

Parengė

Artūras Judžentis

Danielius Kleinas

ir jo epocha

B I B L I O T H E C A

A R C H I V I

L I T H U A N I C I 9

VILNIAUS
UNIVERSITETAS

Parengė

Artūras Judžentis

Danielius Kleinas
ir jo epocha

Straipsnių rinkinys

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

VILNIUS 2010

UDK 821.172(092)
Kl-54

Recenzavo

dr. (HP) Ona Aleknavičienė
(Lietuvių kalbos institutas)

dr. Liucija Citavičiūtė
(Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas)

Knygos rengimą ir leidybą rėmė

Lietuvos mokslo taryba pagal Nacionalinę
lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą
(sutarties Nr. LIT-3-9) ir Vilniaus universiteto
Filologijos fakultetas

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba
(2010 12 17, protokolas Nr. 3)

- © Artūras Judžentis, parengimas, 2010
 - © Gertrud Bense, Eglė Bukantytė, Pietro Umberto Dini,
Olga Fojtikova, Jolanta Gelumbeckaitė, Liane Klein,
Regina Koženiauskienė, Guido Michellini, Jūratė Pajėdienė,
Christiane Schiller, Žavinta Sidabraitė, Axel E. Walter,
Vilma Zubaitienė, 2010
 - © Dainora Pociūtė, Kleino laiško vertimas
į lietuvių kalbą, 2010
 - © Mindaugas Strockis,
Nudožeriškio gramatikos pratarmės
vertimas į lietuvių kalbą, 2010
 - © Vilniaus universitetas, 2010
- ISSN 1648-3294
ISBN 978-9955-33-658-7

Turinys

Pratarmė / 7

I. Gyvenimas ir darbai

Liane Klein (Universität Greifswald)

„[...] nennet Er mich einen unbefonnenen Kerle, auch einen
Delatorem“. Versuchte Erläuterungen zu einem Brief
von Daniel Klein aus dem Jahre 1654 / 11

Christiane Schiller (Humboldt-Universität zu Berlin)

Das Wörterbuch von Daniel Klein – ein Opfer
der Flammen? / 31

Regina Koženiauskienė (Vilniaus universitetas)

Šlovės retorika gramatikui Danieliui Kleinui
(proginės iškalbos konstravimo modeliai) / 35

Axel E. Walter (Universität Klaipėda)

Daniel Klein und Simon Dach – Beispiele gelehrter
Kommunikation und kulturellen Transfers in Kleinlitauen
im 17. Jahrhundert / 47

Olga Fojtíková (Prahos Karolio universitetas)

Lauryno Benedikto Nudožeriškio *Grammaticae Bohemicae [...]
libri duo* (1603) ir Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica* (1653)
prakalbos / 66

II. Giesmės ir maldos

Guido Michellini (Parmos universitetas)

Dėl Danieliaus Kleino giesmyno sudarymo aplinkybių / 119

Žavinta Sidabraitė (Klaipėdos universitetas)

Danieliaus Kleino giesmių recepcija

XVIII amžiaus švietėjiškos minties tradicijoje / 126

Gertrud Bense (Universität Halle/Saale)

Maldos Čėsu Pavietros: Bemerkungen

zum Gebetbuch von Daniel Klein / 146

Jūratė Pajėdienė (Lietuvių kalbos institutas)

Danieliaus Kleino *Maldų knygelės*:

vertinimo istorija ir vertybių schema / 159

III. Kalba

Pietro Umberto Dini (Pisos universitetas)

Pastabos apie kai kurias Danieliaus Kleino kalbines idėjas / 179

Jolanta Gelumbeckaitė (Goethe's universitetas, Frankfurtas prie Maino)

Lietuvių kalbos ortografijos reformos

Danieliaus Kleino gramatikoje. Abėcėlė / 190

Christiane Schiller (Humboldt-Universität zu Berlin)

Daniel Kleins Rezeption der Wörterbücher

von Konstantinas Sirvydas / 204

Eglė Bukantytė (Erlangen universitetas)

Kai kurie Danieliaus Kleino sintaksės aspektai / 221

Vilma Zubaitienė (Vilniaus universitetas)

Vardažodis XVII–XVIII amžiaus

Mažosios Lietuvos gramatikose / 232

Asmenvardžių rodyklė / 259

Vietovardžių rodyklė / 265

Pratarmė

2009 metais minėjome Danieliaus Kleino (1609 05 30–1666 11 28) – vieno iškiliausių XVII a. lietuvių kultūros darbininkų – 400-ąsias gimimo metines. Tai „stambiausias ir mokyčiausias lietuvių literatūros ir filologijos žadintojas Mažojoje Lietuvoje XVII a.“ (Albinas Jovaišas), pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos *Grammatica Litvanica* (1653), liuteroniško giesmyno *Naujos giesmių knygos* (1666) ir maldyno *Naujos [...] maldų knygelės* autorius.

Sukakčiai paminėti jungtinėmis Lietuvos ir užsienio filologų pagėjomis surengta tarptautinė mokslo konferencija „Danielius Kleinas ir jo epocha“. Konferencija įvyko 2009 m. birželio 25–27 d. Vilniaus universiteto Filologijos fakultete ir Rusijos Federacijos Kaliningrado srityje, Tilžėje (dabar Sovetskas).

Šioje knygoje surinkti minėtoje konferencijoje perskaitytų pranešimų pagrindu parengti straipsniai. Rinkinį papildė konferencijoje nedalyvavusių autorių – Gertrud Bense's ir Christiane's Schiller – Kleino gyvenimą ir darbus nagrinėjančios Publikacijos. Liane Klein specialiai šiam rinkiniui parengė iš naujo surasto dingusių laikyto 1654 metų Kleino laiško kunigaikščiui Friedrichui Wilhelmui von Brandenburgui publikaciją. Ilja Lemeškinas parūpino savo mokinės Olgos Fojtíkovos (Olga Fojtíková) straipsnį apie pirmosios lietuvių kalbos gramatikos ryšius su Lauryno Benedikto Nudožeriškio *Grammaticae Bohemicae [...] libri duo* (1603) ir jos prakalbos publikaciją.

Knygą sudaro trys skyriai. Pirmame skelbiami straipsniai apie Kleino gyvenimo visuomeninę ir kultūrinę aplinką, jo intelektualinį bendravimą su Simonu Dachu ir kitais Prūsijos kunigaikštystės rašytojais, lyginamos Nudožeriškio ir Kleino gramatikų prakalbos, polemizuojama dėl Kleino žodyno likimo. Antrame skyriuje plačia-

me kontekste tiriama Kleino giesmyno sandara ir vėlesnis redagavimas. Bene pirmą kartą išsamiai nagrinėjamas jo maldynas. Trečiame skyriuje atskleidžiamos Kleino kalbinės idėjos ir tiriami lingvistiniai darbai: jų raidynas, kai kurie žodžių darybos, leksikos ir sintaksės aspektai. Jo gramatikos lyginamos su Konstantino Sirvydo, Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco, Frydricho Vilhelmo Hako, Povilo Ruigio, Gotfrydo Ostermejerio ir Kristijono Gotlybo Milkaus kalbiniais darbais.

Nuoširdžiai dėkoju konferencijos dalyviams, straipsnių autoriams, recenzentėms, knygos vokiečių kalbą gerinusiems Christianėi Schiller, Silkei Brohm, Sauliui Lapinskui, vertėjams, atidžiajai redaktorei Aldonai Kaluinienei, kantriam maketuotojui Sauliui Juozapaičiui, dailininkui Alfonsui Žviliui ir visiems, padėjusiems paminėti Kleino sukaktį ir parengti šią knygą. Lietuvos mokslo tarybai ir Vilniaus universiteto Filologijos fakultetui esu dėkingas už galimybę ją išleisti.

Knyga skiriama esamiems ir būsimiems Danieliaus Kleino gyvenimo bei darbų tyrėjams, idėjų tęsėjams ir vertybių puoselėtojams. Tikiuosi, kad ji bent iš dalies atstos monografinio Kleino darbų tyrimo stygių.

Artūras Judžentis

I. Gyvenimas ir darbai

„[...] nennet Er mich
einen unbefonnenen Kerle,
auch einen Delatorem“.
Versuchte Erläuterungen
zu einem Brief von Daniel
Klein aus dem Jahre 1654¹

Am 18. Juni 1654 wird in einer Kanzlei des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg (1620–1688) der Eingang eines Briefes² des „Litt[auischen] pfarrer[s] zur Tilfe“ (27v_{23–24}), Herrn Magister Daniel Klein, vermerkt, dessen Inhalt der Verfasser selbst zusammenfasst mit: „Weg[en] etlicher injurien“ (27v₂₅). Der zu dieser Zeit 45 Jahre alte Magister Klein dürfte kein Unbekannter gewesen sein. Ein Jahr zuvor war gerade von ihm die erste *Litauische Grammatik* in lateinischer Sprache als absolutes Novum erschienen und eine deutschsprachige Ausgabe bereits fertiggestellt. Und kein geringerer als der Königsberger Dichter Simon Dach (1605–1659) hatte den akademischen Werdegang Kleins mit entsprechenden Dedikationen zu würdigen gewusst. Klein, der seit 1637 bereits als Pfarrer an der litauischen Kirche in Tilsit tätig und mit den üblichen Problemen des Kirchenalltags vertraut war, beschreibt in diesem Brief einen Vorfall, der sich im Jahre 1653 in seinem Kirchspiel zugetragen hat. Er soll ein litauisches Mädchen mit einem jungen Burschen verheiraten, das zuvor in den Diensten bei dem Hofmann zu Kalwen gestanden hat und von diesem geschwängert worden sei. Klein sieht

² Der Brief von Daniel Klein an den Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg wegen verschiedener Klagen; Tilsit, 18.06.1654; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 138 e 2 Nr. 110, Bl. 26r–27v. Dieser Brief wurde bereits in der Arbeit von Viktor Falkenhahn *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer [= Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens]*, 1941, Königsberg (Pr.) [u. a.]: Ost-Europa-Verlag, 341–342, erwähnt und auszugsweise angeführt wurde, man wusste aber nicht, wo der Brief verblieben war. Zur Wiederentdeckung des Briefes siehe Liane Klein, „Auf der Suche nach den Quellen und ein verschollen geglaubter und doch wiedergefundener Brief von Daniel Klein aus dem Jahre 1654“, *Lietuvių kalba* 3, 2009, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=126>.

¹ Bedanken möchte ich mich für die sachkundigen Auskünfte bei den Mitarbeitern des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz, insbesondere bei Herrn Albrecht Eghardt sowie bei dem Restaurator, Herrn Hinrich Peters. Für die Hilfe bei der Entzifferung des Briefes von

Daniel Klein an den Großen Kurfürsten aus dem Jahre 1654 bin ich Herrn Dr. phil. Jörg Driesner, wissenschaftlicher Mitarbeiter am Lehrstuhl für Allgemeine Geschichte der Neuzeit der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, sowie für die Übersetzung ins Litauische,

Frau Prof. Dr. Dainora Pociūtė, Leiterin des Lehrstuhls für litauische Literatur an der Universität Vilnius, zu großem Dank verpflichtet. Danken möchte ich auch dem renommierten Historiker, Herrn Prof. Dr. Edvardas Gudavičius, aus Vilnius für seine wertvollen Hinweise.

es nicht als rechtens an, diese Trauung zu vollziehen und formuliert wertend: „ich mit der trauung nicht verfahren könnte, fond[ern] *committirte* folche *criminalia* der weltlichen Obrigkeit“ (26r₂₇₋₂₉). Sehr schnell wird aber klar, dass es sich hierbei eher um den Anlass zu diesem Schreiben handelt. Der eigentliche Grund, warum Klein diesen Brief schrieb, war das Verhalten des Hauptmanns zu Tilsit, Herrn Friedrich von Schlieben, über den er sich beschwert, weil er ihm seiner Meinung nach nicht den ihm gebührenden Respekt und die dementsprechende Achtung entgegenbrachte. Der Amtmann verlangte von ihm, dass er die Trauung vollziehe, und verdeutlichte dies dem Geistlichen auf sehr drastische Art und Weise. Klein beschrieb in diesem Brief den entstehenden Konflikt ziemlich ausführlich und dokumentierte den sich anbahnenden Dialog wie folgt, wobei er die Gesprächspassagen sorgsam durchnummerierte:

7. Da ich fagte: Man würde auff die art nicht mehr nach schloß kom[m]en können, antwortet Er mir: Ich müfte wol kom[m]en, man müfte mich mit brot und waßer speifen.

8. Sagt Er: Es würde mir fo gehen, wie dem pfarrern von piktuppenen, welcher vom dienft abgefetzet werden fol.

9. hat Er mir zum dritten mahl die ftub verſperren und zumachen laßen, d[afß] ich auch darüber mein Ampt veräumen müßen, und zur Leiche nicht gehen können (27r₅₋₁₁).

Die Auseinandersetzung mündete darin, dass Klein sogar an der Verrichtung seiner Dienstpflichten gehindert wurde, wie er diplomatisch deutlich zu machen wusste. Letztendlich bat er um Klärung dieses Falles, in dem er sich nicht anmaßen wollte, Richter zu sein, aber letztendlich auch wissen wollte, wie er weiter zu verfahren hätte. Zuflucht nehmend zu „unserm Höchsten *Patrono*“ unterzeichnete er mit „unterthänigft gehorfamfter Diener und Fürbitter zu Gott. M[agister] Daniel Klein, Litt[auischer] pfarrer zur Tilfe“ (27v₁₅₋₁₈).

Klein hat für diesen Brief altes geripptes Handschöpfungspapier verwendet, das entlang der Steglinien die dafür charakteristischen Streifen aufweist, die man auch als Schatten bezeichnet.³ Er schrieb mit Feder (üblich war ein Gänse- oder Gantenkiel) und brauner Eisengallustinte. Es ist zu vermuten, dass Klein für diesen Brief ein Folio in der damals üblichen Standardgröße von 20,5 x 33,5 cm verwendet hat.⁴ Bei diesem uns vorliegendem handschriftlich verfassten Schriftstück handelt es sich um ein doppelseitig beschriebenes Folio in den Abmaßen 19 x 30 cm. Da uns der Brief nicht mehr in seiner Originalgröße, sondern „verkleinert“ vorliegt, setzt er sich auffällig von dem Format der anderen in der Akte enthaltenen Briefe ab. Das Ori-

³ Vgl. Wisso Weiss, „Vom schattenlosen gerippten Handbüttenpapier“, *Guttenberg Jahrbuch*, 1975, 11.

⁴ Vgl. Liucija Citavičiūtė, „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum* 11, 2009, 9.

ginal verfügte über eine gefranste Büttenkante, der Bogen, den Klein benutzt hatte, könnte aber schon beschnitten erworben sein, einen Hinweis darauf würde nach Auskunft von Herrn Hinrich Peters, Restaurator im Geheimen Staatsarchiv, die ordentlich am Rand abbrechende Schrift geben. Auf der Vorderseite des Folios (26r) hat man – anzunehmen ist, dass es ein Archivmitarbeiter war – mit Bleistift am linken Rand auf Höhe der achten Zeile mit Bleistift das Jahr 1654 vermerkt sowie links unterhalb des Textes auf derselben Seite, ebenfalls mit Bleistift in Schreibschrift den Namen *Daniel Klein* eingetragen. Darunter befindet sich dann mittig und kleiner, augenscheinlich zu einer anderen Zeit von einer anderen Handschrift in Druckschrift, ebenfalls mit einem, hier aber spitzeren Bleistift vermerkt die Signatur EM 138 e 2 Nr. 110. Der Text umfasst 124 Zeilen, davon auf den Seiten 26r und 26v je 35 Zeilen, 38 Zeilen auf 27r und 16 Zeilen auf 27v. Dem folgen 11 Zeilen, die den Absender, den Adressaten sowie die Zuordnung als „Klagende *Supplication*“ (27v₂₁) angeben. Alle drei Dokumente, das Faksimile, die Abschrift sowie eine Übertragung in die litauische Sprache sind als Anhang beigelegt.

Das sich heute im Berliner Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz befindende Dokument weist starke Spuren eines Wasserschadens auf. Nach Annahme von Herrn Peters ist es wahrscheinlich um 1980 restauriert worden. Der zweiseitig beschriebene Doppelbogen war offensichtlich feucht geworden, so dass Schimmelbildung einsetzte und sich Stockflecken bildeten. Da der Zustand am oberen Rand des Folios augenscheinlich sehr schlecht gewesen war, hatte man die verschimmelten Teile außerhalb des Textabschnittes entfernt und die verbleibenden Ränder gerade geschnitten. Daher kann man nur davon ausgehen, dass diese den typischen Büttenrand, unregelmäßig und fasrig-ausgedünnt, aufwiesen. Bei der Restaurierung war man vornehmlich auf Schadensbegrenzung bedacht und wollte den Text nicht mehr als nötig in Mitleidenschaft ziehen, was sich aber nicht immer ganz verhindern ließ, so dass heute einige wenige Stellen nicht mehr zu entziffern sind oder Wortteile ganz fehlen. Zum Restaurieren war japanisches Papier verwendet worden, das sogenannte Gampi-Papier, das aus einer in Japan beheimateten Pflanze hergestellt wird. Die Faser erscheint sehr zart, ist aber stabil und widerstandsfähig. Der Brief von Klein wurde nun von beiden Seiten mit dem Gampi-Papier beklebt, mittels einer Walze wurde der Kleister eingepresst und die sich zwischen den Papierschichten befindliche Luft gleichzeitig herausgeschoben. So konnte man die vom Schimmel zerfressenen und im Papier bereits fehlenden Stellen überlappen. Diese Fehlstellen sind auf dem Faksimile als helle, so gut wie nicht durch Struktur markierte Flecken sichtbar. Die Stock-

flecken ließen sich aber, auch um den Text weitestgehend zu erhalten, nicht alle beseitigen. Besonders stark wurde das Blatt 27v in Mitleidenschaft gezogen. Die mit dem japanischen Washi-Papier präparierten Stellen weisen noch bläulich-grüne, türkisähnliche Farbeinschlüsse als Spuren des Zerfalls auf.

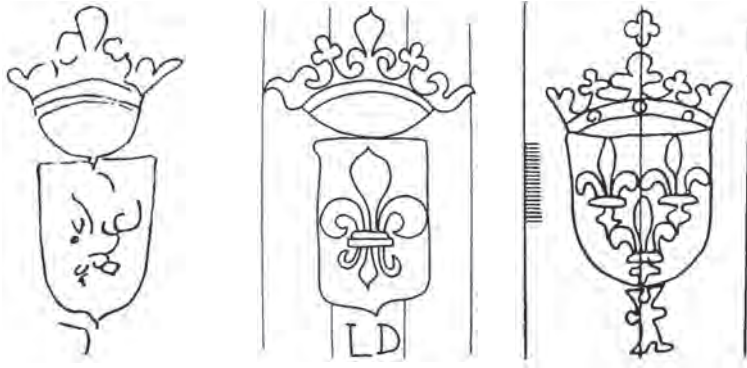
Da der Brief bei der Restaurierung von beiden Seiten mit Gampi-Papier beklebt worden ist, lässt sich kein direkter Kontakt mehr mit der Oberfläche des Originalpapiers herstellen und somit auch nicht das Wasserzeichen von dieser vollständig abstreichen. Das Wasserzeichen könnte Aufschluss über Herkunft und Qualität des verwendeten Papiers geben. Die hier versuchte Rekonstruktion des Wasserzeichens ergibt folgendes: Es handelt sich hierbei um ein Linien-Wasserzeichen mit einem Wappen, in das eine Lilie eingezeichnet ist. Das Wappen ist nicht doppelwandig, sondern zeichnet sich durch eine klare, gerade und unverschnörkelte Linienführung aus. Am Fuße des Wappens schließt sich links weggehend ein kaum merklich auszumachender Rundbogen an. Ein kleiner Kringel auf der rechten Seite ist ebenfalls nur noch schwach zu erkennen. Auffällig ist an dem Wappen, dass es mit einer sehr geraden Linie gezeichnet ist, die die für die Barockzeit üblichen Verschnörkelungen vermissen lässt. Ein ähnliches, aber doch schon abgewandeltes Wasserzeichen, in dem das Wappen nicht mehr die nüchterne geradlinige Form, sondern eine mehrfach gewundene aufweist, findet sich in Raseiniai im Jahre 1757⁵, also gut 100 Jahre nach dem Entstehen von Kleins Brief.

Auf das Wappen ist eine Krone aufgesetzt, die ebenfalls mit der Darstellung des Lilien-Motivs abschließt. Das Markante an der Krone sind drei nach oben gewölbte Rundbögen. Dies sind ein unterer sowie zwei dichter zusammenhängende obere, die ebenfalls durch ihre ziemlich gleichmäßige und schlichte Linienführung auffallen. Darüber lässt sich eine leicht gezackte Musterverzierung erkennen. Auch verläuft der Übergang vom Wappenschild zur Krone nicht aus den Linien des Wappens heraus, sondern die Krone setzt gleich einer Schale nur sanft mit ihrer unteren Rundung auf das Wappen auf. Dies scheint eine sehr spezifische und später für die Zeit des Barock recht untypische Form zu sein, außerhalb des Großfürstentum Litauens ist sie annähernd in Wasserzeichen aus Innsbruck oder dem Elsaß (u. a. in Straßburg) zu finden.⁶ Sucht man Vergleichbares, wird man in der fundamentalen Arbeit von Edmundas Laucevičius aus dem Jahre 1967 fündig. Unter den Nummern 2163–2166 vermerkt er dieselbe Grundform mit dem Hinweis darauf, dass Papier mit diesem Wasserzeichen in Raseiniai 1639 und 1643–1645, in Šiauliai sogar noch 1696 und 1643 ebenfalls in Vilnius nachgewiesen wird.⁷ Jurgis Tiškevičius, zur Zeit Daniel Kleins Bischof der Žemaiten in Raseiniai,

⁵ Vgl. Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje. XV–XVIII a. 2*, Vilnius: Mintis, 1967, 312.

⁶ Vgl. Gerhard Piccard, *Wasserzeichen Lilie. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Findbuch 13*, hrsg. von der Landesarchivdirektion Baden-Württemberg, Stuttgart: Kohlhammer, 1983, 29, 1277–1280.

⁷ Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje. XV–XVIII a. 1*, Vilnius: Mintis, 1967, 205, 2163–2166.

Versuchte Rekonstruktion
des Wasserzeichens
auf dem Folio Klein,
Tilsit 1654⁸

Wasserzeichen mit Lilie,
Raseiniai 1639⁹

Wasserzeichen mit drei
Lilien, Clèves 1537¹⁰

verstarb 1656 in Domnau in Ostpreußen. Ist hier eine Verbindung zu sehen oder handelt es sich dabei eher um einen Zufallstreffer?

Allerdings finden wir diese Wasserzeichen auch in leicht abgewandelter Form bei Charles-Moïse Briquet. In seiner Arbeit „Les filigranes“ aus dem Jahre 1923 vermerkt er unter der Nr. 1734 den Eintrag „30x43. **Clèves** [sic!], 1537. Münster, Staatsarch., B B. 2: Landstände...“¹¹. Interessant ist dies, weil das damalige Herzogtum Kleve zu Beginn des 16. Jahrhunderts bereits mit dem Herzogtum Jülich und der Grafschaft Mark vereinigt worden und 1614 im Zuge des Erbfolgestreits um Jülich-Kleve¹² an die Mark Brandenburg gekommen war. 1618 wurde damit der brandenburgische Kurfürst im Zuge einer Personalunion gleichzeitig Herzog von Preußen. Dies würde für die These sprechen, dass Kleins Papier ein Wasserzeichen aufwies, das sich auf das Prestige Brandenburg-Preußens bezog.

Das 17. Jahrhundert war die Zeit intensiver diplomatischer Entwicklungen zwischen Schweden, Preußen, Russland und Polen. Papier wurde damals üblicherweise aus Frankreich, Italien oder Holland bezogen, aber auch über deutsche Papierhersteller bzw. in Litauen gelegene Papiermühlen und galt als sehr wertvoll. Kleins Brief von 1654 an den Kurfürsten weist Streichungen auf, die der ansonsten sehr akkuraten Arbeitsweise des litauischen Pfarrers sicher sehr zuwiderliefen. So ist auffällig ein ganzer Nebensatz sorgsamst mit Strichellinien überschrieben und unleserlich gemacht worden (vgl. 27r₁₄₋₁₅). Er hätte ihn neu abschreiben können, das hat er aber nicht getan, ob aus zeitlichen oder materiellen Ersparnissen heraus, lässt sich nicht mehr feststellen.

Bereits Falkenhahn äußert sich zu kalligraphischen und orthographischen Eigenheiten Kleins, als er versucht, die Korrektoren der Bretke-Bibelübersetzung zu bestimmen.¹³ Als Kriterien führt er die Schönschrift an, wie sie in den Schriften des 17. Jahrhunderts Verbreitung fand. In diesem Zusammenhang spricht er von Kleins „ka-

⁸ Rekonstruktion von Liane Klein.

⁹ Laucevičius 1967, 1, 205, 2165.

¹⁰ Charles-Moïse Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600; avec 39 figures dans le texte et 16,112 facs. de filigranes* 1. A–Ch: n.os 1 à 3646, 2. éd., Leipzig: Hiersemann, 1923, 130, 1734.

¹¹ Briquet 1923, 130.

¹² Vgl. Heinz Ollmann-Kösling, *Der Erbfolgestreit um Jülich-Kleve (1609–1614). Ein Vorspiel zum Dreißigjährigen Krieg*, Regensburg: Roderer, 1996.

¹³ Falkenhahn 1941, 322ff.

ligraphierten Briefen“¹⁴ und dessen „privaten Aufzeichnungen“, was er wie folgt kommentiert: „ja, der gleiche Duktus erscheint in ganz flüchtigen Niederschriften wieder!“¹⁵

Der Brief aus dem Jahre 1654 ist in altdeutscher Schrift verfasst. Das Schriftbild erscheint sehr gleichmäßig, die Feder wird schwungvoll geführt und zeichnet entsprechend der Bogenführung Linien unterschiedlicher Stärke.

Im Folgenden werden einige orthographische Auffälligkeiten benannt. Klein führt die Großbuchstaben zu Beginn eines neuen Satzes oft mit einer elegant geschwungenen Federführung ein (vgl. 26r_{21, 30, 33}). Die Groß- und Kleinschreibung ein und desselben Wortes wechselt manchmal unmotiviert (vgl. *Nachbarn* [26v₇] und *nachbarn* [26r₂₆₋₂₇], *Braut* [26v₇] und *braut* [26r₉]). Bei auftretender Doppelkonsonanz des Buchstaben <m> wird manchmal nur ein Konsonant geschrieben, welcher dann mit einem Querbalken darüber als Doppelkonsonant ausgewiesen wird [vgl. 26r₃₁]. Beim Doppel-<f> hat das erste <f> immer einen weiter nach unten gezogenen Bügel als das zweite (etwa <ff>), beide werden dann aber als Doppelkonsonanz durch einen mittigen Verbundstrich gekennzeichnet (etwa <ff>) wie in dem Wort *Worau*ff (vgl. 26r_{15, 21, 33}). Normalerweise schreibt Klein *Hauptmann* am Ende mit Doppel-<n> (vgl. 26r_{4, 23, 30}), wie es auch unserer heutigen Orthografie entspricht, aber dann schreibt er ihn auch wieder nur mit einem <n>, ohne die Doppelkonsonanz durch einen Querbalken anzuzeigen (vgl. 26r₃₃).

In der Schreibung von Klein erscheint der Trennungsstrich immer als gerundeter Haken, vgl. *weiß bren-* || *nen* (26r₃₁). Oft setzt Klein ein Semikolon an die Stelle, wo wir heute ein Komma setzen (vgl. 26v₃₂). Zwischen einem Wort und einem Interpunktionszeichen gibt es zumeist einen Leerraum. Manchmal ist es schwer zu unterscheiden, wo er einen Zwischenraum zwischen dem Wortende und dem nachfolgenden Komma lässt und wo nicht.

Das <u> wird fast immer mit einem darüberliegenden Bogen markiert, der optisch eher einem Fragezeichen ohne Punkt gleicht und dem Schwung des Schreibers geschuldet zu sein scheint. Selten erscheint hier ein kleiner, nach unten gewölbter Bogen (26r₃). Neben den bereits erwähnten Streichungen hat er auch im Nachhinein fehlende Wörter in Zeilenzwischenräume eingefügt, z. B. *über* (26r₃₂), aber auch wenn es darum ging, sein Anliegen als eines von gemeinschaftlichem Interesse zu verdeutlichen, wie „auch meiner eigenen Kirchspielskind[er]“ (27v₁). Auf Blatt 27v erscheint der Abstand zwischen den unteren Zeilen nunmehr gedrängter und tatsächlich, Klein bringt drei Zeilen mehr als auf den beiden vorhergehenden Seiten unter. Die Schrift wird merklich kleiner, als ob sein Schreiber be-

¹⁴ Falkenhahn 1941, 325.

¹⁵ Falkenhahn 1941, 325.

fürchtete, nicht mehr über ausreichend Platz für seine Darlegungen zu verfügen.¹⁶

Kleins Sprache folgt dem Duktus des 17. Jahrhunderts. Auffallend sind hierbei der Gebrauch von idiomatischen Wendungen wie „fich [...] weiß bren- || nen wollen“ (26r₃₁₋₃₂) für „sich rein waschen, seine Unschuld beteuern“¹⁷ oder „wolte Er mir die *reverend* kurtz genug machen, und enge portchen *mir* [sic!] anziehen“ (26v₃₅). Hier haben wir es übrigens mit einer Streichung zu tun, die dem guten Stil geschuldet ist. Klein hat augenscheinlich erst im Nachhinein gemerkt, dass er das Dativpronomen bereits im ersten Hauptsatz verwendet hatte und sah eine Wiederholung als redundant an. Mit „reverend“ ist hier eine Ehrenbezeichnung gemeint.¹⁸ Von Schlieben droht dem Geistlichen damit an, ihm die Achtung und den Respekt zu verweigern, der ihm standesgemäß gebührt. Klein bringt hier augenscheinlich die Formulierung des Hauptmanns, Friedrich von Schlieben, mit der dieser die Drohung ihm gegenüber ausgesprochen hatte. Es wäre nicht auszuschließen, dass Klein diese paraphrasiert, aber da der gesamte übrige Duktus des dargestellten Geschehens erkennen lässt, dass Klein sichtlich um Authentizität bei der Wiedergabe bemüht war, ist dies weniger anzunehmen.

Klein deklariert seinen Brief als Bittgesuch an den Kurfürsten. Aber vom Inhalt und Duktus des Schreibers her handelt es sich eher um eine Klage oder Beschwerde.¹⁹ Klein fühlt sich vom Hauptmann ungerecht behandelt und erwartet im Prinzip Satisfaction, was er auch deutlich zum Ausdruck bringt. Wie die Sache mit dem Hauptmann ausgegangen ist, wissen wir nicht. Zu vermuten ist, dass Klein das litauische Paar letztendlich doch getraut hat. Wie formulierten es doch die Rechtsgelehrten noch zum Ausgang des 18. Jahrhunderts:

Unter einer Beschwerde wird bekanntlich entweder die || Klage, welche über das jemanden zugefügte Unrecht ge- || führt wird, oder das Unrecht selbst, was einer dem andern zufügt verstanden [...] Was indessen der eine für Unrecht hielt, hielt der || andere für Recht.²⁰

Literatur

BRIQUET, CHARLES-MOÏSE, 1923: *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600; avec 39 figures dans le texte et 16,112 facs. de filigranes*

1. A–Ch: n.os 1 à 3646, 2. éd.; 2. Ci–K: n.os 3647 à 7877, 2. éd., Leipzig: Hiersemann.
CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2009: „Isruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio Recessus generalis (1639) reikšmė lietuvių

raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum* 11, 9–62.
FALKENHAHN, VIKTOR, 1941: *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* [= Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte

¹⁶ Vgl. hierzu auch die Anmerkung von Citavičiūtė 2009, 9.

¹⁷ Vgl. Jacob Grimm, Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* 28 XIV, I, 1. *Weh-Wendunmut*, bearbeitet von der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin, Leipzig: Salomon Hirzel, 1955 (weiterhin DWB 1955), (Foto-mechanischer Nachdruck der Erstausgabe: *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984.), 1203.

¹⁸ DWB 1955, 851.

¹⁹ Vgl. auch Falkenhahn 1941, 341.

²⁰ Karl Friedrich Häberlin, Johann Stephan Pütter, *Handbuch des Deutschen Staatsrechts nach dem System des Herrn Geheimen Justizrath Pütter / Zum gemeinnützigen Gebrauch der gebildeten Stände in Teutschland, mit Rücksicht auf die neuesten merkwürdigsten Ereignisse bearbeitet von dem Hofrath und Professor Häberlin zu Helmstädt* 1–3, Neue verbesserte und vermehrte Ausgabe mit einem Titelkupfer, Berlin: bei Friedrich Vieweg, dem älteren, 1797, 466 f.

- Altpreußens], Königsberg (Pr.) [u. a.]: Ost-Europa-Verlag.
DWB 1955 – JACOB, GRIMM; WILHELM GRIMM, *Deutsches Wörterbuch* 28 XIV, I, 1. *Weh-Wendunmut*, bearbeitet von der Arbeitsstelle des Deutschen Wörterbuches zu Berlin, Leipzig: Salomon Hirze, 1955. (Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgabe: *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984.)
HÄBERLIN, KARL FRIEDRICH; JOHANN STEPHAN PÜTTER, 1797: *Handbuch des Teutschen Staatsrechts nach dem System des Herrn Geheimen Justizrath Pütter / Zum gemeinnützigen Gebrauch der gebildeten Stände in Teutschland, mit Rücksicht auf die neuesten merkwürdigsten Ereignisse bearbeitet von dem Hofrath und Professor Häberlin zu Helmstädt* 1–3, Neue verbesserte und vermehrte Ausgabe mit einem Titelkupfer, Berlin: bei Friedrich Vieweg, dem älteren.
KLEIN, LIANE, 2009: „Auf der Suche nach den Quellen und ein verschollen geglaubter und doch wiedergefundener Brief von Daniel Klein aus dem Jahre 1654“, *Lietuvių kalba* 3, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=126>.
LAUCEVIČIUS, EDMUNDAS, 1967: *Popierius Lietuvoje*. XV–XVIII a. 1–2, Vilnius: Mintis.
OLLMANN-KÖSLING, HEINZ, 1996: *Der Erbfolgestreit um Jülich-Kleve (1609–1614). Ein Vorspiel zum Dreißigjährigen Krieg*, Regensburg: Roderer.
PICCARD, GERHARD, 1983: *Wasserzeichen Lilie. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. Findbuch 13, hrsg. von der Landesarchivdirektion Baden-Württemberg, Stuttgart: Kohlhammer.
WEISS, WISSO, 1975: „Vom schattenlosen gerippten Handbüttenpapier“, *Gutenberg Jahrbuch*, 11–17.

„Jis pavadino mane
karštakošiu ir šmeižiku.“
Šis tas apie Danieliaus
Kleino 1654 metų laišką

Santrauka

Mokslinis lietuvių kalbos istorijos tyrimas paskatino išsaugoti ir perleisti daugelį svarbių XVII amžiaus dokumentų. Ypatingo dėmesio nusipelno paskelbti Rytų Prūsijos kunigo Danieliaus Kleino lietuvių kalbos tyrimai. Kartu su jo kaip dvasininko ir kalbos tyrėjo darbais mus pasiekė ir vokiški tekstai, kurie, be kita ko, leidžia susipažinti su XVII amžiaus Rytų Prūsijos kasdienybe ir kultūros istorija. Prie pastangų papildyti Kleino palikimą prisideda ir ši publikacija, kurioje, kaip mus pasiekusių Kleino rankraščių pavyzdys, skelbiamas jo 1654 metų laiškas kunigaikščiui Friedrichui Wilhelmui von Brandenburgui. Laiškas kunigaikščio kanceliarijoje gautas ir įregistruotas 1654 metų liepos 18 dieną. Šiandien jis saugomas Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve Berlyne (GStA PK: XX. HA Hist. StA

Königsberg, EM 138 e 2 Nr. 110, Bl. 26r–27v). Apie šį laišką jau 1941 metais knygoje *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* užsiminė Viktoras Falkenhahnas. Šį laišką jis rado ieškodamas Jono Bretkūno Biblijos vertimo korektorių ir savo knygoje paskelbė trumpą jo ištrauką. Šiame straipsnyje pirmą kartą skelbiama viso laiško faksimilė, jos perrašas ir vertimas į lietuvių kalbą. Laiškas yra Danieliaus Kleino skundas, kurio kontekstą sudaro Rytų Prūsijos lietuviškos parapijos dvasininko kasdienybė ir prievolės. Moralinės ir etinės pažiūros čia išsiskiria su pasaulietinės valdžios atstovų teisingumo samprata. Kleino pasipriešinimas pasaulietinei valdžiai rodo jo dorumą: jis nesirengia eiti prieš savo įsitikinimus. Nepaisydamas gresiančios asmeninės žalos, jis atkakliai laikosi savo nuostatų.

Toliau straipsnyje nagrinėjamas rankraštis, atkreipiamas dėmesys į Kleino rašyenos ypatybes ir jo laiškam naudotą popierių. Jame išlikusių vandenženklių rekonstrukcija teikia pagrindą spėti apie galimus XVII amžiaus kultūrinius Rytų Prūsijos ir Didžiosios Lietuvos ryšius. Tai leidžia daryti, pavyzdžiui, Tilžės ir Raseinių laiškinių popieriaus vandenženklių panašumas. Šie kultūriniai ryšiai turėtų būti tiriami toliau.

LIANE KLEIN
Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald
Philosophische Fakultät
Institut für Fremdsprachliche Philologien Baltistik
Domstr. 9/10
17487 Greifswald, Deutschland
el. p.: klein@uni-greifswald.de

ANMERKUNGEN ZUR PUBLIKATION DES BRIEFES VON DANIEL KLEIN. Im Folgenden werden das Faksimile, die Transskription sowie eine Übertragung in die litauische Sprache des Briefes von Daniel Klein aus dem Jahre 1654 veröffentlicht. Das Faksimile des Briefes wird verkleinert wiedergegeben. Die uns heute überlieferte Originalgröße des Blattes beträgt 19 x 30 cm.

In der Transskription sind die Seitenangaben des Textes in eckige Klammern gesetzt, die Anordnung der Zeilen und Absätze wurde beibehalten. Es wird die letzte Variante der Handschrift Kleins angegeben. In den Fußnoten werden Stellen durchgestrichener Wörter und Sätze angezeigt. Nachträgliche Eintragungen über den Zeilen sind in den Text eingefügt und zusätzlich mit <| > gekennzeichnet. In eckigen Klammern werden Abkürzungen und fehlende Wortteile ergänzt. Lateinische Wörter und Redewendungen sind kursiv geschrieben.

In der Übersetzung wurde die Zeilenstruktur nicht beibehalten, lateinische Wörter und Redewendungen sind ins Litauische übertragen worden und nicht kursiv hervorgehoben.

[26r] Durchläuchtigster Churfürst, Gnädigster HERR,
wie ungern ich auch hette wollen E[uer] Churf[ürftlichen] Durchl[auch]t mit diefer klagend[en] *Supplication molest feyn*, hat mich doch dazu höchst verurfachet unfer herr Hauptmann h Friedrich von Schlieben: dem als im vergangenen 53. Jahr ich ein paar verlobtes Litt[auisches] Volk, Chriftlichem gebrauch nach, zum erften mahl *pro=clamiret* und auffgeboten, in meinung, es mit Ihnen feiner rechtigkeit haben würde, ift aus dem dorff, darin die Braut wohnet, einer von den Nachbarn freywillig zu mir kom[m]en, fragend; ob ich nicht wüfte, wie es mit der ver=meinten braut befchaffen were; Sie were grob schwanger, und hette fich gegen der Nachbahren Kinder verlauten laßen, wie sie der Hofmann zu Kalwen, bey dem fie gedienet, gefchwengert und betrogen hette. Als nu die Braut nebst ihren Eltern fich den folgend[en] Sonntag zur beicht und *Communion* bey mir angegeben, habe ich Ampts und gewißens halber nicht vorbey können, fie zu fragen; Ob dem fo were, wie die Nachbarn von ihr ausgeprenget haben. Worauff fie geantwortet: Sie müßte die warheit bekennen, Ja, der Hofmann, ihr gewefener Brotherr hette fie befchlaßen, desgleichen bejaheten auch ihre Eltern, nämlich; Sie hettens auch von ihr gehöret, und danketen dem Hofmann nicht, d[afß] er ihr kind, welches fie zu ihm was gutes zu lernen gethan, fo gefchendet, und fie einen folchen lohn bey Ihm verdienet hetten.

Worauff mir dann nicht gebühren wollen, es für meine *per=fon* zu vertuschen, oder mich ihrer fünden theilhaftig zu machen, fond[ern] habe durch den Glöckner in abwesenheit des Herrn Hauptmanns dem H[errn] Amptfchreiber andeuten laßen, d[afß] eine folche braut bey mir vorhanden, welche *numehro* zum and[er]smahl mit ihrem Bräutigam fol auffgeboten werden, Sie were aber von einem andern, ihrer und der nach=barn freywilligen ausfage nach, gefchwengert word[en], weßweg[en] ich mit der träuung nicht verfahren könnte, fond[ern] *committirte* folche *criminalia* der weltlichen Obrigkeit, Sie würd[en] die zu *examiniren* und zu straffen wißen.

Als nu der Hofmann des Herrn Hauptmanns wiederkunfft vermercket, hat er dem *examini* vorkom[m]en, und fich bey zeiten entschuldigen, und weiß bren=nen wollen; [über] mich aber hat er fich beſchweret, als beſchuldigte ich ihn eines ehebruchs. Worauff der herr Hauptman mich zu fich ford[ern] laßen, und mir des Hofmanns beſchwerung über mich angedeutet, dieſes mahl aber, nach erkündigung der Sach[en] mich vor fich freundlich *dimittiret*.

1654

Daniel Klein

EM 138 e 2 Nr. 110²¹

²¹ Annahme, dass es zwei Vermerke unterschiedlicher Archivmitarbeiter zu unterschiedlichen Zeiten waren. Zum einen erfolgte die Signaturvergabe, zum anderen die Namensangabe des Verfassers. Von dieser Handschrift scheint dann auch die Angabe des Jahre 1654 auf dem linken Rand des ersten Blattes weiter oben zu sein; von wem genau diese Vermerke stammen, ist unklar.

[26v] Nachdem also ich nebst dem H[errn] Ertzpriester den 26. Junij ab[...] zu Ihm
gefordert worden, und der H[err] Ertzpriester wegen Amptverhinderung zur
morgenfunde nicht können, sondern erst nach gehaltener mahlzeit um
1. uhr nebst mir erschienen, hat sichs zugetragen: d[aß], als ich ge[...]
Ich könnte mit dieser Sachen nicht zu thun haben, denn (1.) were diese sache [...]
(2.) were ich nur als ein Zeuge dazu erfordert worden, und könnte mich hie
nichts unterfangen, Sondern *committirte* alles dem Herrn Hauptmann
und H[errn] Ertzpriestern, Sie möchtens entweder selbst verabschieden, od[er] zu
verabschieden es E[urem] E[hrwürdigen] Gericht übergeben, fuhr herr Hauptmann also
bald zornig heraus sagende: Er sehe wol, ich wolte den Kopff aus der
schlenge ziehen, und sie beyde darinnen laßen, Ich solte und müfte
der sachen einen ausschlag geben, sonst solt ich nicht von schloß kom[m]en.
Und als ich darauff geantwortet: Ich könnte in dieser Sachen kein
Richter feyn, sondern stelte es dem Herrn Hauptmann, wie auch
H[errn] Ertzpriester anheim, Sie möchtens machen, wie Sie es am besten
vermöchten, könnten Sie mir [befehlen], ich solte sie trawen, wolte ichs thun,
ein mehrers, und was wied[er] mein gewissen läufft, und ich nicht
verantworten kann; dürfte ich mich nicht unterstehen.
Hierauff wärd der herr Hauptmann ganz entrüftet, und wie wol
ich bath, Er mich *dimittiren* wolte, denn ich mein Ampt zu verrichten und
zu zwoen Leichen, zu welcher einer ietzt bereit geläutet würde, zu gehen
hette, konte ich doch nichts erlangen, sondern mußte folgende *injurijs*
atrocissimas anhören:

1. nennet Er mich einen unbefonnenen Kerle, auch einen *Delatorem*,
der ich doch uff erfordern Ampte und gewißens halber nur bezeugen
müfte, was die geschwängerte *person* nebst ihren Eltern und
Nachbarn bey mir ausgefaget hatten.
2. als ich nach der thür gangen in meinung, Ihme aus dem wege
zu gehen, und mein Ampt zu verrichten, hat er mir die thür zu machen
laßen.
3. da ich *protestirte* wid[er] solchen *modum procedendi* und die *injurien*,
antwortet Er mir: Ich redete wie ein Schelm, d[aß] er mich *verinjuriere*.
4. schalt Er mich für einen Schänd[er], darumb d[aß] ich ausfagte, was die
hure über den hofmann zu Kalwen bekant hatte.
5. wolte Er mir die *reverend* kurtz genug machen, und enge portchen²² anziehen.

²² Nachfolgend *mir* ist
durchgestrichen.

Nachdem, als ich noch dem H. Rathschreiber am 26. Febr. 1771 in dem
geforderten Schreiben, und der H. Rathschreiber wegen Anstaltung der
vorgeschriebenen nicht kommen, sondern erst nach gefallener Nacht
2. als noch nicht erschienen, hat sich folgende Verhandlung: Es, als ich
H. Rente mit dieser Rente nicht zufrieden sein, dem H. Rathschreiber
(2) dass ich mich als ein Junge nicht befand, und Rente mich für
nicht unterfuchen, sondern Committirte alles dem Herrn Hauptmann
und H. Rathschreiber, die müssen anders, selbst hantieren, und für
beabsichtigen es f. f. Gesetz übergeben, sich dem Hauptmann also
beim Feindes feindes. So sehr war ich, und der Rathschreiber aus der
elange gehen, und für beides dem Herrn Rathschreiber, die sollte mich nicht
so sehr einen Ausfluss geben, sonst soll ich nicht was davon kommen.
Und als ich darauf gemerkt: Es Rente in der Rente kein
Rente sein, sondern sollte es dem Herrn Hauptmann, wie mich
H. Rathschreiber ansein, die müssen mich, wie die ich am besten
beabsichtigen, **Rente** die mich ^{beabsichtigen} sollte für beabsichtigen, sollte nicht sein,
ein meinet, und was wird mich gewissen Längst, und ich nicht
beabsichtigen kann, Längst ich mich nicht unterfuchen.

Darauf ward der Herr Hauptmann ganz unterfuchen, und was war
ich beabsichtigen, so mich nicht unterfuchen, und ich mich Längst für beabsichtigen,
für Feindes Längst, für beabsichtigen mich nicht beabsichtigen, für beabsichtigen
Längst, Rente ich nicht nicht unterfuchen, sondern mich folgen injurias
atrocissimas anführen:

1. namentlich für mich einen unterfuchen Längst, mich mich Delatoren,
was ich mich nicht unterfuchen Längst mich mich mich Längst mich beabsichtigen
mich, was die geforderten Längst mich mich Längst mich
nachdem ich mich mich Längst Längst.

2. als ich mich der H. Rathschreiber in meinem, ich mich dem Herrn
für beabsichtigen, und mich Längst für beabsichtigen, für mich die H. Rathschreiber
Längst.

3. Da ich protestirte mich mich modum procedendi und mich injurias
anführen für mich: Es sollte mich mich Längst, für mich mich Längst.

4. soll für mich mich Längst, Längst ich mich nicht, was mich
für mich mich Längst für beabsichtigen Längst Längst.

5. sollte für mich die Längst Längst mich, und mich Längst mich Längst.

[27r] 6. Alß ich ihn gebeten meiner, oder mehr meines Ampts zu verſchonen, und aber= mahl umb *dimiffion* angehalten, hab ich doch nichts erlangen mögen, Sond[er]n hat mir aber mahls die thür vertreten und felbigt zugemacht, d[aß] ich ihm gar nicht, wie gern ich auch gewolt, aus dem wege gehen können.

7. Da ich fagte: Man würde auff die art nicht mehr nach ſchloß kom[m]en können, antwortet Er mir: Ich müfte wol kom[m]en, man müfte mich mit brot und waßer ſpeifen.

8. Sagt Er: Es würde mir ſo gehen, wie dem pfarrern von piktuppenen, welcher vom dienſt abgefetzet werden ſol.

9. hat Er mir zum dritten mahl die ſtub verſperren und zumachen laßen, d[aß] ich auch darüber mein Amt veräumen müßen, und zur Leiche nicht gehen können,

10. hat Er den beſchuldigten hofmann hart angeredet: er ſol mich auff 10 000 *du= caten* anklagen, und als ſich der Hofmann dahin nicht verſtehen wollte, ſagte Er: Er wolte ihm ſelber das gelt da zu geben,²³

Diefe *injurien* alle, und was mehr geweſen feyn möchte, deßen ich mich bey gro= ſer beſtürzung des gemüths nicht erinnern können, ſind ausgeredet und an mir ver= übet worden in bey feyn H[errn] Mag[iſters] Joh[annes] Flotwells Ertzprieſters, welcher auch zum theil

den H[errn] Hauptmann gebeten meiner und meiner Ampts zu verſchonen, hat aber nichts ausrichten können, wie auch H[errn] Amptſchreibers, Capitein Gellers und Wilhelm Stidtschen aus welchen der H[err] Amptſchreiber Andreas Reiman [auf] mich trath, und²⁴ beklagtes, d[aß] mir ein folches vom H[errn] Hauptmann wied[er] fahren were, und zwar nicht einmahl. So bald ich nach haufe kom[m]en, hab ich folche *injurien* zu papier bracht, und noch felbigen abendt mich mit dem H[errn] Ertzprieſter, uff fein begehren, darüber beſproch[en], welchem ich auch die uffgeſetzte *purita injuriarum* gezeiget und vorgeleſen hab, die er dann, als wahrhaftig beſchehene *affirmiret* hat, hinzuthuend: Er muſte ſelbſt bekennen, ich hette den H[errn] Hauptmann mit keinem wort *offendiret*, ſond[ern] Er hette mir zu viel gethan, und wenn ichs Rechtlich klagen ſolte, were kein zweiffel, ich würde bey einer ſo guten, gerechten ſache, wol *obtiniren*, was ich klagen od[er] fuchen würde, es were aber der H[err] Hauptmann zur *transaction* geneigt, und würde mir wol auch *fatisfaction* thun, worauff aber in ſo langer zeit nichts würckliches erfolgt.

Wann dann, Gnädigſter Churfürſt und Herr, folche verübet worden:

(1) von der Obrigkeit ſelbſten, welche doch mit den parten, mehr mit dem, ſo nur zeigungsweiße und von Ampts weg[en], erfordern wird, ied[er] zeit gütlich handeln ſol.

(2) wied[er] einen Lehrer und Chriſti diener, welche ſo *in divino*, als *humano*, od[er] *civili pure* ihre ſond[er]liche *privilegia* haben, dero *injurien* ſich unſer Herr und Heiland alſo zurechnet, als wenn ſie Ihm ſelbſten wied[er]fahren. (3) in bey feyn ſo vieler Leuthe, faſt des gantzen

²³ Nachfolgender Nebensatz
iſt nicht leſbar, da mit di-
cker Wellenlinie „über-

malt“ und ſomit gewollt
unkennlich gemacht.

²⁴ Nachfolgendes Wort iſt

durchgeſtrichen und nicht
mehr leſbar.

[27v] hofgefindes. [auch meiner eigenen Kirch[pielskind[er].] (4) ohne einzige gegebene urfache,
auch einzuge [f]tehen als]

ich dafelbft weder geßen noch getruncken hette. (5) faßt dergleiche *injurien*

auch vor der zeit von Ihme wied[er] mich verüb[et] word[en] feyend, davor ich noch zur [...]
fchweigen wil.

Alß bitte ich gantz demüthigft und unterthänigft, E[ure] Churf[ürftliche] Durchl[aucht] ab[...]
mich nechft Gott in dieses mein Kirchen Ampt gefetzet und dazu bestü[mmt]

zu der wir [auch] ied[er] zeit, als unferm Höchften *Patrono* zuflucht nehmen, und in folchen
W[ag]=

nißen und gewalt verübnißen unfern fchut3 fuchen, geruhen gnädigft diefe Sache
dahin zu *disponiren* , damit ich ins künfftige für dergleichen und anderen

thätigkeiten, fo zum höchften fchimpff des *Ministerii* gereichen; geficheret,

mir auch für unverdienter beweifung folcher graufamen *injurien* recht=

meßige *Satisfaction* gefchehen möge. Dafür werde für E[urer] Churf[ürftlichen] Durchl[aucht]

beständige gefundheit, erlengerung des Lebens, und glückfelige

Regierung ich zu dem Allerhöchsten ohn unterlaß zu feuffzen und zu bethen

mich allem vermögen nach [ferne] angelegen feyn laßen, als

E[urer] Churfürftl[ichen] Durchl[aucht]

unterthänigft gehorfamfter

Diener und Fürbitter zu Gott.

M[agister] Daniel Klein, Litt[auischer] pfarrer

zur Tilfe.

An Sê[ine] Churfürftliche

Durchläuchtigkeit

Klagende *Supplication*

M[agistri] Danielis Kleinen,

Litt[auischen] pfarrer

zur Tilfe.

Weg[en] etlicher *injurien*.

Præp[?] d[ie] 18 Juny

1654.

Durchl. beständiges gütliches, vollenkommnes etc. Lebens, eine glückselige
 Regierung u. zu dem alleseigsten u. ununterbrochen zu wirtlicher u. zu besser
 mich allem benöthigten nachzuziehenden Fortschreiten, als
 E. Durchl. Fürstl. Gnade.

in der Göttinger Anstalt am 1. Nov.
Dass es für dich zu Gott
N. Daniel Hilg, Luth. Pfarrer
zu Telt.

An E. Fürstliche
Durchlauchtigheit

Herjome Supplication
 M. Daniels Olmsted
 L. J. J. J. J. J.
 L. J. J. J. J.

Any other inquiries

prob. 28 June
1854.

[26r] Šviesiausiasis Kunigaikšti, Maloningiausiasis Pone, kad ir kaip nenorėčiau į Jūsų Kunigaikštiškąją Šviesybę kreiptis su šiuo nemalonių skundu, mane tai daryti verčia mūsų seniūno pono Friedricho fon Schliebeno elgesys. Kai praėjusiais 1653 metais aš pagal krikščioniškus papročius paskelbiau vienos lietuviškos sužadėtinių poros, kaip man atrodė, teisėtus pirmuosius užsakus, iš kaimo, kuriame gyveno nuotaka, pas mane savo noru atėjo kaimynas ir paklausė, ar aš nežinau, kas yra tariamai nuotakai atsitikę: ji jau kuris laikas esanti nėščia, ir pati kaimynų vaikams prasitarusi, kad tarnaudama pas dvariškį iš Kalvių buvusi jo apvaisinta ir apgauta. Kai artimiausią sekmadienį nuotaka su savo tėvais atėjo pas mane išpažinties ir komunijos, tai pagal savo pareigas ir sąžinę negalėjau nutylėti klausimo, ar kaimynų paskleisti gandai apie ją esą teisingi. Į tai ji atsakė: taip, ji turinti pripažinti tiesą, jog dvariškis, buvęs jos darbdavys, su ja permiegojo. Tą patį patvirtino ir jos tėvai, būtent, jog iš jos tai irgi girdėję ir [tam] dvariškiui negalį atleisti už tai, jog užuot išmokęs jam atiduotą vaiką ko nors gero, taip jį išniekino ir šitaip jiems atsilygino.

To, ką sužinojau, aš, kaip asmuo, neturėjau teisės nuslėpti, kad netapčiau jos nuodėmių bendrininku, o kadangi ponas seniūnas tuo metu buvo išvykęs, paprašiau, kad varpininkas ponui valsčiaus raštininkui praneštų, jog mano parapijoje yra tokia nuotaka ir jaunikis, kuriems reikia skelbti antruosius užsakus, tačiau mergina, kaip ji pati ir jos kaimynai pranešė savo valia, yra nėščia nuo kito. Todėl aš negaliu jų sutuokti ir apie tokį nusikaltimą pranešu pasaulietinei valdžiai, kuri žinos, kaip jį iširti ir kokią bausmę skirti.

Kai tik dvariškis pastebėjo, jog ponas seniūnas grįžo, tuoj pabandė užbėgti tyrimui už akių, pasiteisinti ir išsisukti, o mane apskundė, neva aš apkaltinęs jį svetimavimu. Dėl to ponas seniūnas pareikalavo, kad aš prisistatytčiau pas jį ir pranešė man apie dvariškio skundą, tačiau šįkart, reikalą paaiškinus, draugiškai mane paleido.

[26v] Vėliau, kai su ponu aukščiausiuoju kunigu buvome pas jį iškviesti birželio 26 dieną [...], o ponas aukščiausiasis kunigas dėl tarnybinių pareigų ryto metu ateiti negalėjo ir pasirodė šalia manęs tik pirmą valandą, pavalgęs pietus, atsitiko taip, kad kai aš [...] tas reikalas neturėtų manęs liesti, nes (1) ši byla yra [...], (2) buvau iškviestas tik kaip liudininkas ir negalėčiau [...] imtis nieko kita, todėl apie viską pranešiau ponui seniūnui ir ponui aukščiausiajam kunigui, kad jie arba patys priimtų sprendimą, arba atiduotų Jūsų Ekscelencijos teismui. Tada ponas seniūnas supykęs tuoj suriko, jog jis gerai matęs, kad aš norįs ištraukti galvą iš kilpos, o juos abu joje palikti, ir kad aš turįs ir privalęs priimti sprendimą, nes antraip iš pilies neišeisiąs. Į tai atsakiau, jog negaliu būti

²⁵ Išvertė Dainora Pociūtė, vertimą peržiūrėjo Liucija Citavičiūtė.

teisėjas šioje byloje ir perduodu šias pareigas ponui seniūnui ir ponui aukščiausiam kunigui, kad jie pasielgtų kaip galima geriau. Jeigu jie man įsakysią tą porą sutuokti, tai aš taip ir padarysiu neprieštaraudamas, nors tai bus prieš mano sąžinę ir atsakomybę.

Dėl to ponas seniūnas visai supyko ir kai paprašiau leisti man eiti, kad galėčiau atlikti savo pareigas ir palaidoti du mirusiuosius, kurių pirmajam jau skambino varpai, negalėjau gauti leidimo išeiti, bet turėjau išklausyti tokių neteisingų kaltinimų:

1. Jis pavadino mane karštakošiu ir šmeižiku, kuris pagal pareigas ir sąžinę privalėjo tik paliudyti tai, ką jam pasakė ta nėsčia persona, jos tėvai ir kaimynai.
2. Kai ėjau prie durų norėdamas pasitraukti jam iš akių ir imtis savo pareigų, liepė duris prieš mane uždaryti.
3. Kadangi ėmiau protestuoti prieš tokį elgesį ir neteisybę, atsakė, kad aš kalbąs kvailystes, neva jis mane skriaudžiąs.
4. Barėsi vadindamas mane begėdžiu už tai, kad paliudijau, ką ta kekšė papasakojusi apie dvariškį iš Kalvių.
5. Norėjo mane pažeminti ir įvaryti į kampa.

[27r] 6. Kai paprašiau neniekinti manęs arba bent mano pareigų ir išleisti, ne tik kad nieko nelaimėjau, bet jis vėl užstojo man duris ir pats jas uždarė, ir aš, kad ir kaip būčiau norėjęs, nebūčiau galėjęs išeiti.

7. Kai pasakiau, jog dėl tokio elgesio daugiau negalėsiu pilyje lankytis, atsakė, kad man teksią ateiti ir paragauti duonos su vandeniu.

8. Sakė, kad man bus taip, kaip Piktupėnų kunigui, kurį jau numatyta atleisti iš tarnybos.

9. Trečią kartą sulaukė mane kambaryje ir liepė neatidaryti durų; taip man buvo sukliudyta atlikti savo pareigas ir nueiti pas mirusįjį.

10. Apkaltintajam dvariškiui griežtai nurodė paduoti mane į teismą ir pareikalauti 10 000 dukatų, o kai jis nenorėjo su tuo sutikti, seniūnas pasakė, kad pats norėtų duoti tam reikalui pinigų [...]

Tos visos neteisybės ir kokios dar galėjo būti, kurių iš susijaudinimo negalėčiau prisiminti, man buvo padarytos ir pasakytos pono aukščiausiojo kunigo magistro Johanno Flottwello akivaizdoje, kuris pono seniūno bandė prašyti manęs ir mano tarnybos neniekinti, tačiau nieko negalėjo pasiekti, kaip ir ponai valsčiaus raštininkai kapitonas Gelleris ir Wilhelmas Stidtschenas, o ponas valsčiaus raštininkas Andreas Reimanas mane užstodamas priminė, kad man taip pas poną seniūną atsitiko, ir ne vieną kartą.

Vos tik grįžęs namo visas tas neteisybes išguldžiau popieriuje ir dar tą patį vakarą jo paties pageidavimu apie tai pasikalbėjau su ponu aukščiausiuoju kunigu ir jam surašytas skriaudas parodžiau ir perskaičiau. Jis patvirtino, kad viskas iš tiesų taip ir buvo, ir pridūrė turįs pripažinti, kad aš jokių žodžiu pono seniūno neįžeidžiau, o pastarasis mane per daug įžeidinėjo, ir jeigu kreipčiausi į teismą, tai be jokių abejonių laimėčiau, nes tai, dėl ko skundžiuosi ar ko siekiu, yra gera ir teisinga, o ponas seniūnas turėtų už tai atsakyti ir manęs atsiprašyti. Tačiau iki šiol niekas nevyksta.

Maloningiausiasis Kunigaikšti ir Pone, jei taip daro (1) pati valdžia, kuri privalo visuomet elgtis maloniai vardan pavyzdžio ir tarnybinių įgaliojimų; (2) jei ji nuskriaudžia mokytoją ir Kristaus tarną, tiek dieviškuose, tiek žmogiškuose, arba pilietiniuose, dalykuose turintį ypatingas privilegijas, kurių pažeidimus mūsų Viešpats ir Išganytojas vertina kaip jam pačiam daromus; (3) ir tai daro daugybės žmonių, beveik visų dvaro

[27v] tarnų ir mano paties parapijiečių akivaizdoje; (4) be jokios aiškos priežasties ir preteksto, kurį būčiau suteikęs; (5) apie panašias skriaudas, anksčiau man jo padarytas, dėl kurių dar [...] geriau patylėsiu.

Taigi, Jūsų Kunigaikštiškoji Šviesybe, [...], kuris mane Dievo valia paskyrė į šias bažnytines pareigas ir į kurį visada kaip į mūsų aukščiausiąjį globėją kreipiamės pagalbos, o patyrę kokią skriaudą bei prievartą ieškome užtarimo, visiškai nusižeminęs nuolankiausiai meldžiu maloningai teiktis pažvelgti į šią bylą, kad ateityje būčiau apsaugotas nuo tokių ir panašių dalykų, kad nebūčiau bažnytinės vyriausybės koneveikiamas, o už tokius nepelnytus baisius man skirtus priekaištus būtų teisiškai atlyginta. Už tai nepalaidamas iš visų jėgų širdingai melsiu Aukščiausiąjį prašydamas Jūsų Kunigaikštiškajai Šviesybei stiprios sveikatos, ilgo gyvenimo ir laimingo valdymo,

būdamas Jūsų Kunigaikštiškajai Šviesybei

nuolankiausiai atsidavęs tarnas ir Dievo malonės prašytojas
magistras Danielius Kleinas,
lietuvių kunigas Tilžėje.

Jo Kunigaikštiškajai Šviesybei
magistro Danieliaus Kleino,
lietuvių kunigo Tilžėje.

Dėl kai kurių skriaudų.

1654 metų birželio 18 diena.

Das Wörterbuch von Daniel Klein – ein Opfer der Flammen?

In ihrem Beitrag „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“¹, geht Liucija Citavičiūtė dem Schicksal des von Daniel Klein im Vorwort seiner *Grammatica Litvanica* erwähnten Wörterbuches nach. Darin behauptet sie, dass dieses Wörterbuch verbrannt sei:

Pats Kleinas atskleidžia rankraščio likimą: jis sudegęs 1656 metais [...].²

Citavičiūtė stützt ihre These auf Aussagen aus einem vom 19. Juni 1659 datierten Brief Daniel Kleins an den Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Er ist in dem genannten Beitrag vollständig abgedruckt.

Dieser Brief ist für die lituanistische Forschung von unschätzbarem Wert, u. a. auch deshalb, weil Klein dort ausführlich auf die Arbeit an seinem Wörterbuch eingeht.³ So erfahren wir, dass, anders als von Klein im Vorwort seiner *Grammatica Litvanica*⁴ behauptet⁵, das *Lexicon* 1653 noch gar nicht fertiggestellt war. Vielmehr scheint Klein erst seit 1655 ernsthaft an seinem Wörterbuch gearbeitet zu haben, wobei er seine Arbeit aufgrund verschiedener Unbilden immer wieder unterbrechen musste. U. a. erwähnt Klein einen Brand, der 1656 im Gefolge des Zweiten Nordischen Krieges (1655–1660) in Tilsit wütete: „infondheit aō 56. (da auch alles das meine vom Feind eingeeßchert || word[en], und noch in der afch[e] lieget)“⁶.

Diese Aussage gilt Citavičiūtė als Hauptargument für ihre These von der Verbrennung des Wörterbuches. Hierzu sei folgendes anzu-

⁴ [Daniel Klein,] GRAMMATICIA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Censurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pařtore Tilf. Litv. Præmiiffa eft ad Lectorem Præfatio non minùs utilis, quàm neceffaria. [...] REGIO-MONTI, Typis & fumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογούιας ϸδϸ. Ιϸϸ. LIII (weiter – KIG 1653; hier zitiert nach der Ausgabe: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 65–272, weiter – PLKG 1957).*

⁵ „Accipe ergò, ELECTOR POTEN- || TISSIME, hafce laborum meorum primi- || tias *Grammaticen novam* unâ cum annexo || *Compendio Germanico*, ut & *Lexico Litvanico*, || qvæ ad pedes *Serenissimæ Veftræ Celfitud.* fub- || jectiffimè depono“ (KIG 1653, A 5v–6r [PLKG 1957, 76–77]).

⁶ Citavičiūtė 2009, 32.

¹ Liucija Citavičiūtė, „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raš-

tijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lituanicum* 11, 2009, 9–62.

² Citavičiūtė 2009, 32.

³ Um die Argumentation

nachverfolgen zu können, werden im Anhang die das Wörterbuch betreffenden Passagen des Briefes abgedruckt.

merken: „das meine“ meint im Deutschen zunächst einmal nur das Hab und Gut, den Hausstand. Es könnte im Falle von Klein auch die Bibliothek und die Schriften mit einbeziehen und somit im Sinne Citavičiūtės gedeutet werden, wenn Klein nicht an anderer Stelle ausdrücklich behaupten würde, dass er neben seiner Familie auch seine Bibliothek (und dazu ist wohl auch sein Wörterbuch zu rechnen) „ausflüchtigen“, d. h. in Sicherheit gebracht hätte: „man die Seinig[en] und feinen *fupellectilem* || und geringe *bibliothec* öffters, weil nur zur Tilffe nahe an der grentzen und || faft erftem anlauff feyn, ausflüchtigen müffen“⁷.

Gegen die These von der Verbrennung des Wörterbuches spricht auch, dass Klein allein den Brand, vermutlich des Pfarrhauses, und gerichtliche Auseinandersetzungen mit seinen Widersachern für die Verzögerung der Fertigstellung des Wörterbuches anführt, jedoch nicht die Verbrennung des Wörterbuchmanuskriptes selbst. So spricht er an keiner Stelle explizit vom Verlust des Wörterbuchmanuskriptes. Vielmehr dokumentiert die folgende Stelle im Brief „hab ich vorbeforgtes *Lexicon* abermahl zur hand genommen“⁸, dass er an dem vorhandenen Wörterbuchmanuskript weiter gearbeitet hat. Klein hat jedoch die Arbeit am Wörterbuchmanuskript bis zur Abfassung des Briefes 1659 nicht zu Ende bringen können, da die Fertigstellung des Gesangbuches Priorität genoss: „Weills aber von allen inftändig umb ausfertigung des Gefang= || buchs, weffen die vorig[en] *exemplaria* alle verbraucht find, angehalte[n] || word[en], hab ich jenes [das *Lexicon* – C. S.] an die feite *ad interim* setzen und mit dem || Gefangbuch eile[n] müffen“⁹.

Soweit die Aussagen im Brieftext. Für den von der Autorin vermuteten Verlust durch einen Brand im Hause eines der Rezensenten „Iš laiško nepaaiškėja, kur sudegė žodyno rankraštis – jo namuose Tilžėje ar recenzentų namuose“¹⁰ gibt es im erwähnten Brief überhaupt keinen Anhaltspunkt. Es werden hier allein die Kriegshandlungen in Tilsit beschrieben, das aufgrund der Grenzlage in besonderer Weise von Einfällen betroffen war. Über militärische Aktionen in den Wohnorten der potentiellen Rezensenten gibt der Brief keine Auskunft. Mehr noch, Klein erwähnt an keiner Stelle, dass die Wörterbuchhandschrift anderen Personen zur Rezension überlassen worden wäre.

Es bleibt also festzuhalten: Daniel Kleins Aussagen in seinem Brief an den Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg vom 19. Juni 1659 lassen an keiner Stelle den Schluss zu, dass sein Wör-

⁷ Citavičiūtė 2009, 49.

⁸ Citavičiūtė 2009, 49.

⁹ Citavičiūtė 2009, 49.

¹⁰ Citavičiūtė 2009, 32–33.

Quellen und Literatur

KIG 1653 – [Daniel Klein,]
GRAMMATICA Litva-
nica Mandato & Autori-
tate SERENISSIMI
ELECTORIS BRAN-
DENBURGICI adorna-
ta, & præviâ Cenfurâ
primùm in lucem edita
à M. DANIELE Klein /
Paſtore Tſſf. Litv. Præ-
miſſa eſt ad Lectorem
Præfatio non minùs uti-
lis, quàm neceſſaria. [...]

REGIOMONTI, Typis &
sumptibus JOHANNIS
REUSNERI, Anno χϞ-
σογονίας ϙ. Ιοϙ. LIII.
PLKG 1957 – Pirmoji li-
tuvii kalbos gramatika.
1653 metai, atsakingasis
redaktorius J[onas]
Kruopas, Vilnius: Vals-
tybinė politinė ir
mokslinės literatūros
leidykla, 1957, 65–272.

Santrauka

CHRISTIANE SCHILLER
Humboldt-Universität zu Berlin
Philosophische Fakultät II
Institut für Deutsche Sprache und Linguistik
Historisch-Vergleichende Sprachwissenschaft
10099 Berlin, Deutschland
El. p.: christiane.schiller@staff.hu-berlin.de

[...] worauff [auf das *Compendium* – C. S.] das *Lexicon* alfo bald hette folge[n] folle[n], nicht || allein darumb, d[aß] ich deffelben in der *Dedication* an E[uer] Churf[ürftliche] || Durchl[laucht] meldung gethan, fond[ern] auch darumb, weil von S[eine]r Churf[ürftlichen] || Durchl[laucht] in vorangezogenem Kirchen *Recess[us]* d[es] J[ahres] anbefohle[n] war, || damit nebst der *Grammat[icæ]* auch ein *Vocabular* Buch, od[er] *Dictionarium* || der meiste[n] und schwereften Litt[auschen] wörter zuvor auskom[men] foll. || Weißweg[en] ich mich auch bald folgend[en] Jahres aō 55. daran gemacht, || [49] in {gewisser} gefaßter guter hoffnung, mit felbigen bald fertig zu werd[en]. || Aber d[er] graufam wütende *Mars*, welcher bald felbig[en] Jahres aus gerechtem || 3orne Gottes und deffen Verhengnüß in unfer Land kam[m], hat dieses meins || *propofitum* fehr zu rück gehalten, in dem wegen der feindlichen Einfälle, || infond[er] heit aō 56. (da auch alles das meine vom Feind eingeaßchert || word[en], und noch in der aßch[e] lieget) man die Seinig[en] und feinen *fupellectilem* || und geringe *bibliothec* öffters, weil nur zur Tilfe nahe an der grentzen und || faßt erstem anlauff feyn, ausflüchtigen müffen. Nebst diesem hat || auch der leidige Satan, als ein bemüßamer 3erftörer aller gute[n] Werck[e], || die zur ehre Gottes und feiner Kirchen wolfahrt gerichtet find, mächtig || an mich gefetzet, in dem ers dahin gebracht, d[aß] ich von meine[n] || eigenen *Collegis* müfte mit fchnöden, öffentlichen *realinjurien*, worüber || die gantze Stadt sich entfatzte, und fehr wol geärgert wurde, ange= || taftet und deßweg[en] zu einem 2. Jährig[en] fchweren *proces* verurfachet || word[en], mit der 3eit man wenig *ultra {offreri} functiones in publicis* || *laboribus* bey fo groffer Verfolgung und angethanem betrübnuß || ausrichte[n] möge[n]. Nach dem {mich} aber E[uer] Churf[ürftliche] Durchl[laucht] || in gnädigster anfehung meiner {höchft[en]} unfchuld mich vorm Jahre || durch Ihre *deputirte Commisfarios* von folchem, weitläufftigem *proces* || und fchnöd[en] beleidigung[en] *liberiret*, und ich in etwas zur ruhe kam[m], || hab ich vorbeforgtes *Lexicon* abermahl zur hand genommen. || Weills aber von allen inftändig umb ausfertigung des Gefang= || buchs, weffen die vorig[en] *exemplaria* alle verbraucht find, angehalte[n] || word[en], hab ich jenes an die feite *ad interim* fetzen und mit dem || Gefangbuch eile[n] müffen.

Šlovės retorika gramatikui
Danieliui Kleinui
(proginės iškalbos
konstravimo modeliai)

1. APIE XVII AMŽIAUS PROGINĘ IŠKALBĄ MAŽOJOJE LIETUVOJE. XVII amžiuje visos Europos, taigi ir Karaliaučiaus, universitetų mokyimo programos, be kitų bendrojo išsilavinimo dalykų, sudarė sąlygas auklėtiniams įgyti retorinės ir poetinės kūrybos pagrindus, gerai pažinti retorikos meno taisykles, pagal tam tikrus modelius, arba topiką, komponuoti kalbas, pasitelkti daugybę retorinių figūrų, citatų, sentencijų, maksimų ir taip išstobulinti studentų iškalbą, kad būtų pasiekta aukščiausia humanitarinio išsilavinimo ir išsiauklėjimo pakopa. Tų laikų mokyta žmogų galima nusakyti romėnų kultūros suformuluotu oratoriaus apibrėžimu: *vir bonus dicendi peritus*, t. y. doras ir turintis išlavintus iškalbos įgūdžius žmogus. Toks buvo ir tilžėnas Danielius Kleinas, vienas didžiausių lietuvių kalbos mokyvų, pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos *Grammatica Litvanica* (1653)¹ autorius, giesmių kūrėjas ir *Naujų giesmių knygų* (1666)² leidėjas, baigęs Karaliaučiaus universitetą filosofijos magistro laipsniu (*magister Daniel Klein*).

Ne mažiau mokyti ir iškalbingi buvo Kleino aplinkos vyrai, taip pat baigę Karaliaučiaus universitetą, mokėję senąsias hebrajų, graikų, lotynų, naująsias vokiečių, lenkų, čekų kalbas, gerai išstudijavę antiikinę literatūrą, jos prozą ir poeziją, lengvai eiliavę įvairiomis antiikinės eilėdaros formomis (hegzametru, pentametru, eleginiu distichu, asklepiadine strofa, mažąja sapfine strofa, aleksandrinu, hendekasi-

mas: 397–528 [toliau – PLKG 1957].)

² [Danielius Kleinas,] Σύν τῷ Θεῷ. Neu Littaufches / verbeffert=und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebft einem fehr nützlichen / nie ausgegangenen Gebetbüchlein / Auch einer Teutfchen / hochnötig=unterrichtlicher Vorrede an den Lefer. NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurofe fėnos Giefmes fu pri-tārīmu wifū Bāžnyczos Mokitoju per mufu Lietu-wa yra pagėrintos / O nāujos grāžos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bāžnyczofe wartojamos / Su labay priwālingu Pirm=pamokinnimu šias Knygeles škaitanczuju / Patogiej fuguldytos ir išdūtos. KARALAUČIUJE Išpau-de šawo iffirādīmais PRI-DRIKIS REUSNERIS Mė-tūfe M. DC. LXVI [1666]. (Kritinis leidimas: *D. Kleino Naujos giesmju knygos. Tekstai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Versus aureus, 2009 [toliau – KING 2009].)

¹ [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeiā Cenfurā primūm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paf-

tore Tilf. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minūs utilis, quàm neceſſaria. [...] REGIO-MONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϛιστογονίας cλo Ιοc. LIII [1653]. (Faksi-

milinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 67–272; Kazimiero Eigmino verti-

³ PLKG 1957, 92.

⁴ PLKG 1957, 93–94.

⁵ KING 2009, XXX.

⁶ KING 2009, XXXI–XXXII.

⁷ KING 2009, XXXII–XXXIII.

⁸ KING 2009, XXXIII–XXXVII.

⁹ Žr. Dalios Dilytės veikalą *Kristijonas Donelaitis ir Antika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.

Šios monografijos autorė rado nemaža antikinės retorikos pėdsakų *Metuose*, visų trijų svarbiausių iškalbos rūšių pavyzdžių – teismų, tarimosi ir epideiktinių (panegirinių) kalbų. Iš šių itin originali Slunkiaus tingumo šlovinimo kalba, argumentavimu primenanti romėnų rašytojo Frontono panegirika „Aplaidumo pašlovinimas“ (Dilytė 2005, 102).

¹⁰ Dzoilas (gr. Ζωῖλος, lot. *Zoilus*) – IV amžiaus prieš Kristų graikų filosofas, literatas, aštriai kritikavęs didžiojo poeto Homero kūrybą. Nuo to laiko jo vardas tapo pikto, neteisingo ir priekabaus kritiko sinonimu.

¹¹ Teonas (gr. Θέων) – atleis-
tinis iš vergovės Graikijoje, rašęs kandžias dantingas satyras.

¹² Momas (gr. Μῶμος, lot. *Momus*) – senovės graikų pavydo, liežuvavimo, pagiežos ir kitokių blogybių dievas, tamsiosios Nakties ir požemio tamsybių dievo Erebo sūnus. Mitas pasakoja, kad Momas, negalėdamas rasti jokio dieviškos Afroditės trūkumo, sproges iš pykčio. Lietuviškų knygų dedikacijose

labu ir kt.), rašę keliomis kalbomis. Kai kurie iš jų netgi profesoriavo Karaliaučiaus universitete ir dėstė retoriką ir poetiką. Iš jų ypač garsūs proginės iškalbos meistrai – profesoriai Simonas Dachas (Simon Dach, Dachius, 1605–1659) ir Jokūbas Reichas (Jacobus Reich, 1635–1690), abu buvę rektoriai, taigi ėję aukščiausias pareigas Karaliaučiaus universitete. Ne tik šiedu, bet ir kiti autoriai įsiamžino Kleino knygoje – pirmojoje spausdintoje lietuvių kalbos gramatikos ir giesmyne savo sveikinimais (lot. *salutationes*, *gratulationes*), epigramomis (lot. *epigrammata*) – žanrais, kurie sudaro vieną iš oratorystės rūšių – epideiktinę, arba proginę, iškalbą ir vadinami bendru dedikacijų (lot. *dedicationes*) vardu. Į gramatiką įdėtos dvi dedikacijos – Dacho³ ir Kasparo Devicijaus⁴ (Casparus Devitius, 1617–1673), o į giesmyną daugiau – net septynios: trys Vilhelmo Martinijaus⁵ (Wilhelmus Martinus, 1618–1671), viena Jokūbo Pušo⁶ (Jacobus Pusch, apie 1620–1671), viena Fridricho Vitiko⁷ (Fridericus Wittichius, 1631–1662) ir dvi Reicho⁸.

Proginė prakilnioji (šlovės) iškalba vadinama panegirikomis (iš gr. πανηγυρικός ‘šventinis susirinkimas’), o niekingo pavydo, ydų, nedoro charakterio, gėdingo elgesio kritikos iškalba – invektyvinėmis (lot. *invehere* ‘žodžiais smarkiai užsipulti, bartis, imti į nagą’) epigramomis. Abiejų rūšių kūriniai galėjo liesti įvairiausias šventes ir progas, nusipelnčius asmenis, jų vertybes, veiksmus, charakterį ir visuomeninio, religinio bei politinio viešojo gyvenimo įvykius bei problemas. Panegirinė iškalba galėjo būti skirta autoriaus giminės herbui (populiari Didžiojoje, bet nepaplitusi Mažojoje Lietuvoje), leidžiamai knygai, kaip padėka jos mecenatui, miestui, net metų laikams (to pavyzdys vėlesnio amžiaus to paties Karaliaučiaus universiteto auklėtinio Kristijono Donelaičio⁹ kūryba, kurioje pagal antikinės retorikos modelį sukurtas pašlovinimas pavasariui, vasarai). Šlovės retorika paprastai buvo skiriama konkrečiam įvardytam adresatui, o invektyvinė – anonimiškai bendrybei (pavadintai Dzoilo¹⁰, t. y. pavydaus ir neobjektyvaus kritiko, kartais Teono¹¹ arba dažniau Momo¹² vardu), vadovaujantis antikiniu principu: ydas pasmerkti asmenų, bet neminėti jų vardų. Reikia pabrėžti, kad realaus pavyduolio autorius galėjo nė neturėti, bet apsidraudimo topas (apsidrausti nuo mokytojų vyrų kritikos) reikalavo sukurti „Epigramą pavyduoliui“¹³. Be

Momas – tamsuolio ir pikto pavyduolio sinonimas.

¹³ Pavyzdžiui, tokio pavadinimo yra epigrama, prasi-

dedanti žodžiais: „Dzoilai, kodėl taip žiūri šaltai į eilėraščius mano [...]“ (Jonas Vislicietis, *Prūsų karas*, pa-

rengė ir iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčnaitė, Vilnius: Mintis, 1997, 123).

tokios epigramos, apie kurią bus kalbama atskirai, Kleinui skirtose šlovinamosiose dedikacijose taip pat įpinta apsidraudimo topų. Gramatikoje labai aiškiai jaučiama Kleino ir lietuvių kalbos gynyba – vargu ar jos būtų reikėję, jei nebūtų buvę puolėjų¹⁴. Ilgus šimtmečius niekur neužsiminta, kas gi buvo tie puolėjai momai ir dzoilai. Bet Kleino laiškas Prūsijos kunigaikščiui, datuotas 1659 metų birželio 19 diena, atskleidžia trijų kunigų pavardes. Tai Valtarkiemio kunigas Melchioras Švoba (Melchiorus Schwabe, apie 1624–1663), Gumbinės diakonas, vėliau Nybudžių kunigas Vilhelmas Jonas Liūdemanas (Wilhelm Johann Lüdemann, apie 1628–1661) ir Gumbinės kunigas Jonas Forhofas (Johannes Vorhoff, m. 1672). Stebina tai, kad pirmieji du kunigai – talentingi lietuviškų giesmių kūrėjai, apdovanoti poetiniais gabumais. Jų giesmių įdėta į Kleino giesmyną. Švobos – net aštuoniolika giesmių (Gotfrydas Ostermejeris rašo, kad tai geriausios giesmės iš visų¹⁵), Liūdemano – aštuonios giesmės, paskui jos ištisai kartojamos vėlesniuose giesmynuose. Įsimenanti jo giesmė „Aš šulnelius žinau gražius“. Suprantama, kad buvo nemaža ir pavyduolių, kenkiančių lietuvių kalbos puoselėjimo darbui, mosuojančių cenzoriaus lazdele, bet šios pavardės rodo ką kita: to meto lietuviškų parapijų mokyti kunigai konkuravo vienas su kitu, karštai ginčijosi, kurio giesmė geresnė, artimesnė vokiškam originalui. Aštrus Mažosios Lietuvos kunigų ginčas dėl lietuvių kalbos dėsnių, dėl kiekvienos giesmės eilutės taisyklingumo ir skambumo davė ir naudos: daug svarstyta, galvota, ir gramatika, ir giesmės ištisomis savaitėmis taisytos, gerintos, kad lietuvių kalba, paties Kleino žodžiais, džiugintų mus visu savo spindesiu. Tiesa, įsižiebusi polemika alino ir taip silpną Kleino sveikatą. Vos spėjęs išleisti ilgai vilkintą giesmyną, tais pačiais 1666 metais Kleinas, ištiktas apopleksijos, mirė.

Iš Dacho žodžių galima suprasti, kad yra tokių, kurie nepelnytai laiko lietuvių kalbą tamsia, nederančia mokslui ir mokymui¹⁶. Toje pačioje gramatikoje Tilžės elektorinės mokyklos rektorius Devicijus ironiškai kalba apie piktus asilų ir plepių liežuvius, apie dykūnų minią, mėginančią spręsti apie tai, ko neišmano¹⁷. Giesmyne Klaipėdos krašto Verdainės klebonas Martinijus vieną aštrią epigramą skiria išimtinai Momui, Aulavėnų kunigas Pušas užsimena apie „kitų vyrų ginčus“, Karaliaučiaus lietuvių bendruomenės kunigas Vitikas net kelis sykius nedviprasmiškai kalba apie nedėkingą pasaulį, apie „pavydo aštriuosius įkandimus“, o Reichas, nors tiesiogiai nemini momų klastos, bet užsimena apie kūrėjo vargus, tamsią niūrią kelionę, kurią nuėjo lietuviška Kleino knyga, kol pasiekė kunigaikštį¹⁸.

¹⁴ Žr. Liucija Citavičiūtė, „Įsiruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jos vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum* 11, 2009, 9–62.

¹⁵ Gotfrydas Ostermejeris, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 329.

¹⁶ PLKG 1957, 414.

¹⁷ PLKG 1957, 415.

¹⁸ KING 2009, XXX–XXXVII.

Minėtose Kleino knygos yra abiejų proginės iškalbos rūšių pavyzdžių. Kleinui skirti kūriniai yra be išimties eiliuotos panegirikos – šlovės retorika, kuriai būdingas aukštasis stilius, o jo nedraugams skirta viena invoktyvinė epigrama. Pats epigramos žanras nereiškia, kad ji turi būti peikiamoji. XVII amžiaus lietuviškose knygos, taip pat ir Kleino gramatikoje bei giesmyne, ne mažiau randame sveikinamųjų, šlovinamųjų epigramų – panegirinio pobūdžio kūrinių. Visi ir šlovinamojo, ir peikiamojo turinio kūrinių knygos – tai trumpi glaustos formos eiliuoti kūriniai, kurių konstravimo modelių ir topikos buvo mokoma per retorikos pratysbas. Tokių mažųjų poetinių formų komponavimas ugdė oratorių kūrybinius įgūdžius ir lotyniškai buvo vadinama *ligata eloquentia*, t. y. eiliuota iškalba.

2. ENKOMIJŲ KONSTRAVIMAS PAGAL TOPIKĄ. Kleinui skirti kūriniai – visi be išimties eiliuoti enkomijai (gr. ἐγκώμιον, lot. *laus*), o tai vienas iš labiausiai išstobulintų Baroko kultūros stilių ir žanrų. Epideiktinės iškalbos tikslas buvo iškelti, išaukštinti, parodyti (iš čia lot. *genus demonstrativum*), kas garbinga, kilnu, šlovinga (lot. *laus*), kas tauru, gražu ir gera, arba, atvirkščiai, parodyti ir pasmerkti, kas negražu, niekinga, peiktina (lot. *vituperatio*), gėdinga. Aristotelis apie šią iškalbos rūšį sakė, kad tai savotiški spektakliai, kad ji skirta daugiau skaityti negu klausyti. Toji iškalba, anot didžiojo filosofo ir *Retorikos* autoriaus, yra literatūriškesnė, meniškesnė. Ir iš tiesų epideiktinės iškalbos pavyzdžių daugiausia randame rašytinių (dedikacijos yra išskirtinai rašytinis iškalbos žanras), imituojančių garsiuosius Antikos oratorius ir poetus. Proginėje iškalboje pasitelkiamas Antikos autorių žodynas, frazeologija, įterpiami ištisi tų autorių kūrinių motyvai. Baroko laikų iškalba tuos motyvus sureikšmina, taigi to laikotarpio panegirika pasiekia aukščiausią pagyrimų laipsnį. Pati to meto enkomijų konstravimo forma kreipė autorius ta linkme. Labai apibendrintai teminę enkomijo struktūrą galima nusakyti pagal tokią topiką:

- I. Įžanga apie pareigą girti nusipelnčius asmenis kaip ypatingą pavyzdį jų palikuonims.
- II. Pasakojimas – kilmės, giminės, išsilavinimo, veiklos, nuopelnų, užtarnautos garbės, atliktų darbų gyrimas.
- III. Palyginimas su kitais garsiais asmenimis: istorinėmis asmenybėmis, mitų veikėjais, Antikos kūrinių ar Biblijos personažais.
- IV. Pabaiga, kviečianti sekti išgirtos asmenybės pavyzdžiu. Gali būti ir kitokių pabaigų, dažniausiai amžinosios šlovės, nuopelnų savo tautai, Dievo tauraus atpildo, dvasios nemirtinumo akcentavimas.

Šios keturios kompozicinės panegirikos dalys dažniausios lietuviškų knygų dedikacijose, tačiau būtina paminėti, kad jose praktiškai būna susipynusios visos iškalbos rūšys, visi sudedamieji komponavimo elementai. Vieni jų išryškinti, kiti apskritai praleisti, kiti – dar neminėti – pridėti priklausomai nuo aplinkybių ir autoriaus siekiamų tikslų: pamokyti (lot. *docere*), sujaudinti (lot. *movere*) ar pradžiuginti (lot. *delectare*) adresatą. Retorikos knygose nuo Antikos laikų pabrėžiama trijų iškalbos funkcijų vienovė, jų dermės būtinybė: geras iškalbos kūrinys turi apimti visas tris žmogaus pažinimo sferas, veikti klausytojų protą, valią ir jausmus – ir mokyti, ir jaudinti, ir teikti estetinį pasigėrėjimą. Pagal Aristotelį, tikroji persvazija susideda iš trijų integralių dalykų: *logos* (apeliacija į protą), *ethos* (apeliacija į valią) ir *pathos* (apeliacija į jausmus). Šios geros iškalbos nuostatos ir taisyklės taikomos ir enkomijams. Suprantama, kad pagrindinė enkomijų funkcija – pašlovinti, pradžiuginti, teikti estetinį pasigėrėjimą adresatui, tačiau jie turi atlikti ir kitas funkcijas.

Barokinės panegirikos etalonu galėtų būti Karaliaučiaus universiteto iškalbos profesoriaus Reicho lotyniška dedikacija Kleinui „COngeftent alii celfa Palatia“ („Rūmų bokštus tegul kelia kiti aukštai“), įdėta į *Naujas giesmių knygas*¹⁹. 42 eilučių dedikacija parašyta antikinė eilėdara Asklepiado metru (lot. *versus Asclepiadeus minor*). Ši eilėdara pasirinkta neatsitiktinai, ja mėgo rašyti Horacijus (Quintus Horatius Flaccus). Visa Reicho panegirika yra žinomo Horacijaus kūrinio „Exegi monument[um] aere perennius...“ („Sau paminklą baigiau – varį ir amžiną / piramidžių aukštų dulsma pranokstantį. / Nei graužikas lietus, nei Akvilonai jo / negalėtų sugriaut, nei nesuskaitoma / metų srauto eilė“) parafrazė. Galima sakyti, kad tai vienas populiariausių retorinių topų, prilygstantis kitam žinomam seniausiajam Antikos topui „Vyrą pašlovinki, mūza [...]“ pagal Homero *Iliadą*. Horacijaus mintį Reichas sustiprina, pasirinkęs tą pačią eilėdarą, darydamas aliuziją į du dalykus: pirma, Kleino giesmės vertos Horacijaus plunksnos, antra, Kleinas savo darbais lietuvių tautai pastatė tokį patį paminklą, kokį Horacijus savo nemariaja poezija romėnams. Ne tik forma, bet ir mintimi imituodamas Horacijų, Reichas įterpia į dedikaciją garsiąją Horacijaus eilutę, tik vietoj jos pirmojo žodžio *exegi* įrašo tiek pat skiemenų turintį žodį *Substerni*. Toliau eina jau tiksli Horacijaus citata: „Monumentum aere perennius.“ Pasirinkęs Horacijaus paminklo temą, autorius nuosekliai, nuo pradžios iki pabaigos plėtoja architektūros, arba statinio, konceptą: per kūrinį retoriniu gradacijos principu eina vis kylančio statomo rūmo motyvas. Kūrinio sumanymas paremtas analogija ir kontrastu – mėgs-

¹⁹ KING 2009, XXXIII–XXXV.

tama retorine Baroko priemone²⁰. Vieni stato materialiuosius rūmus, išpuoštus sunkiomis Kipro šalies kolonomis, padabintus karo grobiu iš ispanų kraštų. Jie puikuoja brangiais sienų apmušalais ir purpuro kilimais. Vis dėlto daug šviesesnis yra Kleino rankų pastatytas dvasingasis rūmas, skirtas Viešpačiui ir jo šventajai Trejybei. Mokydamas lietuvius giedoti gimtąja kalba šventąsias giesmes ir melstis (turima galvoje prie giesmių pridėta maldų knygelė), Kleinas savo pastatu pranoksta net šviesųjį Olimpo rūmą, net garsųjį paties Jupiterio sūnų Amfioną, turėjusį dievišką giesmininko ir muziko talentą ir gebėjusį savo lyros melodiją įsakyti akmenims patiems gulti vienam ant kito į jo valdomus Tėbus juosiančią sieną. Argumentas, kodėl Kleinas pranoksta patį Amfioną, yra tas, kad į jo kuriamo rūmo pamatą dedami ne paprasti akmenys, bet pamatiniai mūsų apaštalų ir pranašų raštai, o kertinis to rūmo akmuo – pats Kristus. Taigi šalia Antikos topų įpinami krikščioniškieji. Daroma aliuzija į Šventąjį Raštą, į apaštalo Petro žodžius: „Jėzus yra akmuo, kurį jūs, statytojai, atmetėte ir kuris tapo kertiniu akmeniu“ (Apd 4,11), taip pat apaštalo Pauliaus laiško efeziečiams mintis: „[...] užstatyti ant apaštalų ir pranašų pamato, turintys kertiniu akmeniu patį Jėzų Kristų, ant kurio darniai auga visas pastatas, tampantis šventove Viešpatyje“ (Ef 2,20–21). Tai, galima sakyti, tiksli Šventojo Rašto ištrauka, tik sueiliuota Asklepiado metru. Tokiu hiperbolizuotu pasakojimu, paremtu sulydytais į vieną palyginimais iš pagoniško Antikos pasaulio mitų ir Šventojo Rašto topų, Reichas padaro išvadą, kad Kleino rūmo, visų žemiškųjų ir dieviškųjų rūmų šlovę pranokstančio, niekas nebesunaikins; o kad būtų dar įtaigiau, tą mintį išsako imituodamas Horacijaus eiles.

Kitaip negu Reicho enkomijas, garsiojo Dachso dedikacija Kleino gramatikoje²¹, nors ir priklauso tai pačiai iškalbos rūšiai, neturi barokui būdingo pompastiškumo ar antgamtiškumo, joje nėra nė vienos ryškesnės hiperbolės ar pribloškiančios metaforos, nėra alegorių, vaizdų, palyginimų ar simbolių, garsiųjų Antikos ar Biblijos vardų. Nuosaikiu, santūriu stiliumi ji labiau primena ginamąją kalbą teisme negu panegiriką. Ir svarios mintys, ir apmąstyti argumentai, ir netgi vartojama leksika (*teisėtumas* [lot. *jure*], *teisė* [lot. *justum*], *neteisybė*, *nepelnytai*, *netinka*, *lietuvių kalbos gynėjas*, *lietuvių tautos užtarėjas* [taip vadinamas Kleinas]) rodo, kad šis enkomijas turi ginamosios kalbos, kuri skirtina prie *genus judiciale*, bruožų. Pirmosiomis enkomijo eilutėmis Dachas skelbia pasaulio kalbų lygybę tardamas, kad visos kalbos tinka mokslams ir menams, teisiškai tamsia kalba negalima vadinti nė vienos. Svarbu tik, kad atsirastų autorius, kuris

²⁰ Hebrajiškoje epigramoje retoriniu kontrasto būdu pasitelkęs antitezės figūrą, Martinijus (KING 2009, XXIX) Kleino *Naujose giesmių knygoje* daro aliuziją į Kleino pavardės prieštarumą: nors ji vokiškai reiškia 'mažas', bet „Kaip Biblija didi šventa / Danilius taip lyg bokštas čia“. Ši retorinė priemonė padeda dar labiau išskirti Kleino šlovės ir dorybių didybę. Panašiai buvo žaidžiama ir Dachso pavardės reikšme (vok. *das Dach* – 'stogas', apsaugantis, globiantis, iš tiesų toks jis ir buvo Kleino atžvilgiu).

²¹ PLKG 1957, 92.

nustatytų kalbos taisyklės ir pritaikytų jai dėsnius. Tokį autorių, didžiai mokytą vyrą, lietuviai jau turi, tačiau intriga išlaikoma, toliau eina du iš eilės provokuojantys, oponuojantys, priverčiantys suklusėti retoriniai klausimai:

Cur Litavo Pietas difci fermone recufet,
Aut Litavis virtus præcienda notis? (PLKG 1957, 92)

Vertimas

O gal lietuvių kalba pamaldumui išmokti netinka?
Ar gal lietuvių raštu mokyt dorybės sunku?²²

Kūrinyje yra tik keletas, nors nekrintančių į akis, bet vis dėlto įspūdingų stiliaus priemonių – minėti du retoriniai klausimai ir išradinga personifikacija – lietuvių kalba vaizduojama kaip apleista, vargana, klajojanti po lietuviško krašto apylinkes našlaitė.

Dachas iškelia mokytoją Kleiną (lot. *in Multum Reverendi Doctissimi Viri*) – našlaitės gynėją, savo talentu gebėjusį pastebėti tamsios (lot. *barbara lingua*) benamės klajūnės gražią dvasią (lot. *sermonis genium*), aprengti ją dailiais dėsnių drabužiais ir pagaliau spinduliuojančią²³ grožiu ir išraiškos tobulumu parvesti į gimtąją pastogę. Dabar jau – baigia savo dedikaciją Dachas – niekas lietuvių, turinčių tokią išdailintą kalbą, nebevadins tamsia tauta (lot. *gens barbara*), nes juos užtarėjas apgynė, ir dėl to „gerbiamas jis amžinai bus kalbininkų visų“.

Proginės iškaltos meistro ir didžio vokiečių poeto Dachso talentas šioje dedikacijoje atsiskleidžia itin subtiliu stiliumi. Tai nuosaiki, santūri ir kartu didinga iškaltos, jos gražiausias bruožas – minčių tikroviškumas ir teisingumas. *Knygelės apie pakylėtumą* autorius apie oratorių giriamųjų (iškilmingų ir parodomųjų) kalbų svorį ir pakylumą rašo:

Pagrįstai didingos būna kalbos tų, kurių mintys yra svarios. Tad ir ypatingi pasakymai ateina į galvą tiems, kurie labai įžymūs protu [...]. Pakylėtumo akstinas būtinai turėtų būti gebėjimas iš jungiamųjų dėmenų visada atrinkti tik tai, kas taisyklingiausia, ir juos taikant vienas prie kito sudaryti tartum vieną kūną: klausytoją patraukia ir tų dėmenų atranka ir atrinktųjų išimčių suliedinimas²⁴.

3. INVEKTYVINIŲ EPIGRAMŲ MODELIS. Invektyvinei epigramai, kaip enkomijų priešingybei, netinka įprasta jau aptartųjų enkomijų kompozicija. Tradicinę trumputės dviejų ar keturių eilučių epigramos kompozicinę modelį galima pavadinti vienos minties sueiliavimu.

²² Regina Koženiauskiene, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslo, 1990, 383.

²³ Aliuzija į paties Kleino gramatikos pratarėję pasakytus žodžius: „Kodėl ir mums neišdailinti šios kalbos, kurią daugelis laiko barbariška ir nesutvarkyta, išradingomis taisyklėmis, kad nuvalytume tą purvą, kuriuo taip ilgai ji buvo aptaškyta, ir ji džiugintų mus visu savo spindesiu“ (PLKG 1957, 408).

²⁴ *Knygelė apie pakylėtumą kažkada Lionginui priskirta*, parengė Henrikas Zabulis, Vilnius: Aidai, 1997, 37, 49.

Būtinasis tokios eiliuotos iškalbos elementas – stiliaus šmaikštumas, apie kurį plačiau yra rašęs Kleino amžininkas Motiejus Kazimieras Sarbievijus traktate *De acuto et arguto sive Seneca et Marcialis (Apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių, arba Seneka ir Marcialis)*.

Nuo Sarbievijaus, ėmusio pavyzdį iš Horacijaus ir Marcialio (Marcus Valerius Martialis), sudedamąją epigramos konstrukcijos dalimi laikytas konceptas, paremtas retorinėmis efektingą žodžių žaismą kuriančiomis figūromis – palyginimu, analogija, paralelizmu ar antiteze, kontrastu, paradoksaus, katachreze, oksimoronu, taip pat asonansais, aliteracijomis, onomatopėjomis. XVII amžiaus dedikacijose itin gausu retorinių figūrų, skirtų nustebinti, apstulbinti, priblokšti skaitytoją.

Tokia Marcialio plunksnai nenusileidžianti Verdainės kunigo Martinijaus epigrama „Ad Momum“ („Momui“) Kleino giesmyne. Jau buvo kalbėta, kad lietuvių kalbą ginti nuo puolėjų, iškovoti jai vietą po saule reikėjo ir kitiems Kleino kūrybos gerbėjams, supratusiems, kad „talentui iš paskos pavydas seka“. Apie tai rašoma panegirinėje magistro Devicijaus, Tilžės elektorinės mokyklos rektoriaus, dedikacijoje, įdėtoje į Kleino gramatiką. Tai rodo, kad lietuviškų knygų leidimo sąlygos tuo laikotarpiu buvo itin sudėtingos.

Martinijaus lotyniška epigrama – jau nebe užuomina apie pavydą, ji visa skirta Kleino priešininkui pasmerkti (*ad Momum*), yra invektyvinio pobūdžio, galvosūkis, sukurtas pagal retorikos nustatytas žaidimo taisykles:

At tu Mome pios fi vis mordere labo- || res,
Rodere nec ceffas nomina honeftâ || virum.
Ipse tibi caput arrodēs, pietate carens[ue]
Cor prodes, hinc MUS MOMUS || inanis erit²⁵.

Dėmesį patraukia vizualiai didžiosiomis raidėmis paryškinti du žodžiai *MUS MOMUS*. Tai retorinė anagrama²⁶, kai kurios nors žymios asmenybės varde randamas kitas tarsi paties likimo įrašytas semantiškai prasmingas žodis. Pavyzdžiu paimkime Kazimiero vardą (lot. *CASIMIRUS*). Sukeitus skiemenis ar raides ir morfologiškai išardžius pamatinį žodį, galima sudaryti įvairius prasmingus žodžių derinius: *CASUS MIRI* (stebuklo išsipildymas) arba *SIM ICARUS* (būsiu Ikaras)²⁷. Panašių morfologinės perskaidos būdų randama ir šių dienų lietuvių poezijoje²⁸.

Taigi anagrama – kūrinio modelio šerdis, visos Martinijaus epigramos šifras, paaiškinantis dviprasmybę, atskleidžiantis potekstę, turintis apibendrinamąją reikšmę. *MUS* reiškia žiurkė, o pavyduolio

²⁵ KING 2009, XXX–XXXI (tekste paryškinta mano – R. K.).

²⁶ Anagrama (gr. ἀνά ‘per’ + γράμμα ‘raidė’) – žodis, sudarytas perstačius kito žodžio skiemenis, garsus bei raides. „Paprastai anagramos vartojamos juokavimuose, kalambūruose, šaradose, mįslėse, siekiant netikėto ir kiek komiško efekto“ (*Literatūros terminų žodynas. II sąsiuvinis. Eilė-dara*, sudarė Juozas Girdzi-jauskas, Vilnius: Baltos lankos, 1998, 5).

²⁷ Pavyzdys iš Eglės Patiejū-nienės daktaro disertacijos *Mažosios literatūros formos XVI–XVII a. Lietuvos Didžio-sios Kunigaikštystės spaudi-niuose*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1993, 183.

²⁸ Žr. Skirmanto Valento mo-nografiją *Mė(lynojo)nulio lingvostika Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poezijoje* (Vil-nius: Baltos lankos, 2007), kurioje rašoma apie žo-džių lizdų sukūrimą, apie prasmes, užrakintas raidė-se, žodžiuose, skiemenyse, apie skiemenų mitologiza-vimą ir ypatingų galių su-teikimą, apie vardų, vieto-vardžių, hidronimų, teoni-mų, antroponimų suskai-dymą ir dūrinių aktualiza-vimą poezijoje.

vardas *MOMUS* sudarytas iš dviejų skiemenų: *MO* + *MUS*, kurio antrasis skiemuo ir yra toji žiurkė *MUS*. Vadinasi, pati lemtis įrašė į pavyduolio vardą žiurkę ir tarsi sutapatino su ja.

Vertime nelieka žodžių žaismo, bet epigramos turinys toks:

Momai, jei tavo aistra dievobaimingus darbus apkandžiot,

Kandžiok, bet graužti paliauk vyrų garbingus vardus.

Galvą apgrauši pats sau, pavyduoli, netekęs šventumo,

Širdį prarasi, galop žiurke pavirsi bjauria.

MO yra pirmasis vardo *MOMUS* skiemuo, taigi *MO* – galva, kurią pati žiurkė iš pavydo nusigrauž, ir liks tik bjauri begalvė *MUS*, t. y. žiurkė. Viso kūrinio „siužetas“, taip pat ir retorinės figūros, autoriaus sąmoningai pritaikytos, sukasi apie šią anagramą. Pavyzdžiui, visoje epigramoje gana ryški aliteracija ir asonansas *or, ere, ore, ro, ere, ir, arro, ar, or, ro, er*, lyg girdėtume žiurkės dantų griežimą, girkšėjimą ir graužimą, panašų į pikto šuns urzgimą. Kitose XVII amžiaus Mažosios Lietuvos epigramose, pavyzdžiui, gramatiko Kristupo Sapūno dedikacijose, Momas dažniau lyginamas su įkyriu besikandžiojančiu šunimi²⁹. Bet lyginimas su šunimi nėra naujas: pats Marcialis savo epigramoje (IV, 53) pašiepdamas be pagrindo kritikuojantį, besikandžiojančią Momą – „filosofą“ kiniką (ciniką), vadina jį šunimi, pasitelkęs etimologinę žodžių giminystę: lotynų *Cynicus* yra kilęs iš graikų κύων 'šuo':

Esse putas Cynicum deceptus imagine ficta:

Non est hic Cynicus, Cosme: quid ergo? Canis.

Vertimas

Kinikas jis, gal manai, suklaidintas jo išorės vaizdo?

Kosmai, ne kinikas jis. Kas gi? Tai kandantis šuo.

Martinijus nekartoja Marcialio ar Sapūno sąmojo, o kūrybiškai atranda savo konceptą, išradingai žaisdamas vardo *MOMUS* skiemenimis. Pavyduolis Momas nelauktai virsta žiurke.

4. IŠVADOS. XVII amžiaus Mažosios Lietuvos rašytojų proginė iškalba, iš jos ir eiliuotoji, buvo nugludinta retorinės tradicijos. Tai rodo Danieliui Kleinui skirtos dedikacijos, teksto konstravimo formomis nenusileidžiančios Antikos žodžio meistrams. Aptartieji žymiųjų Karaliaučiaus universiteto iškalbos ir poetikos profesorių Simono Dacho ir Jokūbo Reicho enkomijai ir turiniu, ir forma ypatingi tuo, kad gali būti tokios eiliuotos iškalbos etalonu. Antra vertus, už-

²⁹ Tai matyti žinomo XVII amžiaus lietuvių raštijos veikėjo Kristupo Sapūno dedikacijoje, skirtoje psalmių vertėjui Jonui Rėzai: *Mome canis mordax [...]* (*Momai, šunie įkyrus [...]*), žr. Koženiauskiene 1990, 277.

tariančios žymių autorių dedikacijos lėmė Kleino sėkmę, garantavo Prūsijos kunigaikščio palaikymą spausdinant lietuviškas knygas.

Vienintelė invекtyvinė Vilhelmo Martinijaus epigrama ir apsidraudimo nuo piktavalių kritikų topai beveik visose Kleinui skirtose dedikacijose tik dar labiau kontrasto principu paryškina jam skirtų gausių enkomijų autorių kilnumą. Galima sakyti, kad invекtyvinė epigrama ir apsidraudimo topai tarp panegirinių Dacho, Kasparo Devicijaus, Reicho ir kitų autorių dedikacijų įterpti pagal visas retorikos taisykles: kontrastas tam ir skirtas, kad Kleino mokytojų bičiulių palaikymas šalia nedraugų pavydo atrodytų dar tvirtesnis.

Šiais laikais ne menkliau matyti, kokios milžiniškos mokyto Kleino pastangos sudėtos į lietuviškas knygas, kiek jis iškentėjo vargų ir patyrė rūpesčių, eidamas nepramintu taku, todėl ir dedikacijose jam skirta šlovės topika neatrodo vien kaip baroko laikų kompozicinės puošmenos. Pirmojo lietuvių kalbos gramatiko ir talentingo giesmių kūrėjo plunksna ligi šiolei verta lietuvių tautos pagarbos.

Literatūra

- Antikos žodynas*, red. Dalia Staškevičienė, Vilnius: Alma littera, 1998.
- BAJARŪNIENĖ, JADVYGA, 2002: „Simonas Dachas – Klaipėdoje gimęs vokiečių baroko poetas“, *Literatūrinė sofa*, 2002-11-02.
- BONČKUTĖ, ROMA, 2003: „Antikiniai topai Antano Baranausko kūryboje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 23, 111–126.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2009: „Isruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jos vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum* 11, 9–62.
- DILYTĖ, DALIA, 2005: *Kristijonas Donelaitis ir Antika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- [KLEINAS, DANIELIUS,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pastore Tilf. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minûs utilis, quàm neceffaria. [...] REGIOMONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας cλo Ιc. LIII [1653].
- [KLEINAS, DANIELIUS,] Σὺν τῷ Θεῷ. Neu Lit-taufches / verbeffert= und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebſt einem ſehr nützlichen / nie ausgegangenen Gebetbüchlein / Auch ein-ner Teutfchen / hoch-nötig=unterrichtlicher Vorrede an den Lefer.
- NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurrofe fénos Giefmes fu pritáriu mu wiffû Bažnyczos Mokitoju per muſu Lietuwa yra pagérintos / O náujos grázos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bážnyczofe wartojamos / Su labay priwálingu Pirm=pamokinnimu ſias Knygeles ſkaitanczuju / Patogiej fuguldytos ir išdûtos. KARALAUČUJE Iſſpaude ſawo iffirádimais PRIDRIKIS REUSNERIS Mëtûfe M. DC. LXVI [1666].
- KING 2009 – D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Micheli, Vilnius: Ver-sus aureus, 2009.

- Knygelė apie pakylėtumą kažkada Lionginui pri-skirta*, parengė Henri-kas Zabulis, Vilnius: Aidai, 1997.
- KOROLKO, MIROSŁAW, 1990: *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklope-dyczny*, Warszawa: Wie-dza Powszechna.
- KOŽENIAUSKIENĖ, REGINA, 1990: *XVI–XVIII am-žiaus prakalbos ir dedika-cijos*, Vilnius: Moks-las.
- KOŽENIAUSKIENĖ, REGINA, 2001: *Retorika: iškalbos stilistika*, Vilnius: Moks-lo ir enciklopedijų lei-dybos institutas.
- Literatūros terminų žody-nas. II sąsiuvinis. Eilėda-ra*, sudarė Juozas Gir-dzijauskas, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- OSTERMEJERIS, GOTFRY-DAS, 1996: *Rinkiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vil-nius: Mokslo ir enciklo-pedijų leidykla.
- PATIEJŪNIENĖ, EGLĖ, 1993: *Mažosios literatū-ros formos XVI–XVII a. Lietuvos Didžiosios Ku-nigaikštystės spaudiniu-se* (daktaro disertacija, rankraštis), Vilnius: Vil-niaus universitetas.
- PLKG 1957 – *Pirmoji lie-tuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Vals-tybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Šventasis Raštas*, Vilnius: Lietuvos Vyskupų Kon-ferencija, 2009.
- ULČINAITĖ, EUGENIJA, 2001: *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vil-nius: Vilniaus universi-teto leidykla.
- ULČINAITĖ, EUGENIJA; ALBINAS JOVAIŠAS, 2003: *Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII am-žiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- VALENTAS, SKIRMANTAS, 2007: *Mė(lynojo)nulio lingvistika Vlado Braziū-no ir Sigito Gedos poezi-joje*, Vilnius: Baltos lankos.
- VISLICIETIS, JONAS, 1997: *Prūsų karas*, pa-rengė ir iš lotynų kal-bos vertė Eugenija Ul-činaitė, Vilnius: Mintis.
- ZIOMEK, JERZY, 1990: *Retoryka opisowa*, Wro-cław, Warszawa, Kra-ków: Zakład narodowy im. Ossolińskich.

Die dem Grammatiker Daniel Klein gewidmete Rhetorik des Ruhms (Konstruktionsmodelle der Kasualdichtung)

Zusammenfassung

Die Konstruktionsformen der Widmungsgedichte der Poeten Preußisch-Litauens, die der ersten litauischen Grammatik (*Grammatica Litvanica*, 1653) sowie den *Neuen Gesangsbüchern* (*Naujos giesmių knygos*, 1666) eines der größten Kenner der litauischen Sprache und Schöpfer geistlicher Lieder, des Tilsiters Daniel Klein, vorangestellt wurden, stehen den der Wortkünstler der Antike in nichts nach. Die im Artikel besprochenen und weitestgehend analysierten Lobgedichte der berühmten Königsberger Professoren für Beredsamkeit und Poetik, Simon Dach und Jacobus Reich, sind ihrem Inhalt und ihrer Form nach so besonders, dass sie als Muster derartiger Lobprei-

sungen in Versen gelten können. Andererseits sicherten alle fürsprechenden Widmungsgedichte berühmter Autoren den Erfolg Kleins, garantierten ihm die Unterstützung des Markgrafen von Brandenburg bei dem Druck litauischer Bücher.

Das einzige Schmähepigramm von Wilhelm Martinius, das dem griechischen Neider Momos zugeeignet ist, und die Topoi der Absicherung gegen böswillige Kritiker in fast allen Klein gewidmeten Dedikationen verstärken kontrastierend umso mehr die edelgesinnte Unterstützung der Vielzahl der ihm gewidmeten Lobgedichte sowie die Befürwortung seiner Tätigkeit zur Pflege der litauischen Sprache. Man kann sagen, dass das Schmähepigramm, die Topoi der Absicherung und die lobpreisenden Dedikationen von Dach, Devitius, Reich und den anderen Autoren nach allen Regeln der Rhetorik zusammengestellt wurden: ihre Gegensätzlichkeit bewirkte letztendlich auch, dass die Unterstützung der gebildeten Freunde Kleins sich vom Neid seiner Gegner noch stärker abhob. Die uns hier vorliegende Topik des Ruhmes ist in ihrer Ausschmückung typisch für die Zeit des Barock.

Dank der philologischen und theologischen Arbeiten Daniel Kleins sind Dedikationen und andere Texte entstanden, denen die Forschung bis in unsere heutige Zeit immer wieder neue Anregungen und Erkenntnisse verdankt. Die Feder des Verteidigers der litauischen Sprache, Daniel Kleins, seine erlittenen Nöte und Sorgen verdienen bis heute die Ehrerbietung des litauischen Volkes.

REGINA KOŽENIAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos katedra
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius, Lietuva
el. p.: Regina.Kozeniauskiene@flf.vu.lt

Daniel Klein und Simon Dach – Beispiele gelehrter Kommunikation und kulturellen Transfers in Kleinlitauen im 17. Jahrhundert

Im Jahre 2009 war in der Kulturgeschichte Kleinlitauens nicht nur des 400. Geburtstages von Daniel Klein (1609–1666) zu gedenken. Ein Zeitgenosse von ihm, der Königsberger Dichter und Poetik-Professor Simon Dach (1605–1659), verstarb vor 350 Jahren. 2005 fand anlässlich seines 400. Geburtstages in Klaipėda, seiner Geburtsstadt, eine große internationale Konferenz statt. Jene Tagung stellte die bisher umfangreichste Beschäftigung mit dem Werk und Nachwirken Simon Dachs dar – und sie inspirierte die weitere Forschung.¹ Das Gleiche ist auch von der Tagung über Daniel Klein² zu erhoffen – zumal auch sie die meines Wissens bislang größte wissenschaftliche Konferenz zu Kleins Leben und Werk ist. Dieser Aufsatz verfolgt das Ziel, die Kontakte zwischen diesen beiden wichtigen Gestalten des kulturellen Lebens in dieser Region im so genannten Barockzeitalter erstmals näher zu betrachten und dabei die kulturgeschichtlichen Kontexte aufzuzeigen, in denen diese Kontakte erfolgten.

1. SIMON DACH: LEBENSLAUF UND POETISCHES WERK. Daniel Klein und Simon Dach waren nicht nur nahezu gleich alt. Sie verband noch sehr viel mehr: Beide waren Bürger des damaligen Herzogtums Preußen, beide hatten durch ihre Geburtsorte – geographisch gesehen – kleinlitauische Wurzeln, beide waren gläubige Lutheraner, beide besaßen denselben späthumanistischen Bildungshorizont und beide verstanden sich als Angehörige der damaligen *res publica literaria*. Doch es gibt gravierende Unterschiede, die sowohl ihre Reputation im gelehrt-literarischen Leben ihrer Zeit als auch ihr Nachwirken über die Zeiten hinaus betreffen. Klein stand als Pfarrer einer Kleinstadt am unteren Ende der gelehrten Hierarchie und lebte in der Provinz – Dach stieg 1639 als Professor in die gelehrte Führungs-

¹ Die literaturwissenschaftlichen Beiträge versammelt der Band: *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008.

² Die Tagung „Danielius Kleinas ir jo epocha“ fand in Vilnius am 25.06.2009 statt.

³ Man findet lediglich einen kurzen biographischen Eintrag in *Altpreußische Biographie* 1–5. Band 1, hrsg. im Auftrag der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung von Christian Krollmann, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1941 [Nachdruck: Marburg/Lahn: Elwert, 1974]; Band 2, Lieferung 1–3, hrsg. von Christian Krollmann, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1942–1944 [Nachdruck: Marburg/Lahn: Elwert, 1969], Lieferung 4–7, hrsg. von Kurt Forstreuter und Fritz Gause, Marburg/Lahn: Elwert, 1961–1967; Band 3, hrsg. von Kurt Forstreuter und Fritz Gause, Marburg/Lahn: Elwert, 1975; Band 4, Lieferung 1–3, hrsg. von Ernst Bahr und Gerd Brausch, Marburg/Lahn: Elwert, 1984–1995; Band 5, Lieferungen 1–2, hrsg. im Auftrag der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung von Klaus Bürger, Marburg/Lahn: Elwert, 2000–2007 (nachfolgend zitiert als APB). Zu Daniel Klein siehe den Eintrag von F. Schwarz „Klein, Daniel“, APB 2, 338.

⁴ Dazu grundlegend: Ivar Ljungerud, „Ehren-Rettung M. Simonis Dachii“, *Euphoriion* 61, 1967, 36–83.

⁵ Allerdings erschien die letzte Monographie über Simon Dach in Litauen: Jovita Saulėnienė, *Simonas Dachas – klaipėdietis prūsas = Simon Dachius – Memelensis Borussiae: 400-osios*

schicht in einem kulturellen Zentrum auf, das an den kulturellen Austauschprozessen mit Deutschland und dem protestantischen Europa partizipierte. Klein besitzt durch seine litauische Grammatik eine exponierte Bedeutung für die litauische Linguistik und Kulturgeschichte – Dach gehört zu den bedeutendsten und bis heute berühmtesten Dichtern der deutschen Literatur des 17. Jahrhunderts. Während Klein in Deutschland kaum bekannt ist und von der Forschung nicht beachtet wird,³ darf man für Dach durch das Lied „Anke van Tharaw“ (für das seine Verfasserschaft allerdings nicht eindeutig zu klären ist)⁴ zwar eine gewisse Bekanntheit in Litauen voraussetzen, doch auch die litauische Forschung hat sich bisher nur wenig mit ihm beschäftigt.⁵

Deshalb seien hier zunächst noch einmal ganz kurz die Biographie und das Werk Simon Dachs skizziert, um diesem Beitrag im Kreise von Klein-Forschern ein Fundament zu geben, auf dem dann die Überlegungen zur gelehrten Kommunikation und zum kulturellen Transfer in Kleinlitauen und somit dem Herzogtum Preußen im 17. Jahrhundert aufbauen können.⁶ Dach wurde 1605 im damaligen Memel geboren. Sein Vater war Gerichtsdolmetscher für die litauische, polnische und kurländische (lettische) Sprache. Seine Mutter stammte aus einer der angesehenen Familien der Stadt, ihr Großvater war Bürgermeister gewesen. Memel war damals eine Kleinstadt in der herzoglich-preußischen Provinz, die Forschung bezeichnet Memel wie Tilsit als so genannte „Hinterstädte“.⁷ Das politische, wirtschaft-

gimimo metinėms, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2005. Sie ist für ein breites Publikum verfasst und erfüllt deshalb kaum wissenschaftliche Ansprüche. Zur ersten Information siehe den Artikel *sub verbo* in: *Mažosios Lietuvos enciklopedija* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 259.

⁶ Neben dem in Anmerkung 1 genannten Buch bleiben für die Biographie und das Werk Simon Dachs maßgeblich: Wulf Segebrecht, „Simon Dach und

die Königsberger“, *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*, hrsg. von Harald Steinhagen und Benno von Wiese, Berlin: Schmidt, 1984, 242–269; Alfred Kelletat, „Nachwort“, *Simon Dach und der Königsberger Dichterkreis* [= Reclam Universal-Bibliothek 8281], hrsg. von Alfred Kelletat, Stuttgart: Reclam, 1986, 331–420.

⁷ Die Bezeichnung „Hinterstädte“ findet sich in den Landtagsakten. Sie zählten zumeist 400–1.200 Einwohner, vgl. Michael North,

„Wirtschaft, Gesellschaft, Bevölkerung“, *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens* II/1: *Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466–1655* [= Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 10], im Auftrag der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, hrsg. von Ernst Opgenoorth, Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1994, 91–143, hier 126.

liche und kulturelle Zentrum lag in Königsberg, auch nach der Bevölkerungszahl die alle anderen Orte im Herzogtum Preußen überstrahlende Stadt.⁸ Hier standen die führenden Schulen und die einzige Universität des Landes. Dach besuchte zunächst die Stadtschule in seiner Vaterstadt, nach dem Tod der Mutter im Jahre 1619 schickte ihn sein Vater zu Verwandten nach Königsberg (heute Kaliningrad), wo er das Gymnasium am Dom besuchte. Die ökonomischen Verhältnisse, in denen er die nächsten zwanzig Jahre zubrachte, waren äußerst bescheiden. Von 1620 bis 1626 begleitete er als Famulus einen Königsberger Theologiestudenten nach Wittenberg und Magdeburg. In beiden Städten setzte er seinen Schulbesuch fort. Wegen des Dreißigjährigen Krieges und der Pestgefahr kehrte Dach nach Königsberg zurück und immatrikulierte sich an der dortigen Universität, um zunächst Theologie zu studieren. Über die nächsten Jahre seines Lebens ist kaum etwas bekannt. Anfang der dreißiger Jahre wurde er Hauslehrer, 1633 vierter Lehrer an der Königsberger Domschule, und 1636 stieg er dort zum Konrektor auf.

An dieser Stelle seiner Biographie sei ein kurzer Seitenblick auf Daniel Klein geworfen: Der vier Jahre jüngere Pfarrerssohn durchlief die von Martynas Mažvydas bis Kristijonas Donelaitis übliche Ausbildung und Laufbahn litauischsprachiger Pfarrer im Herzogtum Preußen bzw. Ostpreußen: Er studierte an der Königsberger Universität Theologie, absolvierte im Jahre 1636 seine Magisterpromotion und wurde im Jahr darauf Pfarrer in Tilsit. Dach dagegen hatte kein Studium abgeschlossen und als Schullehrer übte er 1636 ein Amt aus, das sozial und im Stand der Gelehrten noch weniger Reputation besaß als das eines Pfarrers auf dem Lande.⁹

Das änderte sich erst mit Dachs Berufung auf die Poetikprofessur an der Königsberger Universität. Er erhielt diese Stelle nicht als Gelehrter, sondern als Poet. 1638 hatte er den Einzug des Kurfürsten von Brandenburg und seiner Familie mit einer Reihe von Lobgedichten begleitet, die im öffentlichen Kommunikationsraum aufgeführt wurden und die ihm so sehr das Wohlwollen des Kurfürsten erwarben, dass dieser persönlich und gegen den Widerstand der Universität im Jahre 1639 Dachs Berufung auf die Professur beförderte. Im folgenden Jahr, in deutlich höherem Alter als Daniel Klein, holte Dach dann mit einer pro-loco-Disputation seinen Magisterabschluss nach. Damit belegt Dachs Biographie exemplarisch, welche sozialen Aufstiegsmöglichkeiten sich einem Dichter damals in einem auf Repräsentativität ausgerichteten frühabsolutistischen Fürstenstaat über poetische Leistungsbeweise eröffnen konnten.

⁸ Dazu demnächst Axel E. Walter, „Königsberg“, *Handbuch Kulturelle Zentren der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Wolfgang Adam und Siegrid Westphal, Berlin [u. a.]: de Gruyter, 2011 (im Erscheinen).

⁹ Grundlegend zur Sozialstruktur der späthumanistischen Gelehrtenrepublik ist nach wie vor: Erich Trunz, „Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur“, *Erich Trunz, Deutsche Literatur zwischen Späthumanismus und Barock. Acht Studien*, München: Beck, 1995, 7–82.

¹⁰ Dachs poetisches Werk ist verzeichnet von: Gerhard Dünnhaupt, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Zweite, verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage des *Bibliographischen Handbuchs der Barockliteratur* 2 [= Hiersemanns bibliographische Handbücher 9, 2], Stuttgart: Hiersemann, 1990, 996–1230. Diese Bibliographie ist allerdings zum einen sehr unzuverlässig, zum anderen unvollständig. Vgl. dazu die Bemerkungen von Axel E. Walter, „Dach digital? Vorschläge zu einer Bibliographie und Edition des Gesamtwerks von Simon Dach nebst einigen erläuterten Beispielen vernachlässigter bzw. unbekannter Gedichte“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008, 465–522, hier 468–480.

¹¹ Zur Rezeption und zum Bild von Simon Dach in der deutschen Literaturgeschichte, vgl. Axel E. Walter, „Bemühungen um Simon Dach. Eine wissenschaftsgeschichtliche Darstellung der Dach-Ausgaben und zur Rezeption eines ‘ostpreußischen’ Dichters“, *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 14, 2006, 7–106.

¹² Eine einschlägige Interpretation jetzt: Wilhelm Kühnemann, „‘Amicitiae venera-

In dieser Stellung, in der er neben dem üblichen Professorengehalt seit 1644 auch noch ein zusätzliches „Gnadengeld“ des Kurfürsten erhielt, verblieb Dach bis zu seinem Tod im Jahre 1659. Insgesamt schuf er rund 1.400 Gedichte und Lieder.¹⁰ Er gehörte damit zu den produktivsten Poeten seiner Zeit. Dabei war Dach wie alle seine poetischen Zeitgenossen ein zweisprachiger Dichter: Rund 250 Gedichte verfasste er in lateinischer Sprache (vier Texte sind sogar auf Griechisch geschrieben). Doch seinen zeitgenössischen Ruhm und seinen Nachruhm verdankt er seiner deutschsprachigen Dichtung. Dach setzte die von Martin Opitz initiierte Reform einer neuen deutschsprachigen Kunstdichtung in Preußen um und durch. Dabei unterstützte ihn ein Freundeskreis etwa gleichaltriger Dichter aus der kulturellen Trägerschicht der Stadt, der in der Literaturgeschichte als „Königsberger Dichterkreis“ bekannt ist. Dach war unter ihnen nicht nur der begabteste Dichter, sondern er wurde auch zum preußischen Archegeten dieser neuen Dichtkunst, auf den sich die regionalen Poeten späterer Generationen beriefen. Er stimmte dabei einen ganz spezifischen poetischen Ton an, den er zweifellos an seiner Lieddichtung geschult hatte, und der sich durch seinen schlichten, ungekünstelten Stil von der gelehrt-überladenen Barockdichtung seiner Zeit abhebt.¹¹ Einige der bemerkenswertesten deutschsprachigen Gedichte des 17. Jahrhunderts stammen aus seiner Feder: so etwa das „Lied der Freundschaft“, das schon auf das 18. Jahrhundert voraus weist,¹² oder sein großes Alexandrinergedicht, die „Klage über den endlichen Untergang der musicalischen Kürbs=Hütte“ (ein beeindruckendes Zeitgedicht und zugleich ein poetisches Monument des so genannten Königsberger Dichterkreises).¹³

Den Löwenanteil von Dachs Dichtung machte die Kasualpoesie aus, die damals wie allerorten in Königsberg in Blüte stand.¹⁴ Diese Gedichte, die zumeist in kleinen Quartdrucken übergeben wurden, wirkten kaum über den Anlass und den Adressatenkreis hinaus. Sie entstanden meistens im Auftrag, und teilweise erhielt Dach dafür eine Bezahlung. Dass er sich in mehreren Gedichten ausdrücklich

bile foedus‘ – Zum diskursiven Kontext und diätetischen Gehalt von Simon Dachs großem Freundschaftsgedicht“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von

Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008, 211–223.

¹³ Albrecht Schöne, *Kürbis-hütte und Königsberg. Modellversuch einer sozialgeschichtlichen Entzifferung poetischer Texte. Am Beispiel Simon Dach*, 2., durchgese-

hende Auflage, München: Beck, 1982.

¹⁴ Grundlegend dazu: Wulf Segebrecht, *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart: Metzler, 1977.

zu seinem Status als Gelegenheitsdichter bekannte und dabei ganz unbefangen mit seiner Situation als Lohndichter umging, ist ebenfalls ein ungewöhnlicher Zug unter seinen poetischen Zeitgenossen. Es hat viel dazu beigetragen, dass seine späteren Herausgeber dafür nach Entschuldigungen suchten, um ihren großen Dichter zu salvieren¹⁵ – das aber ist unnötig, denn dieser offene Umgang mit der gesellschaftlichen Realität des Poeten verweist auf ein ausgeprägtes Selbstverständnis als Dichter, der das damals übliche Mäzenatentum, von dem die Poeten abhingen, damit seinen Auftraggebern im städtischen Raum überantwortete. Die große Zahl der Gelegenheitsgedichte in den letzten zwei Lebensjahrzehnten, Dach produzierte nach seinem Aufstieg in die Professur im Durchschnitt pro Woche ein Gedicht, bietet nicht nur ein Indiz dafür, wie begehrt Dachs Gedichte im kulturellen Leben der Stadt waren, sondern sie belegt vor allem, dass sich die von ihm vertretene Dichtkunst in der literarischen Alltagskommunikation der Region durchsetzte, dass er also eine Nachfrage erfüllte, die er andererseits selbst durch seine wachsende Reputation schuf.

2. DIE LITERARISCHEN KONTAKTE ZWISCHEN SIMON DACH UND DANIEL KLEIN. Simon Dach und Daniel Klein dürften sich auf der Königsberger Universität kennen gelernt haben. Klein war an ihr seit 1623 als *minorennis* eingeschrieben und wurde 1628 vereidigt. Kontakte zwischen beiden lassen sich aber nur als literarische fassen. Neben den zwei hier vorzustellenden Gedichten Dachs auf Kleins Magisterdisputation und zu dessen *Grammatica Litvanica* finden sich allerdings keine weiteren Zeugnisse literarischer Kommunikation zwischen beiden. Nur als vermittelnde Rezeption ohne personale Beziehung sind die Übersetzungen Dachscher Kirchenlieder zu sehen, die Klein in sein litauisches Kirchengesangbuch aufnahm. Eine dieser Übersetzungen fertigte Klein selbst an.

Die beiden neulateinischen Gedichte Dachs sind von der litauischen Forschung ediert worden. Das Widmungsgedicht zur Grammatik liegt in mehreren Faksimile-Ausgaben des Buches vor, in diesem Falle sogar einmal in einer deutschen Publikation, nämlich in einem 1977 in Hamburg erschienenen unveränderten Nachdruck der Originalausgabe.¹⁶ Von Dachs Widmungsgedicht verfasste Regina Koženiauskienė in ihrer reich kommentierten Chrestomathie

1936–1938. Sie druckt allerdings nur die deutschsprachigen Gedichte ab. Die erste größere Edition entstand im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts: *Simon Dach* [= *Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart* 130], hrsg. von Hermann Oesterley, Tübingen: Litterarischer Verein, 1876. Oesterley präsentiert ebenfalls fast ausschließlich deutschsprachige Gedichte in einer Auswahl, seine Ausgabe ist wegen der unverantwortlichen Eingriffe des Herausgebers in die Schreibung der Gedichte für wissenschaftliche Zwecke nur unter Vorbehalt zu benutzen. Eine zeitgenössische Gesamtausgabe der Gedichte Dachs erschien nicht; auch das ist ein Sonderfall unter den deutschen Barockdichtern seiner Bedeutung.

¹⁶ *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957; Daniel Klein, Grammatica Lituanica (Regiomonti 1653). Compendium Lituanico-Germanicum, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Litauischen Sprache (Königsberg 1654)* [= *Linguarum Minorum Documenta Historiographica* 1], hrsg. und mit einem Vorwort versehen von Harald Haarmann, Hamburg: Buske, 1977.

¹⁵ Die maßgebliche Ausgabe ist: Simon Dach, *Gedichte*

1–4 [= *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft*

4–7], hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer,

der Vorworte und Widmungen zu litauischen Werken des 16. bis 18. Jahrhunderts eine litauische Versnachdichtung.¹⁷ Dachs Gratulationsgedicht zur Magisterpromotion Kleins ist zusammen mit anderen Beiträgen zu dieser kasualen Sammelschrift ebenfalls ins Litauische übersetzt.¹⁸

2.1. DACHS GEDICHT AUF KLEINS MAGISTERPROMOTION. Das erste Gedicht, das hier vorzustellen ist, ist ein typisches Gelegenheitsgedicht. Es entstand auf die Magisterpromotion Kleins und ging in einen kasualen Sammeldruck ein. Das Gedicht ist wie die übrigen – mit Ausnahme eines griechischen Gedichts – in lateinischer Sprache verfasst. Es bleibt für Dachs Dichtung noch im Einzelnen zu untersuchen, inwieweit die Benutzung der lateinischen Sprache an spezifische Kontexte literarischer Kommunikation gebunden war und ebenso, ob die Wahl der lateinischen Sprache eine besondere Auszeichnung des Adressaten bedeutete. Wenn wir heute davon ausgehen dürfen, dass jeder Kommunikationsakt immer die Erwartungen des Lesers bzw. Hörers berücksichtigt,¹⁹ ist beides wohl prinzipiell zu vermuten. In diesem Fall trifft zweifellos die erste Überlegung zu: Der Griff zum Lateinischen ist natürlich dem akademischen Kommunikationsraum geschuldet, in dem sich dieses Ereignis vollzog.

Kasuale Sammelschriften bilden in der Anordnung der Beiträge die Hierarchie ab, die innerhalb des Gelehrtenstandes als verbindliche, auch sozial definierte Rangordnung eingehalten wurde. An der Spitze der Beiträger steht in diesem Druck Sigismund Weier d. Ä., dem als Professor der Geschichte dieser Vorrang vor seinen nachfolgenden Kollegen einzig durch sein aktuelles Amt als Rektor zugestanden sein dürfte. Mit Johann Behm folgt der Professor primarius der Theologie, der Inhaber des „vornehmsten“ Lehrstuhls an der Universität, mit dem soeben berufenen Christoph Tinctorius dann ein Professor der medizinischen Fakultät. Universitäre Juristen fehlen in dieser Sammelschrift, mit Matthäus Reimer beginnt die Reihe der artistischen Fakultät. Mit dem Professor der Griechischen Sprache (M. Reimer), der wohl seines griechischen Beitrags wegen den auf Latein dichtenden Kollegen voran steht, mit dem Professor der Praktischen Philosophie (Crispin Klugmihel), dem Professor für Logik und Metaphysik (Michael Eifler), dem Professor für Mathematik (Albert Linemann) und dem Professor für Beredsamkeit (Valentin Thilo d. J.) folgen Lehrstuhlinhaber der unteren Fakultät. Zusammen mit Weier sind somit sechs der acht artistischen Professoren vertreten, es fehlen der Hebräist Andreas Mylius und – doch ein

¹⁷ Regina Koženiauskienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, 330–353 (Faksimile der Blätter A8, b1–b6) und 376–385 (mit der litauischen Übersetzung).

¹⁸ Henrikas Zabulis, „Liaupsės Danieliui Kleiniui“, *Knygotyra* 37, 2001, 254–269, 263f. (mit kurzer Einleitung und litauischer Übersetzung von Dachs Gedicht, 268f.). Ein Faksimile des Originaldrucks mit einer deutschen Übersetzung findet sich jetzt bei Walter 2008, 496–498.

¹⁹ Hierfür ist insbesondere das Modell der „strategischen Interaktionen“ von Erving Goffman wegweisend, das bislang in der Literaturforschung allerdings zu wenig aufgegriffen worden ist, vgl. *Strategic interaction*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969.

wenig überraschend – der Professor für Poesie Christoph Eilard, der als Dekan der Fakultät nur im Titel genannt ist.²⁰

Die zweite Hälfte der Beiträger eröffnet mit dem Diakon von Preußisch-Eylau Zacharias Reinhardi wiederum ein Theologe.²¹ Mit Georg Lösel, Subinspektor der Alumnen an der Universität, ist dann ein untergeordneter Angehöriger der Akademie vertreten. Mit ihm und Chr. Eifler, im Nebenamt als Inspektor der Alumen tätig,²² befinden sich somit die beiden Verantwortlichen für die Stipendiaten der Königsberger Universität unter den Beiträgern, was einen Hinweis darauf gibt, dass Klein selbst Stipendiat gewesen war. Darauf folgen Ludwig Kepler, Sohn des berühmten Astronomen und damals als Arzt in Königsberg praktizierend, und der biographisch noch nicht ermittelte Michael Reimann, der wie Kepler aber den Magistertitel besaß.²³ Dach, der damals noch keinen akademischen Abschluss erworben hatte und soeben erst zum Konrektor der Königsberger Domschule ernannt worden war, bekleidete einen den Schul Lehrern allgemein zugewiesenen niederen Rang, der sich in seiner Positionierung in dieser Schrift ausdrückt. In diesem Sammeldruck aus seiner poetischen Frühzeit kam ihm somit noch eine Stellung unter den *poetae minores* zu. Immerhin wurde er als erster der Schullehrer aufgeführt, die die letzten poetischen Beiträge in diesem Druck liefern.²⁴

Die personelle Präsenz der Universitätsprofessoren unter den Beiträgern bringt eine beachtliche Wertschätzung des frisch gekürten Magisters Daniel Klein zum Ausdruck. Dachs Beitrag ist dabei der umfangreichste in diesem Druck. Er lautet:²⁵

²⁰ Vgl. zu sämtlichen hier genannten Personen, soweit nicht anders in den Anmerkungen angegeben, die biographischen Artikel in der APB. Zu Klugmihel siehe die verstreuten Bemerkungen in Daniel Heinrich Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität* 1–2, Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1746; 1, 44; 2, 388; ders., *Zusätze zu seiner Historie der Königsbergi-*

schen Universität. Nebst einigen Verbesserungen derselben, auch zweyhundert und funfzig Lebensbeschreibungen Preussischer Gelehrten, Königsberg: Johann Heinrich Hartung / Witwe, 1756, 68; ders., *Fortgesetzte Zusätze zu seiner Historie der Königsbergischen Universität. Nebst Nachrichten von dreyhundert und eilf Preussischen Gelehrten, auch Zusätzen zu des Herrn Professor Hambergers itztlebendem gelehrten Deutschland,*

und Verbefserungen desselben, Königsberg: Johann Daniel Zeisen / Witwe, Johann Heinrich Hartung / Erben, 1769 [Nachdruck aller vier Bände: Aalen: Scientia, 1994].

²¹ Er fehlt in der APB. Sein Beitrag ist unterschrieben mit „Ecclesiae Preusch-Eylaviensis Diaconus“.

²² Zu ihm vgl. Arnoldt 1746; 1, 343; er war seit 1632 Subinspektor der Alumnen und wurde 1639 Rektor auf dem Löbenicht.

²³ Reimann unterzeichnet sein Gedicht schlicht mit einem dem Namen vorgeetzten „M.“.

²⁴ Nach Dach folgen noch lateinische Gedichte von Johann Baptist Faber, Jacob Fabricius und Johannes Haubold. Lediglich über Faber erfahren wir etwas in: Georg Christoph Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärsgeschichte in vier Büchern. Mit einer Notiz über den Autor und sein Buch* [= Publicationen und Republicationen der Königsberger literarischen Freunde 1], hrsg. von Rudolf Philippi, Königsberg: Hartung, 1886 [Nachdruck: Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V., Hamburg, 1994 (= *Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V.* 80/1)], 421: er wurde 1651 Prorektor der Altstadt. Fabricius unterschreibt sein Gedicht als „Scholae Elector. quae Tilsae est Conrektor“.

Haubold ist bislang gar nicht biographisch zu fassen. Das Werk von Pisanski wird im Folgenden zitiert als Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärsgeschichte*.

²⁵ Ich zitiere hier nach dem einzigen bekannten Originaldruck in der Universitätsbibliothek Wrocław: 354314. Ich verzichte an dieser Stelle auf eine Übersetzung und verweise dafür auf die in Anmerkung 18 genannten Editionen dieses Gedichtes.

Per fruteta, per salebras,
 Per fragosa callium,
 Per rubosque perque dumos
 Asperasque carices,
 Per cacuminata pass<i>m
 Montium pericula
 Valliumque per reductos
 Multiforium sinus,
 Per salicta sed timendis
 Impedita vepribus
 Cum labore non ferendo
 Cum dolore plurimo
 Maximum molestiarum
 Mille gurgitem bibens
 Venit ad quietis aulas
 Noster ille Kleinus
 Hic ubi beata virtus
 Sede regia sedens
 Luce non fugacis auri
 Gemmulisque fulgida
 Nec superbiente peplo
 Dote prorsus exera
 Sed domestico decora
 Clariusque lumine
 Destinata se colenti
 Dat dabitque praemia.
 Kleinus molestiarum
 Et laboris helluo
 Nunc ad optimas opimae
 Mensulae dapes sedet,
 Dapsili scientiarum
 Dumque fruge pastus est,
 Hinc et hinc et inde rebus
 Educatus arduis,

Caelici bibit sititque
 Plena pocla nectaris.
 Mille nunc amoenitates
 Haurit ore fervido
 Proluens beatitate
 Dulciora guttura.
 Huius anne sunt Honores
 Faustitatis indices,
 Quando laurea beatur
 Et Magister artium
 Publice renun<t>iatur
 Eruditus omnium?
 Gratulare, Musa nostro
 Gratulare Kleinio<!>
 Ille portio Virorum
 Gloriae litantium,
 Ille pectus et medulla
 Dictus est Apollinis.
 Hunc jocosa gens Amorum,
 Hunc Cythera nobilis,
 Hunc quieta Gratiarum
 Turba cum novensili
 Gente dulcium sororum
 Saviantur intime.
 Gratulare, Musa, nostro
 Gratulare Kleinio<!>
 Ille porro lumen artis
 Et decus scientiae
 Prussicaeque s<i>dus orae
 Annuente s<i>derum
 Cond<i>tore cum perenni
 Voce laudis audiet:
 Gratulare, Musa nostro
 Gratulare Kleinio<!>

Das Latein ist verhältnismäßig einfach zu verstehen, durch die trochäischen Tetrameter, die asyndetische Struktur am Anfang zur Hervorhebung der Klimax, aus der Wildnis zum Ort der Ruhe (der Albertina) und aus der Barbarei zu den Früchten der Wissenschaft

gelangt zu sein, und durch den als Refrainverse am Ende dreifach wiederholten Glückwunschruf gewinnt das Gedicht Lebendigkeit. Es wäre nun die Aufgabe eines Kommentators, mögliche Belege aus antiken Autoren beizubringen, auf die Dach für seine Beschreibung einer mit Insignien eines *locus terribilis* und teilweise mit einer lateinischen Lexik, die übertragene Bedeutung auch für den Bereich der Grammatik und Rhetorik besitzt, bewusst doppeldeutig ausgestalteten Wildnis anspielt. Das darf hier ebenso unterlassen werden wie eine über diese wenigen Bemerkungen hinausgehende Interpretation, denn man würde dabei auf nichts Bemerkenswertes stoßen, das dieses Glückwunschgedicht aus der Masse der zeitgenössischen Kasualpoesie in lateinischer Sprache heraushebt.

2.2. DACHS WIDMUNGSGEDICHT ZUR ERSTEN LITAUISCHEN GRAMMATIK. Stattdessen kommen wir zum zweiten Gedicht. Es handelt sich um Dachs Widmungsgedicht in der litauischen Grammatik von Daniel Klein, die 1653, wie alle von Klein gedruckten Werke, in Königsberg in der Offizin von Johann Reusner erschien.²⁶ Widmungsgedichte bildeten in der späthumanistischen Gelehrtenrepublik eine zentrale Kommunikationsform, sie dienten sowohl der Würdigung des Autors eines Buches als auch als poetisches Selbstzeugnis einer amikal-gelehrten Verbindung des Dichters zu diesem Autoren. Autor und Dichter wiesen sich dadurch als Angehörige der Gelehrtenrepublik aus.²⁷

In Kleins Grammatik findet sich noch ein zweites Widmungsgedicht; mehrere Widmungsgedichte zu einem Buch waren üblich. Bei dem Dichter des zweiten Gedichts handelt es sich um Caspar Devitius, einen gebürtigen Pommern, der 1643 in Königsberg zum Magister promoviert und im selben Jahr zum Rektor der Provinzialschule in Tilsit ernannt worden war. Er bekleidete dieses Amt bis zu seinem Tode 1665.²⁸ In preußischen „Hinterstädten“ wie Tilsit gab es nur eine kleine gelehrte Schicht, innerhalb derer einem Schulrektor und einem Pfarrer führende Positionen zukamen. Wir wissen nicht genau, wie ausgeprägt die gelehrten Verbindungen zwischen der „Provinz“ und dem kulturellen Zentrum Königsberg damals waren; es wird aber kaum anders als überall in der damaligen Gelehrtenrepublik gewesen sein, dass nämlich die Angehörigen der gelehrten Schicht an diesen Orten mit den kommunikativen Netzwerken der Gelehrtenrepublik nur lose verknüpft waren.²⁹

Simon Dach nimmt nunmehr die erste Position ein. Er hatte inzwischen nicht nur die Stellung des führenden Poeten in Preußen

²⁶ Vgl. zur ersten Information über die Reusnersche Offizin die knappen Angaben bei Josef Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, 2., verbesserte und ergänzte Auflage [= *Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen* 12], Wiesbaden: Harrassowitz, 261f.

²⁷ Neben den beiden „klassischen“ Studien von Karl Schottenloher, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts* [= *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* 76/77], Münster: Aschendorff, 1953 und Wolfgang Leiner, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg: Winter, 1965 dazu nunmehr die Arbeit von Gabriele Schramm, *Widmung, Leser und Drama. Untersuchungen zu Form- und Funktionswandel der Buchwidmung im 17. und 18. Jahrhundert* [= *Studien zur Germanistik* 2], Hamburg: Kovač, 2003.

²⁸ Vgl. Arnoldt 1756, 3, 132; 1769, 4, 60.

²⁹ Dazu exemplarisch der große Beitrag von Wilhelm Kühlmann, „Zur literarischen Lebensform im deutschen Späthumanismus: Der pfälzische Dramatiker Theodor Rhodius (ca. 1572–1625) in seiner Lyrik und in seinen Briefen“, *Daphnis* 17(4), 1988, 671–749.

erreicht, dem dieser Rang vor einem poetisch dilettierenden Provinzialschulrektor selbstverständlich zustand, sondern er war diesem auch in der gelehrten wie der sozialen Hierarchie als Professor der Landesuniversität eindeutig übergeordnet. Es wäre über die Frage zu spekulieren, welche Gründe sein Schreiben, das zweifellos (wie schon 1636) unbezahlt blieb, in diesem Fall motivierten: Klein konnte vielleicht auf die persönliche Bekanntschaft verweisen, die siebenzehn Jahre zuvor poetisch justiert worden war; Dach mag in seiner Position als Poetikprofessor mit der Begutachtung der Grammatik betraut worden sein, mussten doch sämtliche Publikationen im Herzogtum Preußen vor ihrer Veröffentlichung der Universität als Zensurbehörde vorgelegt werden, so dass er womöglich das in Ausübung seiner Amtspflicht geäußerte positive Urteil nurmehr in Verse umzugießen brauchte – es wird sich kaum herausfinden lassen, doch als „Pflichtbeitrag“, den er von Amts wegen zu liefern hatte, wie es Dachs Herausgeber Walther Ziesemer pauschal als Schreibmotivation für fast alle lateinischen Dichtungen Dachs anführte,³⁰ kann man dieses Gedicht zweifellos nicht bezeichnen.

In Multum Reverendi Dictissimique Viri M. DANIELIS KLEINII, &c.
Grammaticen Lithvan.

QVolibet in populo sunt signa vocabula rerum,
Res eadem est cunctis discrepat illa sono.
Nec renuunt artes lingua qvacunq[ue] doceri,
Jure salutari barbara nulla meret.
Justum illi cultum dum formet idoneus author,
Et sine lege vagam sub sua signa vocet.
Cur Litavo Pietas disci sermone recuset,
Aut Litavis virtus praecipienda notis?
Audiit immeritò tamen isthaec barbara lingua,
Hinc jacuit nullo vindice massa rudis.
KLEINIUS hoc non fert Mystes in margine Chroni,
Grammatices Litavae dum meditatur opus.
Sermonis genium navus scrutatur ubiqve,
Errantemq[ue] suis digerit ille locis.
Deniqve succinctis digestum legibus ornat,
Et sibi conformem posse nitere facit.
Si fuit, haec tali gens vindice barbara non est,
Qvi lingvae est animis postmodò cultus erit.

Dach spielt in diesem Widmungsgedicht auf die der litauischen Sprache seit Mažvydas anstammende Rolle an, indem auch er sie für

³⁰ Vgl. Walther Ziesemer, „Einleitung“, *Simon Dach, Gedichte* 4, hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer, VI.

geeignet genug erklärt, Frömmigkeit und Tugend unter den Menschen zu verbreiten. Er lobt an Kleins Grammatik, das Litauische zu Recht vom Vorwurf des Barbarischen zu reinigen. Die landschaftliche Wildnis, aus der Klein sich in Dachs Gratulationsgedicht nach Königsberg durchgeschlagen hatte, wird jetzt als Ort erkennbar, den man zu Unrecht sprachlicher – und damit sittlicher – Barbarei bezichtige. So wie Klein durch seine Magisterwürde quasi alles Barbarische abgestreift hatte, so wirke er nun als „Priester am Rand der Welt“ („in margine Chroni“ ist in diesem übertragenen Sinne zu verstehen) – in Tilsit – dafür, dem litauischen Volk die Sprache zu geben, durch die es von jeglicher Barbarei befreit werde. In dieser Formulierung spiegelt sich, aus Königsberger Perspektive, das Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie wider. Dachs elegische Distichen sind formvollendet, sie verleihen mit einer gezielt gesuchten Stilhöhe (durch die sie nicht mehr so leicht verständlich sind wie das Gedicht von 1636) dem Lehrbuch Kleins somit selbst im Medium der Sprache, und zwar der autoritären Sprache der *res publica litteraria*, eine gelehrte „Weihe“, für die sich der Dichter und Professor Dach durch sein Widmungsge-dicht verbürgt. In den Rang einer Literatursprache erhebt er das Litauische dafür nicht, diesen erkannte er neben dem Lateinischen nur der deutschen Sprache zu – es war einzig die „Kunst der Deutschen Reime“, die er Preußen gelehrt zu haben beanspruchte.³¹ Aus seiner didaktischen Funktion der Vermittlung von rechtem Glauben und Tugend wird das Litauische nicht abgelöst.

Das metaphorische Feld, mit dem Dach den kleinlitauischen Landesteil erfasst, ist also eindeutig konnotiert und lässt uns damit ein Wahrnehmungsmuster vermuten, mit dem man damals vom kulturellen Zentrum aus die Provinz betrachtete. Dabei besitzt „Barbarei“ eine klare kulturelle Codierung, die auch bei Dach vorauszusetzen ist. Für Herodot waren bekanntlich alle Nicht-Griechen Barbaren, Erasmus von Rotterdam und mit ihm die Humanisten haben diesen Begriff als eine Alteritätsbezeichnung aufgegriffen, gegen die das eigene Selbstverständnis definiert wurde. Es bliebe wiederum noch genauer zu analysieren, inwieweit Dach mit seinem Gedicht auf zeitgenössische Sprachdiskussionen rekurriert und humanistische Positionen übernimmt, die spätestens seit Vives in einem Bewusstsein von der möglichen Pluralität von Sprachen und der Besonderheit der je eigenen Sprache entwickelt worden waren.³² Auf jeden Fall formuliert Dach hier ein durchaus bemerkenswert dezidiertes Plädoyer für die litauische Sprache und ihre kulturelle Funktion im Herzogtum Preußen, das sich von allen Germanisierungstendenzen späterer Jahr-

³¹ Vgl. dazu Axel E. Walter, „Simon Dach – der preußische Archeget der deutschen Dichtung des 17. Jahrhunderts“, *Ostpreußen – Westpreußen – Danzig. Eine historische Literaturlandschaft* [= Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 30], hrsg. von Jens Stüben, München: Oldenbourg, 2007, 205–233. Der zitierte Vers stammt aus: Simon Dach, „Unterthänigste[n] letzte[n] Fleh-Schrift an seine Churfürstl. Durchl. Meinen gnädigsten Churfürsten und Herrn“, *Simon Dach, Gedichte* 2, hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer, 1937, 262.

³² Vgl. zu diesem Zusammenhang Axel E. Walter, „Literatursprache“, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 5, hrsg. von Gert Ueding, Tübingen: Niemeyer, 2001, 326–349.

³³ Martin Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530, hier zitiert nach der Ausgabe: *Martin Luther. An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Sendbrief vom Dolmetschen*, mit einer kurzen Biographie und einem Nachwort [= *Reclam Universal-Bibliothek* 1578], hrsg. von Ernst Kähler, Stuttgart: Reclam, 2004, 159.

³⁴ Sie sind vorgestellt von: Friedrich Wilhelm Neumann: „Litauische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert“, *Archivum Philologicum* 5, 1935, 126–133.

³⁵ Vgl. Georg Gerullis, „Litauische Hexameter von 1589“, *Filologu biedrības raksti* 10, 1929, 1–4.

³⁶ Ich benutze das Exemplar aus der Universitätsbibliothek Toruń: Pol. 7.II.4334 (ehemals Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg: Ce. 492). In dieses Exemplar sind vor dem Titelblatt einige Blätter eingebunden, die weitere Übersetzungen von deutschen Kirchenliedern enthalten, die von einer Hand (ab)geschrieben sind, darunter auch Simon Dachs „O theures Blut! O rothe Fluth“ (Simon Dach, *Gedichte* 4, hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer, 1938, 493f.). Dieses Lied steht weder in der Ausgabe von 1666 noch in der von 1685 (zu dieser Ausgabe vgl. unten Anmerkung 39). Das Lied wurde erst später von Johann

hundert in diesem Kulturraum abhebt und eine Polykulturalität in dieser Region zulässt (die aber unter dem Dach einer Religion steht). Simon Dach verbindet mit Kleins Grammatik, so darf man sein Widmungsgedicht entziffern, humanistisches Denken und altprotestantische Überzeugung, nach der, gemäß des berühmten Diktums von Martin Luther, dem Volk „auf das Maul“ zu sehen sei.³³

2.3. SIMON DACHS KIRCHENLIEDER IN DANIEL KLEINS LITAUISCHEM GESANGBUCH. Die Kontakte zwischen Daniel Klein und Simon Dach, die ausschließlich literarisch fundiert waren, erfolgten aber nicht nur in den Medien und mit den Strategien, über die die späthumanistische *res publica litteraria* kommunizierte und ihre gemeinsame gelehrte Identität konstituierte. Eine besondere Funktion für den volkssprachlichen Gottesdienst und damit für die Stärkung des Gläubigen maß Luther bekanntlich dem Kirchenlied zu. Zwar finden sich um diese Zeit in Königsberger Gelegenheitsdrucken mindestens zwei Einzelbeispiele kurzer litauischsprachiger Gedichte,³⁴ und im benachbarten Großfürstentum entstand bereits 1589 ein erstes – und lange singular bleibendes – litauisches Hexametergedicht auf den polnischen König und litauischen Großherzog Zygmunt III. Wasa,³⁵ doch auch einhundert Jahre nach dem Einsetzen eines gedruckten litauischen Schrifttums mit dem Katechismus von Martynas Mažvydas hatte sich der soziale Kontaktraum, der dem Litauischen zugewiesen war, nicht verändert. Es war die Sprache der niederen Schichten, zumal der Bauern in den ländlichen Ämtern, deren Pflege und Förderung nur für den Gottesdienst erfolgte, um den einfachen Gläubigen das rechte lutherische Gotteswort auch in ihrer Sprache verständlich zu machen. Daraus resultiert, dass die eigentliche „literarische“ Produktion in litauischer Sprache während des gesamten 17. Jahrhunderts fast ausnahmslos in einer Übersetzungstätigkeit von Kirchenliedern aus der deutschen Sprache bestand.

Damit überführe ich zum dritten Beispiel, das hier zu behandeln ist: Daniel Kleins *Neu Littausches / verbessert= und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gesangbuch* [...] von 1666.³⁶ Im alten deutschen Sprachraum sind für die lutherischen Gesangbücher seit dem Ende

Behrendt ins Litauische übersetzt, vgl. Žavinta Sidabraitė „Die Rezeption der Kirchenlieder von Si-

mon Dach in litauischen Gesangbüchern der Aufklärung“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und*

Nachwirken, hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008, 409.

des 16. Jahrhunderts drei grundsätzliche Entwicklungen festzustellen, die sich auch in diesem – nach Mažvydas, Bretkūnas und Lazarus Sengstock – viertem litauischen Gesangbuch des Herzogtums Preußen zeigen.³⁷

1. Ein kontinuierlich wachsender Liedbestand – nach Ostermeyers Zählung erhöhte Klein die Zahl der Lieder gegenüber dem Gesangbuch von Sengstock um 108 und verdoppelte sie damit fast;
2. eine fortschreitende Rubrizierung der Lieder nach Anlässen – Sengstock bildete 28 „Liedklassen“, Klein dagegen 43, wobei die Tendenz dahin ging, für spezielle Lebensereignisse dem Gläubigen Texte anzubieten. Die Krisen und Naturkatastrophen des 17. Jahrhunderts, die die Einwohner des Herzogtums Preußen trafen, spiegeln sich etwa in den folgenden neuen Rubriken wider: „Zur Zeit schweren [!] Ungewitter“, „Um Regen und Sonnenschein“, „Um Segen und Erhaltung der Feldfrüchte“, „Zur Zeit des Krieges“, „Nach wieder hergestellten Frieden“, „Zur Zeit der Pest“, „Reiselieder“;
3. erfüllten der Zuwachs des Liedbestandes und die fortschreitende Rubrizierung das zunehmende Bedürfnis nach meditativer Hausandacht, das die geistliche Dichtung des Luthertums im Laufe des 17. Jahrhunderts bediente und das auf die pietistische Frömmigkeit hinführte.³⁸

In Kleins Gesangbuch stehen, jeweils ohne Angabe des Verfassers, fünf Lieder von Simon Dach, die von verschiedenen Übersetzern, die alle in einem Pfarramt standen, in die litauische Sprache gebracht worden sind. Diese Übersetzer von Dach-Liedern waren neben dem Herausgeber Klein selber: Johann Hurtelius, Melchior Schwab und Friedrich Praetor. In allen Fällen handelt es sich um Erstdrucke in litauischer Sprache (Sengstocks Gesangbuch erschien 1612).³⁹

³⁷ Die nach wie vor umfangreichsten Informationen in deutscher Sprache zu Kleins Gesangbuch bietet Gottfried Ostermeyer, *Erfolte Littauische Liedergeschichte*, ans Licht gefaltet von Gottfried Ostermeyer, der Trempenische Gemeinde Paftore feniore und der Königl. Deutschen Gefell-

schaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Driefftichen Schriften, 1793, 35–78 (hier auch zu den beiden späteren, jeweils ergänzten Auflagen von 1685 und 1701). Dabei ist für seine Darstellung zu berücksichtigen, dass sie Teil einer unter der damaligen Geistlich-

keit in den litauischen Ämtern Ostpreußens geführten Auseinandersetzung um ein neues litauisches Gesangbuch war; Ostermeyer hatte eines angefertigt, das nicht zum Druck gelangte, vgl. zu den Auseinandersetzungen Žavinta Sidabraitė, *Kristijonas Gotlybas Milkus*.

Gyvenimas ir literatūrinė veikla [= *Senosios literatūros studijos*], Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

³⁸ Zu den Punkten 2 und 3 beispielsweise die Forschungen von Patrice Veit: „Das Gesangbuch in der Praxis Pietatis der Lutheraner“, *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland* [= *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 197], hrsg. von Hans-Christoph Rublack, Gütersloh: Mohn, 1992, 435–454, besonders 441f.; auch: „‘Gerechter Gott, wo will es hin / Mit diesen kalten Zeiten?’ Witterung, Not und Frömmigkeit im evangelischen Kirchenlied“, *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. *Cultural Consequences of the „Little Ice Age“* [= *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 212], hrsg. von Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann und Christian Pfister, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 283–310.

³⁹ Zu den litauischen Kirchenliedern grundlegend: Dainora Pociūtė, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsija Lietuva*, Vilnius: Pradai, 1995, zu den von Klein aufgenommenen Kirchenliedern dort S. 65ff. In die, wiederum vermehrte, zweite Auflage des Kleinschen Gesangbuchs von Johann Richovius (1685) gingen sechs weitere Lieder von Dach ein.

⁴⁰ Das Lied befindet sich in der Ausgabe: Simon Dach, *Gedichte* 3, hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer, 1937, 14.

⁴¹ [Johann Stobäus,] Musica-
lisches Ehrengedechtniß
Deß [...] Herren HIOBI
LEPNERI, Trewen vnd
wolverdienten ProConsulis
der Churfüstl: Altenstadt
Königsberg: Des gar vnver-
gleichlichen Liebhabers
vnd Beförderers der löbli-
chen Music-Kunst / Auf-
gerichtet bey dessen Leich-
begengnüß [...] Von JO-
HANNE STOBÆO [...].
Gedruckt zu Dantzick /
bey Georg Rheten / im
Jahr Christi 1635.

⁴² [Bernhard Derschau,] Au-
ßerlesene Geistreiche Lie-
der / Welche auff die für-
nehmsten Feste des Jahrs /
vnd sonst / in den Kir-
chen vnd Häusern zu Kö-
nigsberg Christlich gesun-
gen werden. Auff's new
vbersehen / vermehrt
vnd zum andernmahl ge-
druckt. [...] Königsberg
bey Lorentz Segebaden
Erben / Anno 1638.

⁴³ Zu Derschau der knappe
Artikel von [Christian]
Krollmann: „Derschau,
Bernhard“, *APB* 1, 128.

⁴⁴ Pisanski 1886, 411.

⁴⁵ Dieses Lied erhielt sich
am längsten von allen
Dach-Liedern im Evangeli-
schen Kirchengesangbuch
der deutschen lutherischen
Landeskirchen bis gegen
Ende des 20. Jahrhunderts.

⁴⁶ Zu Kleins Übersetzung
vgl. auch die Bemerkun-
gen von Sigita Barniškienė,
„Litauische evangeli-

Hier geht es nur um das Lied „O Wie Seelig seydt ihr doch, Ihr Frommen“.⁴⁰ Das Lied entstand 1635 auf den Tod des Prokonsuls der Altstadt Königsberg Hiob Lepner und erschien in einem kasualen Einzeldruck mit der fünfstimmigen Komposition von Johann Stobäus (1580–1646).⁴¹ Es handelte sich also um eine Gelegenheitsdichtung, die auf einen konkreten Adressaten und zu einem bestimmten Ereignis entstand. Das Lied richtete sich zuerst ausschließlich an die (Teil-)Öffentlichkeit einer Trauergemeinde und diente vielleicht darüber hinaus einer memorierenden privaten Erbauung in einem eingeschränkten – familiären – Kreis.

Bereits 1638 ging es in das von Bernhard Derschau, Pfarrer der Altstädtischen Kirche in Königsberg, herausgegebene Gesangbuch *Außerlesene Geistreiche Lieder* ein.⁴² Derschau hatte diese Sammlung erstmals 1628 aufgelegt.⁴³ Das Werk enthielt hauptsächlich geistliche Lieder von ihm, er nahm in diese und die revidierte zweite Auflage von 1638 aber auch Lieder anderer Verfasser auf, die man – nach der Aussage Pisanskis – „damals für die besten hielt“.⁴⁴ Dachs Lieder zählten also 1638 bereits dazu. In den *Preußischen Gesangbüchern* von 1643, 1650, 1657 und 1675 blieb Dachs Lied erhalten.⁴⁵ Diese Übernahme in die *Preußischen Gesangbücher* löste den Text aus dem ursprünglich persönlichen Kommunikationsbezug und führte ihn nunmehr der Andacht eines weiteren, mit dem einst Anlass stiftenden Adressaten nicht mehr verbundenen Publikums zu. Dieses Publikum umfasste prinzipiell alle Gemeindemitglieder. Dachs Lied gehörte damit sowohl für den liturgischen Bereich als auch für den Bereich der Hausandacht zu einem offiziell zugelassenen Liedbestand, der im frühabsolutistischen Fürstenstaat die Praxis des kirchlichen Lebens bis in den privaten Haushalt hinein reglementierte.

In der Übersetzung – besser und genauer: Nachdichtung – von Daniel Klein („O Kaip gér jums yra jus Geriej“) steht Dachs Lied auf Seite 451–452 des litauischen Kirchengesangbuchs.⁴⁶ Das Lied findet sich unter den Begräbnisliedern, deren Zahl in Kleins Gesangbuch auf zehn (gegenüber drei Liedern bei Sengstock) exponentiell gesteigert ist. An dieser Stelle interessiert nicht die philologische und poetische Qualität der Nachdichtung, sondern, wie im Titel dieses Aufsatzes betont, der Aspekt eines spezifischen kulturellen Transfers, der sich für das Herzogtum Preußen im 17. Jahrhundert in diesem

sche Gesangbücher. Simon	<i>muß wandern zur Heimat</i>	<i>ßische Literatur</i> , Berlin:
Dachs Gedichte“, <i>Auch ich</i>	<i>zurück. Litauen und ostpreu-</i>	Saxa, 2009, 48f.

Lied exemplifiziert.⁴⁷ Denn Kleins Übersetzung bietet ein Beispiel für einen noch im 17. Jahrhundert, schon kurz nach Dachs Tod, einsetzenden spezifischen Rezeptionsvorgang, der sich aus der multiethnischen Bevölkerungsstruktur des Herzogtums ergab und unter den deutschen Barockdichtern des Ranges von Dach singulär ist. Insgesamt wurden im Laufe des 17. und 18. Jahrhunderts mehr als zwei Dutzend der Lieder Dachs aus den *Preußischen Gesangbüchern* ins Litauische übersetzt und erreichten damit diese bevölkerungsstarke sprachliche Minorität, die nicht nur zu einem großen Teil illiterat, sondern vielfach des Deutschen nur wenig kundig war. Bei den meisten dieser Lieder handelt es sich, wie beim Choral „O Wie Seelig seydt ihr doch, ihr Frommen“, um Kasualgedichte, die zuvor in Einzeldrucken erschienen waren. So bilden diese Lieder Zeugnisse eines kulturellen Transfers zwischen der gelehrten, bürgerlichen Leitkultur in deutscher Sprache und einer sprachlichen, zumeist illiteraten Minorität, der sich im kirchlichen Raum vollzog. Die Kirche wird hier als eine Schnittstelle kultureller Kommunikation erkennbar, wobei sich am Beispiel Dach und Klein zugleich zeigt, dass die in der Forschung bis heute immer wieder scharf gezogene Trennung zwischen einer Elite- und Volkskultur deutlich zu relativieren ist.⁴⁸ Durch sein Kirchengesangbuch wurde Daniel Klein zu einem wichtigen kulturellen Vermittler in dieser Region. Darin liegt meines Erachtens seine besondere historische Bedeutung, die ihm einen bleibenden Platz nicht nur in der Kulturgeschichte Litauens, sondern durchaus auch Deutschlands sichert.

⁴⁷ Zur Diskussion der Kulturtransferforschung vgl. den Band: *Ver-rückte Kulturen. Zur Dynamik kultureller Transfers* [= *Stauffenburg Discussion* 22], hrsg. von Federico Celestini und Helga Mitterbauer, Tübingen: Stauffenburg, 2003.

⁴⁸ Dagegen das Modell der polykulturellen Partizipation, das eine prinzipielle Gleichrangigkeit unterschiedlicher soziokultureller Sphären voraussetzt. Der Vorteil dieses Modells liegt darin, dass so Heterogenitäten und Verwobenheiten abzubilden sind. Alexander Jendorf, Frank Jung, „Polykulturelle Partizipation. Soziokulturelle Beziehungsgeflechte in den europäischen Gesellschaftsformationen zwischen dem 15. und 17. Jahrhundert“, *Historische Anthropologie* 5, 1997, 329–349.

Quellen und Literatur

APB – Altpreußische Biographie 1–5. Band 1, hrsg. im Auftrag der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung von Christian Krollmann, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1941 [Nachdruck: Marburg/Lahn: Elwert, 1974]; Band 2, Lieferung 1–3, hrsg. von Christian Krollmann, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1942–

1944 [Nachdruck: Marburg/Lahn: Elwert, 1969], Lieferung 4–7, hrsg. von Kurt Forstreuter und Fritz Gause, Marburg/Lahn: Elwert, 1961–1967; Band 3, hrsg. von Kurt Forstreuter und Fritz Gause, Marburg/Lahn: Elwert 1975; Band 4, Lieferung 1–3, hrsg. von Ernst Bahr und Gerd Brausch, Marburg/Lahn: Elwert 1984–1995; Band 5, Lieferungen 1–2, hrsg. im Auftrag der Historischen Kommission für

Ost- und Westpreußische Landesforschung von Klaus Bürger, Marburg/Lahn: Elwert, 2000–2007.

ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1746: *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität* 1–2, Königsberg: Johann Heinrich Hartung [Nachdruck: Aalen: Scientia, 1994, 1–2].

ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1756: *Zusätze zu seiner Historie der Königsbergischen Univer-*

- sität. *Nebst einigen Verbesserungen derselben, auch zweyhundert und funfzig Lebensbeschreibungen Preußischer Gelehrten*, Königsberg: Johann Heinrich Hartung / Witwe [Nachdruck: Aalen: Scientia, 1994, 3].
- ARNOLDT, DANIEL
HEINRICH, 1769: *Fortgesetzte Zusätze zu seiner Historie der Königsbergischen Universität. Nebst Nachrichten von dreihundert und elf Preussischen Gelehrten, auch Zusätzen zu des Herrn Professor Hambergers itzt lebendem gelehrten Deutschland, und Verbesserungen desselben*, Königsberg: Johann Daniel Zeisen / Witwe, Johann Heinrich Hartung / Erben [Nachdruck: Aalen: Scientia, 1994, 4].
- BARNIŠKIENĖ, SIGITA, 2009: „Litauische evangelische Gesangbücher. Simon Dachs Gedichte“, *Auch ich muß wandern zur Heimat zurück. Litauen und ostpreussische Literatur*, Berlin: Saxa, 38–50.
- BENZING, JOSEF, 1982: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, 2., verbesserte und ergänzte Auflage. [= *Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen* 12], Wiesbaden: Harrassowitz.
- DACH, SIMON, 1936–1938: *Gedichte 1–4* [= *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft* 4–7], hrsg. von Walther Ziesemer, Halle: Niemeyer.
- [DERSCHAU, BERNHARD,] 1638: *Außerlesene Geistreiche Lieder / Welche auff die fürnembsten Feste des Jahrs / vnd sonst in den Kirchen vnd Häusern zu Königsberg Christlich gesungen werden. Aufß new vbersehen / vermehrt vnd um andernmahl gedruckt. [...]* Königsberg bey Lorentz Segebaden Erben.
- DÜNNHAUPT, GERHARD, 1990: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Zweite, verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage des *Bibliographischen Handbuchs der Barockliteratur* 2 [= *Hiersemanns bibliographische Handbücher* 9, 2], Stuttgart: Hiersemann, 996–1230.
- GERULLIS, GEORG, 1929: „Litauische Hexameter von 1589“, *Filologu biedrības raksti* 10, 1–4.
- GOFFMAN, ERVING, 1969: *Strategic interaction*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- JENDORF, ALEXANDER; FRANK JUNG, 1997: „Polykulturelle Partizipation. Soziokulturelle Beziehungsgeflechte in den europäischen Gesellschaftsformationen zwischen dem 15. und 17. Jahrhundert“, *Historische Anthropologie* 5, 329–349.
- KELLETAT, ALFRED, 1986: „Nachwort“, *Simon Dach und der Königsberger Dichterkreis* [= *Reclams Universal-Bibliothek* 8281], hrsg. von Alfred Kelletat, Stuttgart: Reclam, 331–420.
- KLEIN, DANIEL, 1977: *Grammatica Lituanica (Regiomonti 1653). Compendium Lituanico-Germanicum, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Litauischen Sprache* (Königsberg 1654) [= *Linguarum Minorum Documenta Historiographica* 1], hrsg. und mit einem Vorwort versehen von Harald Haarmann, Hamburg: Buske.
- KOŽENIAUSKIENĖ, REGINA, 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslo.
- KROLLMANN, [CHRISTIAN,] „Derschau, Bernhard“, *APB* 1, 128.
- KÜHLMANN, WILHELM, 1988: „Zur literarischen Lebensform im deutschen Späthumanismus: Der pfälzische Dramatiker Theodor Rhodius (ca. 1572–1625) in seiner Lyrik und in seinen Briefen“, *Daphnis* 17(4), 671–749.
- KÜHLMANN, WILHELM, 2008: „‘Amicitiae venerabile foedus’ – Zum diskursiven Kontext und diätetischen Gehalt von Simon Dachs großem Freundschaftsgedicht“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008, 211–223.

- LEINER, WOLFGANG, 1965: *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg: Winter.
- LJUNGERUD, IVAR, 1967: „Ehren-Rettung M. Simonis Dachii“, *Euphorion* 61, 36–83.
- Martin Luther. *An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Sendbrief vom Dolmetschen*, mit einer kurzen Biographie und einem Nachwort [= *Reclam Universal-Bibliothek* 1578], hrsg. von Ernst Kähler, Stuttgart: Reclam, 2004.
- Mažosios Lietuvos enciklopedija 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- NEUMANN, FRIEDRICH WILHELM, 1935: „Litaufische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert“, *Archivum Philologicum* 5, 126–133.
- NORTH, MICHAEL, 1994: „Wirtschaft, Gesellschaft, Bevölkerung“, *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens* II/1: *Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466–1655* [= *Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung* 10], im Auftrag der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, hrsg. von Ernst Oppenorth, Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 91–143.
- OSTERMEYER, GOTTFRIED, 1793: *Erste Litaufische Liedergeschichte, ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenische Gemeinde Pastoren und der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Drieffischen Schriften*, 1793.
- Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai, ataskaitingasis redaktorius Jonas Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- PISANSKI, GEORG CHRISTOPH, 1886: *Entwurf einer preußischen Literaturgeschichte in vier Büchern. Mit einer Notiz über den Autor und sein Buch* [= *Publicationen und Republicationen der Königsberger literarischen Freunde* 1], hrsg. von Rudolf Philippi, Königsberg: Hartung [Nachdruck: Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V., Hamburg, 1994 (= *Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen* e. V. 80/1)].
- POCIŪTĖ, DAINORA, 1995: *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius: Pradai.
- SAULĖNIENĖ, JOVITA, 2005: *Simonas Dachas – klaipėdietis prūsas = Simon Dachius – Memelensis Borussiae: 400-osios*
- gimimo metinės*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė.
- SCHOTTENLOHER, KARL, 1953: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts* [= *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* 76/77], Münster: Aschendorff.
- SCHÖNE, ALBRECHT, 1982: *Kürbshütte und Königsberg. Modellversuch einer sozialgeschichtlichen Entzifferung poetischer Texte. Am Beispiel Simon Dach*, 2., durchgesehene Auflage, München: Beck.
- SCHRAMM, GABRIELE, 2003: *Widmung, Leser und Drama. Untersuchungen zu Form- und Funktionswandel der Buchwidmung im 17. und 18. Jahrhundert* [= *Studien zur Germanistik* 2], Hamburg: Kovač.
- SEGBRECHT, WULF, 1977: *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart: Metzler.
- SEGBRECHT, WULF, 1984: „Simon Dach und die Königsberger“, *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*, hrsg. von Harald Steinhagen und Benno von Wiese, Berlin: Schmidt, 242–269.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2006: *Kristijonas Gotlibas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla* [= *Senosios literatūros studijos*], Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2008: „Die Rezeption der Kirchenlieder von Simon Dach in litauischen Gesangbüchern der Aufklärung“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 397–409.
- Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008.
- Simon Dach* [= *Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart* 130], hrsg. von Hermann Oesterley, Tübingen: Litterarischer Verein, 1876 [Neudruck: Hildesheim [u. a.]: Olms, 1977].
- [STOBÄUS, JOHANN,] 1635: *Musicalisches Ehrengedechtniß Deß [...] Herren HIOBI LEPNERI, Trewen vnd wolverdienten ProConsulis der Churfürl: Altenstadt Königsberg: Des gar vnvergleichlichen Liebhabers vnd Beförderers der löblichen Music-Kunst / Auffgerichtet bey dessen Leichbegengnüß [...]* Von JOHANNE STOBÄO [...]. Gedruckt zu Dantzick / bey Georg Rheten / im Jahr Christi 1635.
- TRUNZ, ERICH, 1995: „Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur“, *Erich Trunz, Deutsche Literatur zwischen Späthumanismus und Barock. Acht Studien*, München: Beck, 7–82.
- VEIT, PATRICE, 1992: „Das Gesangbuch in der Praxis Pietatis der Lutheraner“, *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland* [= *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 197], hrsg. von Hans-Christoph Rublack, Güttersloh: Mohn, 435–454.
- VEIT, PATRICE, 2005: „‘Gerechter Gott, wo will es hin / Mit diesen kalten Zeiten?’ Witterung, Not und Frömmigkeit im evangelischen Kirchenlied“, *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. *Cultural Consequences of the „Little Ice Age“* [= *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 212], hrsg. von Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann und Christian Pfister, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 283–310.
- Ver-rückte Kulturen. Zur Dynamik kultureller Transfers* [= *Stauffenburg Discussion* 22], hrsg. von Federico Celestini und Helga Mitterbauer, Tübingen: Stauffenburg, 2003.
- WALTER, AXEL E., 2001: „Literatursprache“, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 5, hrsg. von Gert Ueding, Tübingen: Niemeyer, 326–349.
- WALTER, AXEL E., 2006: „Bemühungen um Simon Dach. Eine wissenschaftsgeschichtliche Darstellung der Dach-Ausgaben und zur Rezeption eines ‘ostpreußischen’ Dichters“, *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 14, 7–106.
- WALTER, AXEL E., 2007: „Simon Dach – der preußische Archeget der deutschen Dichtung des 17. Jahrhunderts“, *Ostpreußen – Westpreußen – Danzig. Eine historische Literaturlandschaft* [= *Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 30], hrsg. von Jens Stüben, München: Oldenbourg, 205–233.
- WALTER, AXEL E., 2008: „Dach digital? Vorschläge zu einer Bibliographie und Edition des Gesamtwerks von Simon Dach nebst einigen erläuterten Beispielen vernachlässigter bzw. unbekannter Gedichte“, *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken* [= *Frühe Neuzeit* 126], hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 465–522.
- WALTER, AXEL E., 2011: „Königsberg“, *Handbuch Kulturelle Zentren der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Wolfgang Adam und Siegrid Westphal, Berlin [u. a.]: de Gruyter [im Erscheinen].

ZABULIS, HENRIKAS,
2001: „Liaupsės Danie-
liui Kleinui“, *Knygotyra*
37, 254–269.

ZIESEMER, WALTHER,
1938: „Einleitung“, *Si-
mon Dach, Gedichte* 4,
hrsg. von Walther Zie-

semer, Halle: Niemeyer,
V–VII.

Danielius Kleinas ir Simonas
Dachas – intelektualinio
bendravimo ir kultūrų sąveikos
pavyzdžiai XVII amžiaus
Mažojoje Lietuvoje

S a n t r a u k a

Straipsnyje nagrinėjami intelektualiniai ir literatūriniai Danieliaus Kleino ir Simono Dachas – žymiausio XVII amžiaus Prūsijos kunigaikštystės poeto, 1605 metais gimusio Memelyje, dabartinėje Klaipėdoje, – ryšiai. Jie atsispindi dviejuose proginuose – 1636 metais suteikiant Kleinui magistro laipsnį ir 1653 metais jo leidžiamai gramatikai – Dachas sukurtuose lotyniškuose eilėraščiuose. Juos kurdamas Dachas pasinaudojo pagrindine vėlyvojo humanizmo Europos intelektualinio ir bičiuliško bendravimo priemone *in re publica litteraria*. Be to, Kleino gramatiką palydintis eilėraštis yra dėmesio vertas lietuvių kalbos gynimo pavyzdys, vienas pirmųjų tokio pobūdžio kūrinių. Kita vertus, tarp Kleino ir Dachas būta ir netiesioginių ryšių: Kleinas išvertė Dachas giesmę „O Wie Seelig seydt jhr doch, Jhr Frommen“ („O Kaip gėr jums yra jus Gerrieji“). Kartu su kitomis lietuvių dvasininkų išverstomis Dachas giesmėmis ji įdėta į 1666 metų lietuvišką giesmyną. Kaip ir kitos Dachas giesmės, ji yra proginės poezijos pavyzdys. Giesmynas šias giesmes padarė prieinamas Prūsijos kunigaikštystės lietuvių mažumai. Taigi Danielius Kleinas buvo tarpininkas tarp XVII amžiaus vokiškai kalbančių miestiečių ir lietuvių kultūrų.

AXEL E. WALTER
Germanų ir romanų filologijos katedra
Humanitarinių mokslų fakultetas
Klaipėdos universitetas
Herkaus Manto g. 84
LT-92294 Klaipėda, Litauen
el. p.: axwalter@uni-osnabrueck.de

Lauryno Benedikto
Nudožeriškio *Grammaticae
Bohemicae [...]* libri duo (1603)
ir Danieliaus Kleino
Grammatica Litvanica (1653)
prakalbos

¹ [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer,] *Grammaticae BOHEMICAE, AD LEGES NATURALIS Methodi Conformatæ, & Notis numeris[ue] illustratæ ac distinctæ, LIBRI DVO.* Auctore, M. LAVRENTIO BENEDICTO Nudozierino, Scholæ Tevto-Brodenfis Rectore. PRAGÆ, Ex officina OTHMARIANA. Anno D. cdo. Io. CIII; Čekijos nacionalinio muziejaus biblioteka: 26 E 21 (toliau – NG 1603).

² Straipsnyje Nudožeriškio gramatikos prakalba cituojama iš Mindaugo Strockio vertimo (žr. straipsnio priedą).

³ [Danielius Kleinas,] *GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paf-tore Tilf. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minùs utilis, quàm neceſſaria. [...]* REGIO-

Pirmoje spausdintoje lietuvių kalbos gramatikoje minimas slovākų kilmės čekų gramatikas Laurynas Benediktas Nudožeriškis (Vavřinec Benedikt z Nudožer, Vavřinec z Nedožier, Laurentius Benedictus Nudozierinus, 1555–1615) ir jo garsus 1603 metų veikalas *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatæ, et notis numerisque illustratæ ac distinctæ, libri duo*¹ (Čekų kalbos gramatikos, pagal natūralaus metodo dėsnius sudarytos ir pastabomis bei skaičiais sužymėtos ir iliustruotos, dvi knygos)². Ši Danieliaus Kleino gramatikos prakalboje įdėta nuoroda³ turėjo skaitytojams pagrįsti lietuviškos gramatikos poreikį, o dabar mums atskleidžia lingvistinės minties šaltinius, kuriais jis rėmėsi.

Praslinkus daugybei metų tenka, deja, pripažinti, kad iki šiol bohemistikoje niekas net nenučiuokia apie tai, jog 1603 metų čekų kalbos gramatika galėjo paveikti pirmąją lietuvių kalbos gramatiką. Nudožeriškio įtakos zona tradiciškai laikomos Čekija, Slovakija ir Lenkija. Lietuvoje galimas Kleino ir Nudožeriškio gramatikų ryšys gana plačiai žinomas, tačiau iki šiol, atrodo, apsiribojama tik šio fakto konstatavimu. 1957 metais pirmą kartą nuodugniai Kleino gramatikų santykį su kitomis ano meto gramatikomis gvildeno Tamara Buchienė ir Jonas Palionis⁴. Daugiausia dėmesio jie skyrė Danieliaus

MONTI, Typis & fumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας cdo. Io. CIII (toliau – KIG 1653), [XIX]. (Faksimilinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 me-*

tai, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 65–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 395–528 [toliau –

PLKG 1957]); PLKG 1957, 85, 408.

⁴ T[amara] Buchienė, J[onas] Palionis, „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, PLKG 1957, 21–38.

Kleino ir Kristupo Sapūno gramatikų lyginimui, pateikė išsamesnių gretinimų su kitakalbiais Jeremijo Roterio (Jeremias Roter) ir Nikolajaus Folkmaro (Nicolaus Volkmarus) darbais, o Nudožeriškis paminėtas tik probėgšmais. Šį apmaudų trūkumą tikriausiai lėmė tai, kad Nudožeriškio gramatika autoriams buvo nepasiekiamo: jos išlikę egzemplioriai buvo sunkiai prieinami net pačioje Čekijoje. Aplinkybės į gera pasikeitė tik 1999 metais, kai visa Nudožeriškio gramatika pagaliau buvo išleista pakartotinai⁵.

Pastarasis gramatikos leidimas bei artėjanti Nudožeriškio gimimo 460 metų sukaktis skatina čekų gramatiko palikimą nagrinėti ir lituanistiniu požiūriu. Tęsiant Kleino gramatikos lingvistinių šaltinių paiešką, šiame straipsnyje ji bus gretinama su 1603 metų Nudožeriškio čekų kalbos gramatika. Konkrečių gramatikos dalių ir jų skyrių lyginimas paliekamas ateičiai, o šiame straipsnyje dėmesys sutelkiamas į abiejų darbų tiek naudingas, kiek būtinas prakalbas skaitytoju⁶.

Laurynas Benediktas Nudožeriškis gimė 1555 metais Slovakijoje, netoli Prievidzos (slovak. *Prievidza*) miesto esančiame Nudožerų (slovak. *Nudožery* arba *Nedožery*) kaime. Studijuoti pradėjo Slovakijoje, bet netrukus atvyko į Čekiją ir dirbo Žatece (ček. *Žatec*), Uhersky Brode (ček. *Uherský Brod*), Nemecky Brode (ček. *Německý Brod*), Prahoje. Nudožeriškis mums žinomas visų pirma kaip gramatikos autorius, tačiau jo domėjimosi bei veiklos sritis buvo kur kas platesnė. Kaip universiteto dėstytojas, Nudožeriškis nemažai laiko skyrė mokymui (dėstė aritmetiką, matematiką ir klasikinę filologiją) ir organizacinei veiklai: Prahos Karolio universitete eidamas įvairias pareigas, dėjo pastangų reformuoti aukštąją mokyklą. Reikšmingi ir jo kaip metrinę eilėdarą propaguojančio poeto darbai. Na, o jo atliktas viso psalmyno vertimas į čekų kalbą, deja, mūsų dienų nepasiekė: jis tikriausiai negrižtamai dingo per 1620 metų Prahos apiplėšimą⁷.

Nudožeriškio dviejų knygų gramatika išėjo Prahoje, Otmaro leidykloje⁸. Leidėjas Janas Otmaras Dačickis (Jan Otmar Dačický) buvo kilęs iš garsios čekų spaustuvinkų šeimos. Nudožeriškio gramatika dienos šviesą išvydo tame pačiame pastate, kuriame spaustuvę turėjo ir Otmaro tėvas – Jiržis Dačickis (Jiří Jakubův Dačický). Ši spaustuvė anuo metu buvo pati gyvybingiausia Prahoje. Ji veikė ilgiau nei keturiasdešimt metų ir per tokį ilgą laiko tarpą išspausdino daugybę vertingų leidinių. Iš jų lituanistikai ypač svarbi 1587 metų *Knijžka slow Českých wyložených odkud swůj počátek magí (totiž) yaký gest gegich rozum* (Čekiškų žodžių knygelė, paaiškinanti, iš kur jie yra kilę ir kokia jų reikšmė), kurioje yra jos autoriaus Motiejaus Bene-

⁵ [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer,] *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*, ed. by Nancy Susan Smith, Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta; Tilia, 1999.

⁶ Gramatikos pratarmės svarbą nusakantį apibūdinimą randame jos antraštiname lape: „ad Lectorem Praefatio non minus utilis, quam neceffaria“ (KIG 1653, A [PLKG 1957, 67]).

⁷ Žr. Ondřej Koupil, *Grammatykáři, gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*, Praha: Karolinum, 2007, 249–250.

⁸ Leidykla nurodyta knygos antraštiniame puslapyje: „Ex officina OTHMARIANA“ (NG 1603, 2).

⁹ Apie tai daugiau žr. Ilja Lemeškin, „Augustas Schleicheris ir Praha“, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas* 1, sudarė Ilja Lemeškin, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, 67–68; Pietro Dini, *Aliletoescor: linguistica baltica delle origini. Teorie e contesti linguistici nel Cinquecento*, Livorno: Books & Company, 2010, 179–180.

¹⁰ Petra Večeřová, „Každodennost pražských tiskařů v 16. a na počátku 17. Století“, *Problematica historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska* 16, 2007, 83–97; Petr Voit, *Encyklopedie knihy. Starší knižtisk a přibuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, 195–196.

¹¹ Plg. Koupil 2007, 145.

¹² *Gr[am]matyka Česka w dwogij stránce Orthographia* Przedkem Kteráž včij českú řeč práwě a wlastně psáti y čijsti. Ta se y leykom hodij. Etymologia Potom Kteráž včij českú řeč práwě a wlastně mluwiti y z latijnny wykládat. Ta samým latinijkom přijslussij. [...] A tak dokonána gest Knižka tato potřebná y také vžitečná. Kteráž nikdy prvé w Českém yazyku od žádného nebyla wydána. A gest wytisstiena w Náměsšti Sedmého dne Miesýce Czerwna Letha od narozenij wykupitele nasseho Gezu Krysta Tisýcyho Pětistého Třidcátého Třetijho.

šovskio (Matouš Benešovský Philonomus, 1550–1595) svarstymų apie Lietuvą ir lietuvių kalbą⁹. Deja, lituanistikai tiek daug davusios tėvo ir sūnaus Dačickių leidyklos veiklą baigė ne itin sėkmingai. 1606 metais dėl santykių su prostitute (kuriuos kaltinamasis atsisakė nutraukti) miestelėno teisių neteko Jiržis Dačickis, o 1609 metais buvo nužudytas jo sūnus Janas Otmaras¹⁰.

1603 metais išėjusi čekų kalbos gramatika pasirodė toli pralenkianti savo epochą bei aplinką ir turinti didžiulį potencialą tapti kertiniu čekų kalbotyros veikalu. Sistemiskumu ir nuoseklumu vykdant užsibrėžtus uždavinius ji gerokai pranoko ano meto lingvistinę tradiciją, čekų žemėse puoselėjamą jau bemaž porą amžių. Nudožeriškio veikalas buvo vienas pirmųjų ne tik vadinamų gramatika, bet ir turiniu atitinkančių šiuolaikinę gramatikos sampratą¹¹. Neskaitant mažesnių, iki Nudožeriškio gramatikos buvo išėję keturi gan brandūs čekų kalbiniai darbai: Benešo Optato (Beneš Optát), Václavo Philomato (Václav Philomates [Philomathes]) ir Petro Gzelo (Petr Gzel) gramatika *Mluvnice náměštská*¹² (1533) ir jos antroji laida¹³ (1588), Jano Blahoslavo (Jan Blahoslav) *Grammatica česká* (1571) ir jau minėto Benešovskio *Grammatica Bohemica* (1577). Taigi gerai matyti, jog Nudožeriškio gramatika buvo rengiama visai kitokioje aplinkoje negu Kleino.

Apie Nudožeriškio gramatikos atsiradimo aplinkybes ir ano meto lingvistinį diskursą savo vardu pratarmėje *Ad Benevolos Lectores Liber de feipfo* (Maloningiems skaitytojams knyga apie save pačią) kalba pati knyga. Ji prisipažįsta:

*Principiū Hūnea Broda dedit, Praga inclyta [formā]
Contulit, at vitam Teutona Broda novam* (NG 1603, A8v^{20–22}).

Vertimas

Pradžią davė Uhersky Brodas, garsioji Praha pavidalą suteikė, o naują gyvenimą man davė Nemecky Brodas.

Šiai čekų gramatikai atsirasti labai daug padėjo garsus čekų humanistas, leidėjas, rašytojas, tuometės filologinės veiklos organizatorius Danielius Adomas Veleslaviniškis (Daniel Adam z Veleslavína,

¹³ *Grammatyka Česka w dwogij stránce. Orthographia předkem kteráž včij Českau řeč práwě a wlastně psáti y čijsti. Ta se y Leykom hodij. Etymologia potom Kteráž*

včij Českau řeč práwě a wlastně mluwiti y z Latiny wykládati. Ta samým Latinijkům přijslussij. Kdožkoli žádásky Česky řádně čijsti psáti: y z Latiny chcess

wykládati máss tyto z nowa wydané s pilnostij Knižky přečijsti. Wytisstěno w Starém Městě Pražském v Giřijka J. Dačického. Létha Páně: M. D. LXXXVIII.

*queas, tuq̃ certior fias, utrum approbandum? Imò ex
 illis quog̃, qui inter optimos Lituanos versantur, & lin-
 guæ huic operam navant, rarissimum invenies, qui absq̃
 Verborum, non raro quog̃, sensus mutilatione, animi sui
 sensa proloqui possit. Præterea quamvis indigenæ usū lin-
 guam hanc discant facili, non pari tamen facilitate ad-
 discant extraneæ, aut quibus non datur familiaris cum
 gente Litvanica conversatio. In horum potissimum gra-
 tiam ejusmodi Præcepta consignata sunt, ut illorum ad-
 miniculo omnium maximè, qui ad munus quoddam
 Ecclesiasticum aspirant, rudemq̃ plebem nativo sermo-
 ne olim erudire cupiunt, ad linguæ hujus solidam cogni-
 tionem rectius & facilius pervenirent. Accedit insuper
 conatus ille pius, quò S. Bibliorum versionem, aut verso-
 rum revisionem, Dei auxiliante gratiâ meditantur Ec-
 clesiarum Litvanicarum Pastores, cui labori maximè
 necessario atq̃, utilissimo via hisce Præceptis optimè ster-
 nitur. Siquidem Verborum intelligentia & concin-
 na structura rerum cognitionem & tractationē præ-
 cedat necesse est; & quantum in verbis erratur, tan-
 tum etiam de rebus ipsis amittitur, ad oculum nobis
 monstrante Versione Bibliorum vulgatâ Latinâ.*

*In illis prius conveniat inter nos, & tum facilior &
 felicior, sine scopulorum allisione, aut ullo naufragii me-
 tu futura erit in illo Oceano navigatio.*

*Quid? quod in omnibus linguis habeamus Gram-
 maticas institutiones; in Orientali non paucas, in Lati-
 nâ ferè innumeras. In Germanica olim scripsit Johan-
 nes Clavius, in Polonica Nicolaus Volkmarus & Jeremias
 Roterus, in Bobemica M. Laurentius Benedictus Schola
 Teuto-Brodensis Rector; quæ tamen lingua posteriores*

b a

usq̃

KIG 1653 b2r: prakalboje
 minima Lauryno Benedik-
 to Nudožeriškio čekų
 kalbos gramatika;
 Vilniaus universiteto
 biblioteka: Lr 484

1546–1599). Veleslaviniškis labai rėmė ir skatino gramatikos autorių, palaikė jo ketinimus. Jis mirė prieš išėinant knygai, ir dėkingas gramatikas, prisimindamas visokeriopą paramą, ją dukart mini prakalboje. Iš knygos žodžių paaiškėja Danieliaus Adomo Veleslaviniškio vaidmuo:

*Approbat & Daniel, reliquis pertexere iuffis,
Quæ fuerant reliquo constituenda libro (NG 1603, A8v₇₋₈).*

Vertimas

Pritaria ir Danielius, liepęs iki galo išausti likusią dalį, sudėtiną į antrąją knygą.

Neeilinių gabumų organizatorius ir leidėjas Veleslaviniškis tuomet turėjo išskirtinę įtaką puoselėjant ir plečiant čekų lingvistinę kompetenciją. Jo pastangomis buvo įgyvendinta daugybė reikšmingų darbų. Dėl to nestebina, kad ištisas čekų raštijos laikotarpis vadinamas veleslaviniškio laikais (*doba veleslavínská*), o anų laikų čekų kalba (ilgainiui suvokta kaip pavyzdinė ir dėl to pasirinkta kaip pagrindas bendrinei kalbai) – veleslaviniškio čekų kalba (*veleslavínská čeština*).

Tačiau grįžkime prie Danieliaus Kleino ir Lauryno Benedikto Nudožeriškio prakalbų. Jau iš pirmo žvilgsnio matyti, jog abu kovoja su tais pačiais anų laikų prietarais. Svarbiausi iš jų buvo du: pirma, kad parašyti liaudies kalbos (Kleino atveju – lietuvių kalbos) gramatiką apskritai yra neįmanoma, ir antra, kad net jeigu pavyktų tokią gramatiką parašyti, ji būtų visiškai nereikalinga, nes liaudies kalbos galima išmokti tiesiog iš vartosenos.

Pirmojo prietaro atžvilgiu nagrinėjamų gramatikų argumentacija skiriasi priklausomai nuo polemikos aplinkybių. Nudožeriškiui buvo priekaištaujama, kad jis noris sukurti liaudies kalbos gramatiką, kuri būtų tokio paties lygio kaip klasikinių kalbų aprašai. Ilgaamžės tradicijas turinčios graikų ir lotynų kalbų gramatikos literatūrinėje aplinkoje užimančios visai kitokią vietą, laikas jas nugludinęs kaip deimantus. Nudožeriškis tai puikiai supranta, tačiau tai jam nėra svarus argumentas. Jis suvokia, kad jokia kalba negali tobulėti be tinkamos priežiūros, ir savo priešininkams atkerta Cicerono citata (iš *Brutus de claris oratoribus*):

neq[ue] enim omnia fimul inventa & perfecta funt (NG 1603, A7v₂₋₃).

Vertimas

juk nieko nebuvo sukurta iš karto tobulo.

Kleino amžininkai priešinasi ne liaudies kalbai apskritai, t. y. istoriškai neištobulintai kalbai, o lietuvių kalbai, kuri jų akyse neturi geros reputacijos, nes:

- (1) qvod lingua hac fit mixta & confufa lingva (2) Ufus ejus incertus (3) Dialecti variæ (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Vertimas

- 1) ši kalba esanti sumaišyta ir netvarkinga, 2) jos vartoseną nepastovi, o 3) tarmės įvairios (PLKG 1957, 404).

Kleinas, skirtingai negu Nudožeriškis, šiai polemikai priverstas skirti kur kas daugiau dėmesio: jis stabteli iš eilės prie kiekvieno priešininkų argumento.

Dėl antrojo prietaro abiejų autorių nuomonės panašios. Jie neatmeta galimybės, kad kalbos išmokti galima ir iš vartosenos. Kleinas išryškina praktinę gramatikų reikšmę: skirtingi lietuviai kalbą ir rašą skirtingai, dar daugiau – labai mažai jų savo kalbą moką iš tikrųjų gerai. Atrodo, tarsi autorius skatintų skaitytojų ambicijas:

annon melius ad Præcepta Grammaticalia recurrendum, [...] qvô qvid rectè, aut minus rectè dictum, fcriptumve fit, examinare qveas, tuque certior fias, utrum approbandum? (KIG 1653, bv–2r [PLKG 1957, 84–85])

Vertimas

Argi ne geriau pasinaudoti gramatikos taisyklėmis, [...] su kuriomis galėtum tikrinti, kas pasakyta ar parašyta teisingai, o kas ne taip teisingai: jomis vadovaudamasis galėsi svarstyti ir būti labiau tikras, kas priimtina (PLKG 1957, 408).

Nudožeriškis savo argumentaciją paremia citata iš Plutarcho:

Principia fcientiarum Plutarchus ait effe naturæ, progrefiones infitutionis five artis, ufum exercitationis, perfectionem omnium (NG 1603, A7v_{10–14}).

Vertimas

Mokslo pradžią Plutarchas sako kylant iš prigimties, pažangą iš mokymosi, tai yra meno, įgudimą iš patyčių, tobulumą iš jų visų.

Abu yra tos pačios nuomonės ir dėl išskirtinės gramatikų reikšmės mokantis užsienio kalbų.

Būta dar vienos aplinkybės, dėl kurios abu gramatikai galėjo būti panašiai kaltinami: nei Nudožeriškiui čekų, nei Kleinui lietuvių kalba nebuvo gimtoji. Abu tai gerai suprato. Nudožeriškis į šį kaltinimą atsako remdamasis taiklia paralele:

quibus quám inconueniens videtur, ut Slavus Bohemicam Grammaticam scribat: quafi non videatur inconvenientius Germanos, Italos, Gallos, Bohemos & alios longiffimé à Græca & Latina lingua remotos Græcam aut Latinam Grammaticam scribere (NG 1603, A3v₂₄–4r₂).

Vertimas

kuriems atrodo kažin kaip netinkama, kad čekų gramatiką rašo slovakas; tarsi neatrodytų netinkamiau, kad vokiečiai, italai, prancūzai, čekai ir kiti, toliausiai nuo graikų ir lotynų kalbos nutolę, rašo graikų ar lotynų gramatiką.

Gali būti, kad ši aplinkybė iš dalies lėmė ir abiejų autorių kalbinės medžiagos atrankos metodą. Norėdami, kad gramatika padėtų supaprasti gyvąją kalbą, abu išeities tašku pasirinko kalbos vartoseną. Nudožeriškis rašo:

Ex ufu enim rectè Bohemicè loquentium & scribentium regulas depromfi, iterumq[ue] ad eundè ufum accommodas effe volui (NG 1603, A4r₂₋₅).

Vertimas

Juk taisykles išvedžiau iš teisingai čekiškai kalbančių ir rašančių vartosenos, ir dar kartą patikrinau, kad jos derėtų su tuo pačiu vartojimu.

Panašiai gramatikos rašymo procesą vaizduoja ir Kleinas:

Non enim Præcepta ante ufum conscripsi, fed ufum priùs fpectavi, accuratè examinavi, & ubi ufus flexiones aut conftructiones vocum conftanter approbavit, tum demum fuper hoc fundamento Præcepta ftruxi & concinnavi (KIG 1653, b2v [PLKG 1957, 86]).

Vertimas

Būtent, taisyklių nerašiau neatsižvelgdamas į vartoseną, bet ją pirmiausia stebėjau, kaip reikiant patikrinau ir tada, kai žodžių kaitymą bei jungimą vartoseną visuotinai patvirtino, ant jos pamato pagaliau stačiau ir derinau taisykles (PLKG 1957, 409).

Savaime suprantama, kalbinę medžiagą abu rūpestingai atrenka. Pasak Nudožeriškio, atrenkama iš aiškiausių ir tiksliausių bažnytinės bei politinės kalbos pavyzdžių:

Atq[ue] ex eo genere fermonis, quod in Ecclesia effat teriffimum in politia {plendiffimum accuratiffimumq[ue] artis Grammaticæ axiomata & regulas deducere fum conatus (NG 1603, A3v₆₋₁₀).

Vertimas

Taigi iš tos kalbos rūšies, kuri bažnyčioje dailiausia ir valstybėje aiškiausia ir tiksliausia, ir pamėginau išvesti gramatikos meno aksiomas ir taisykles.

Kaip tik šis gyvosios kalbos iškėlimas, reikalavimas atsižvelgti į kalbos vartoseną labiausiai ir sieja Kleiną su Nudožeriškiu.

Abiejų gramatikų prakalbas palyginus iš skaitytojo perspektyvos, paveikesnis ir įtaigesnis atrodo čekų gramatiko tekstas. Jis trumpesnis, tačiau iš jo gerai matyti, kad autorius buvo išsilavinęs ir retorinės figūros bei taiklias, vaizdingas paraleles (jos persmelkia visą tekstą) įgudęs vartoti žmogus. Gindamas savo teiginius, Nudožeriškis nesitenkina monotonišku pavyzdžių išvardijimu, o meistriškai parenka žaismingas metaforas, plg.:

Vt enim pictor non talem leonem aut cervum pingit, qualem fortassis in fuo cerebro effinxerit, fed qualem oculis contemplatus effat, & cujus ideā diligentiffimē animo complexus effat: ita Grāmaticus modū loquēdi non finget, regulas non aliunde, quā ex ufu præstantiffimo dicēdi magifistro, deducet (NG 1603, A3v₁₁₋₁₈).

Vertimas

Juk kaip tapytojas ne tokį liūtą ar elnią tapo, kokį galbūt savo vaizduotėje yra sukūręs, o kokį savo akimis yra regėjęs, ir kurio pavidalą kuo tiksliausiai sieloje yra suvokęs, taip ir gramatikas nekuria kalbėjimo būdo ir taisykles veda ne iš kur kitur, o tik iš vartosenos, autoritetingiausios kalbėjimo mokytojos.

Nudožeriškis pamatuotai remiasi Antikos mąstytojais, kurių mintys atskleidžia tikrą kalbos refleksijos vertybę. Kleino kalba yra gerokai skurdesnė. Metaforų jis vengia, o jei kokią ir pavartoja, tai jos tikslingumas ir tinkamumas kartais atrodo diskutuotini. Pavyzdžiui, Trojos arklio vaizdiny suteikia tekstui visai netinkamą klastos bei maišto atspalvį:

qvô exinde, ceu eqvo Trojano prodirent, qvi Ecclesiis Polonicis & Litvanicis magno cū emolumento olim præfici possent (KIG 1653, A2v [PLKG 1957, 70]).

Vertimas

Iš tų mokyklų [įkurtų prūsų kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio], kaip iš Trojos arklio, išeina tie žmonės, kurie kada nors labai naudingai galės vadovauti lenkų ir lietuvių bažnyčioms (PLKG 1957, 399).

Nudožeriškis gramatikos prakalbos neperkrauna pavyzdžiais – jų yra, bet visi jie pavartoti tinkamose, reikalingose iliustruoti vietose. Kleino prakalboje pavyzdžių apstu, tačiau ir ši jo teksto ypatybė (ilgi ir varginantys pavyzdžių sąrašai) neatrodo ydinga. Kleinas nesugeba ar nedrįsta savo priešininkų nutildyti viena kita gerai parinkta klasikų citata; jis nuosekliai dėsto argumentus ir jais vis stiprina savo teiginius, kol pagaliau įtikina abejojančius ir išmuša pamatą iš po kojų prieštaraujantiems. Šiuos teksto skirtumus tikriausiai lėmė nevienodas autorių išsilavinimas ir asmenybės; svarbų vaidmenį turėjo ir skirtinga jų darbo kultūrinė terpė. Nudožeriškis savo veiklą išleido į pasaulį tuo metu, kai kiekviena nauja gramatika buvo laukiama ir palankiai sutinkama. Naujos čekų kalbos gramatikos pasirodymas jau nebuvo neįprastas dalykas. Visai kitokios buvo kultūrinės Kleino darbo aplinkybės: jis buvo tradicijos pradininkas, ir nors jo veiklą iš anksto įteisino Brandenburgo elektoriaus įsakymas, Prūsijos kunigaikštystėje, palyginti su Čekija, tebuvo saujelė jų galinčių suprasti ir paremti žmonių. Jau minėtą Cicerono citatą „nieko nebuvo sukurta iš karto tobulo“ Nudožeriškis vartoja norėdamas, kad ir čekų kalba pasiektų klasikinių kalbų aprašymo lygį, o Kleinas įdeda ją į antraštinę gramatikos puslapį tarsi apsidrausdamas ar atsiprašydamas skaitytojų.

Sava akis apsibranta ir dažnai nebepastebi svarbių dalykų, kurie gerai matyti iš šalies. Nepaliaukime stebėtis tuo, kad pirmoji spausdinta lietuvių kalbos gramatika yra pavykusi. Tai nėra savaime suprantamas, įprastas dalykas. Kol Čekijoje pasirodė tokio lygio gramatika – sistemiškas Lauryno Benedikto Nudožeriškio veikalas, – išėjo ne vienas kur kas prastesnis darbas. Lituanistinė tradicija buvo gerokai silpnesnė, todėl nagrinėdami *pavykusių* Danieliaus Kleino gramatiką turime ieškoti kitų kraštų gramatikos darbų poveikio.

Kalbant apie pirmosios lietuvių kalbos gramatikos lingvistinius šaltinius, nepakanka tarp Kleino panaudotų kitakalbių gramatikų prabėgšmais paminėti Nudožeriškio darbą. Jo *Grammaticae Bohemicae* [...]

libri duo nebuvo eilinė, viena iš daugelio to meto čekų kalbos gramatikų. Tai išskirtinis lingvistinės minties produktas, geriausias savo epochos čekų kalbos aprašas, pačioje Čekijoje buvęs aktualus ir įtakingas mažiausiai du amžius. Kleino gramatikos lingvistinių šaltinių tyrimas rodo, jog svarstant čekų ir lietuvių filologinių ryšių klausimą, nereikėtų apsiriboti vien XX amžiaus Prahos lingvistinio būrelio įtaka lietuvių kalbotyrai. Būta kur kas senesnių sąsajų. Kleino ir Nudožeriškio gramatikų sąsajos atskleidžia čeko Danieliaus Adomo Velešlaviniško filologinės aplinkos potencialą XVI ir XVII amžiuose.

Nagrinėjamųjų gramatikų sąveikos rezultatu būtų galima laikyti jų prakalbose aiškiai išdėstytus tokius pačius metodologinius principus. Tekstologijos lygmeniu ryšį tarp čekų ir lietuvių gramatikų liudija panašiai pavartota Cicerono mintis.

Gramatikos prakalbą Nudožeriškis baigia kreipdamasis į jaunąją kartą:

amplectere hæc eadem tu quoq[ue] ftudiofa iuventus, converte in tuum ufum, & aliquando, ubi iudicium maturius fuerit, ad excolendum hunc Grammaticum agrum ad instar hæredum haud fegnium te etiam accinge (NG 1603, A7v₂₇–8r₄).

Vertimas

imkitės jų [t. y. gramatikos studijų] ir jūs, studijuojantys jaunuoliai, pasitelkite savo naudai ir kada nors, kai protas bus brandesnis, imkitės, kaip darbštūs paveldėtojai, toliau dirbti šį gramatikos lauką.

Kleinas tobulai įvykdė Nudožeriškio raginimą, nors jo dirbamas gramatikos laukas buvo kitokio pločio bei ilgio.

Šaltiniai ir literatūra

BUCHIENĖ, T[AMARA]; J[ONAS] PALIONIS, 1957: „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 21–38.
DINI, PIETRO, 2010: *Aliletoescor: linguistica ballica delle origini. Teorie e contesti linguistici nel Cinquecento*, Livorno: Books & Company.

KOUPIL, ONDŘEJ, 2007: *Grammatykáři, gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*, Praha: Karolinum.
LEMEŠKIN, ILJA, 2008: „Augustas Schleicheris ir Praha“, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas* 1, sudarė Ilja Lemeškin, Jolanta Zbarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 67–68.

KLG 1653 – [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pafstore Tilf. Litv. Præmiiffa eft ad Lectorem Præfatio non minûs utilis, quàm neceffaria. [...] REGIO-

- MONTI, Typis & fumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογούνας cλ. Ις. LIII. Remtasi: *PLKG* 1957, 65–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 395–528.
- NG 1603 – [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer,] *Grammaticae BOHEMICAE, AD LEGES NATURALIS METHODI CONFORMATAE, & NOTIS NUMERISQUE ILLUSTRATAE ac distinctae*, LIBRI DVO. Autore, M. LAVRENTIO BENEDICTO Nudozierino, Scholae Tevto-Brodenfis Rectore. PRAGÆ, Ex officina OTHMARIANA. Anno D. cλ. Ις. CIII; Čekijos nacionalinio muziejaus biblioteka: 26 E 21. (Faksimilinis leidimas: *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*, ed. by Nancy Susan Smith, Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta; Tilia, 1999.)
- PLKG* 1957 – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valskybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- VEČEŘOVÁ, PETRA, 2007: „Každodennost pražských tiskařů v 16. a na počátku 17. Století“, *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska* 16, 83–97.
- VOIT, PETR, 2006: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a přibuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově.

Die Vorreden zur
Grammaticae Bohemicae [...]
libri duo (1603) von Vavřinec
 Benedikt von Nudožery und
 zur *Grammatica Litvanica* (1653)
 von Daniel Klein

Zusammenfassung

Als Daniel Klein seine Grammatik der litauischen Sprache erschuf, hatte er Interesse daran, dass sie ihren Zweck möglichst gut erfüllt. Er ließ sich von ähnlichen Werken bedeutender zeitgenössischer Autoren inspirieren. Eines dieser Werke, von dem im Zusammenhang mit Kleins Grammatik bisher nur selten die Rede war, ist eine sprachwissenschaftliche Schrift von Vavřinec Benedikt von Nudožery. Seine *Grammaticae Bohemicae [...]* *libri duo* sind genau ein halbes Jahrhundert vor der *Grammatica Lithvanica* entstanden und es war kein Zufall, dass Klein gerade sie ausgewählt hat. Dank ihrer systematischen Anordnung und wissenschaftlichen Qualität hat sie mehr als zwei Jahrhunderte nichts von ihrer Aktualität verloren.

Dieser Artikel vergleicht die Vorreden der beiden Grammatiken und versucht Ähnlichkeiten aufzuzeigen. Angesichts der Persönlichkeiten beider Autoren und der Bedingungen für ihr Schaffen finden wir in den beiden Werken überzeugend viele Parallelen. Es geht nicht nur um die vergleich-

bare Beziehung zur jeweils untersuchten Sprache und ihre Stellung zwischen den Mehrheitssprachen des damaligen Europa, sondern auch um die annähernd gleiche Erwartung der beiden Autoren an die Funktion, die ihr Werk erfüllen soll. Die ermittelten genetischen Bezüge beider Werke zeigen, dass die Beziehungen zwischen der tschechischen und litauischen sprachwissenschaftlichen Tradition älter und enger sind, als bisher angenommen.

OLGA FOJTÍKOVÁ
U Andělků 7
16200 Praha 6, Česká Republika
el. p.: olga.fojtikova@seznam.cz

DOKUMENTO PUBLIKAVIMO PRINCIPAI. Lauryno Benedikto Nudožeriškio čekų kalbos gramatikos *Grammaticae Bohemicae* [...] *libri duo* (1603) skelbiamos pratarinės faksimilės, perrašas ir vertimas į lietuvių kalbą. Faksimilių dydis daugmaž atitinka originalą.

Perraše laužtiniuose skliaustuose žymimi teksto puslapiai, išlaikoma eilučių ir puslapių struktūra. Laužtiniuose skliaustuose taip pat išskleidžiamos santrumpos ir sutrumpintos žodžių dalys.

Vertime išlaikoma tik puslapių struktūra, eilučių struktūra neišlaikyta. Išnašose pateikiami dalykiniai komentarai.

LAURYNO BENEDIKTO NUDOŽERIŠKIO *GRAMMATICAE BOHEMICAE* [...] *LIBRI DUO* (1603) PRATARMĖ

Šaltinis: [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer.] *Grammaticae BOHEMICAE, AD LEGES NATURALIS methodi conformatae, et notis numerisq[ue] illustratae ac distinctae, LIBRI DUO*, Autore M. LAURENTIO BENEDICTO Nudozierino, Scholae Teuto-Brodensis Rectore. PRAGAE, Ex officina OTHMARIANA. Anno D. cId. Id. CIII; Čekijos nacionalinio muziejaus biblioteka: 26 E 21.

Grammaticæ
BOHEMICÆ,
AD LEGES NATU-
ralis Methodi Conformata,
& Notis numerisq; illustrata ac distincta,

LIBRI DVO.

Autore

M. LAURENTIO BENE-
dicto Nudozierino, Scholæ
Tevto-Brodensis Rectore.

Manuel Ferdinandi

P R A G Æ,

Ex officina OTH-
M A R I A N A.

Anno D. clō. Is. CIII.

N. 1086.

[A1r] Grammaticæ
BOHEMICÆ,
AD LEGES NATU-
ralis Methodi Conforma-
tæ, & Notis numerisq[ue] illu-
stratæ ac distinctæ,
LIBRI DVO.

Autore,
M. LAVRENTIO BENE-
dicto Nudozierino, Scholæ
Tevto-Brodenfis Rectore.

*Emanuel Ferdinándi*¹⁴

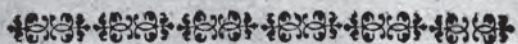
PRAGÆ,
Ex officina OTH-
MARIANA.

Anno D. clō. Io. CIII.

N. 1086.¹⁵

¹⁴ Įrašyta ranka, galbūt bu-
vusio knygos savininko.

¹⁵ Ranka įrašyta ankstesnė
knygos signatūra.

Cic.pro A.Cluentio

Sapientissimum esse dicunt eum, cui quod opus sit, ipsi venit in mentem : proximè accedere illum, qui alterius benè-inventis obtemperat. In stultitia contra est: minus enim stultus est is, cui nihil in mentem venit, quàm ille, qui, quod stultè alteri venit in mentem, comprobat.

Justinianus.

Qui subtiliter factum emendat, laudabilior est eo, qui primus invenit.

[A1v] Cic. pro A. Cluentio

*Sapientissimum esse dicunt
eum, cui quod opus sit, ipsi venit
in mentem: proximé accedere
illum, qui alterius benè-inventis
obtemperat. In stultitia contra
est: minus enim stultus est is, cui
nihil in mentem venit, quám ille,
qui, quod stulté alteri venit in
mentem, comprobatur.*

Iustinianus.

*Qui subtiliter factum emen-
dat, laudabilior est eo, qui pri-
mus invenit.*

REVERENDIS,
RERUM SALUTARI-
VM DOCTRINA PRÆSTAN-
tissimis: Nobilitate, Virtute, eruditio-
neque Clarissimis Viris, D. D. Pastori-
bus Ecclesiarum, & D. D. Scribis re-
rum publicarū per Regnum Bohemiæ
& Marchionatum Moraviæ, Mecœ-
natibus, fautoribus ac
amicis suis:

Item,

HONESTÆ ET BENE
MORATÆ IVVENTVTI BO-
hemicæ, Moravicæ, Slavonicæ, cœ-
terarumq; gentium Bohemi-
cæ linguæ studiosæ,

S. P. D.

Audémne an dedecus
me ex hoc meo studio con-
secuturum apud Lectores
existimem, Reverendi & cla-
rissimi viri, tuq; juvenus honestatis
& bonarum literarum studiosa, mihi
sanè subdubitandum venit. Quoties
intueor magnos illos viros, C. Iulium

A 2 Cæ-

[A2r]

REVERENDIS,
RERUM SALUTARI-
VM DOCTRINA PRÆSTAN-

tiffimis: Nobilitate, Virtute, eruditio-
neque Clariffimis Viris, D D. Paftori-
bus Ecclefiarum, & D. D. Sribis re-
rumpublicarū per Regnum Bohemiæ
& Marchionatum Moraviæ, Mecœ-

natibus, fautoribus ac

amicis fuis:

Item;

HONESTÆ ET BENE
MORATÆ IVVENTVTI BO-

hemicæ, Moravicæ, Slavonicæ, cœ-

terarumq[ue] gentium Bohemi-

cæ linguæ ftudiofæ,

S. P. D.

LAudémne an dedecus
me ex hoc meo ftudio con-
fecuturum apud Lectores
exiftimem, Reverendi & cla-
riffimi viri, tuq[ue] juvenus honestatis
& bonarum literarum ftudiofa, mihi
fane subdubitandum venit. Quoties
intueor magnos illos viros, C. Iulium

EPISTOLA

Cæsarem, M. T. Ciceronem. M. Terentium Varronem, quibus tam illustre, tamq̃ honorificum hujus cōmentationis studium visum est, ut illud summis & amplissimis honoribus, quos in repub. essent consecuti, longè anteponerent, & libros hac de re in fumo bellorum civilium ardore conscriberent: toties de his commentationibus meis benè sperare incipio. Par enim mihi cum illis studium est, par etiam de eo judicium apud bonos & doctos viros habiturum me confido. Quoties autem perversitatem temerriorum judiciorum, hominum quidem imperitorum, numerò tamen prævalentium, intueor: toties etiam, quanta mihi ex hac re contumelia oboriri posset, animo perspicio: præsertim quòd vulgus non tam quæ sunt, quàm a quo quid fiat æstimare & judicare consuevit. Hanc ob causam, hoc opusculum, quod à novem ferè annis est mihi susceptum & limatum, cum paucissimis est mihi communicatum: ideoque etiam cū emittere illud justis de causis in lucem constituissem, ne quid arroganter, facere viderer, patronos
illi

[A2v] Cæfarem, M. T. Ciceronem. M. Terentium Varronem, quibus tam illustre, tamq[ue] honorificum hujus cōmentationis studium visum est, ut illud summis & ampliffimis honoribus, quos in repub. essent consecuti, longè anteponerent, & libros hac de re in summo bellorum civilium ardore conscriberent: toties de his commentationibus meis benè sperare incipio. Par enim mihi cum illis studium est, par etiam de eo iudicium apud bonos & doctos viros habiturum me confido. Quoties autem perversitatem temerariorum iudiciorum, hominum quidem imperitorum, numero tamen prævalentium, intueor: toties etiam, quanta mihi ex hac re contumelia oboriri posset, animo perspicio: præsertim quòd vulgus non tam quæ fiunt, quàm a quo quid fiat æstimare & iudicare consuevit. Hanc ob causam, hoc opusculum, quod à novem ferè annis est mihi susceptum & limatum, cum pauciffimis est mihi communicatum: ideo que etiam cū emittere illud iustis de causis in lucem constituissẽ, ne quid arrangeranter facere viderer, patronos

DEDICATORIA.

illi Germanos quærere volebam. Verum postea commodum admonitus, hæc doctis viris, linguæ Bohemicæ peritis, qui hæc examinare, judicare & corrigere possent, deinde studiosæ juventuti, ad cujus utilitatem ista emitterentur, dedicare & inscribere malui. Nimirum primum mihi ii erant quærendi, qui rationem accuratè loquendi scribendiq; rectissimè intelligerent, qui se illi studio penitus deditissent, qui cæteris ea in re antecellerent, qui deniq; rectè de hoc argumento judicare possent. Iulius Cæsar suos Commentarios Grammaticos nemini dedicare maluit quam Ciceroni : eidem Varro è multis suis Grammaticis libris tres inscripsit. Cur huic? nempe quia hunc peritissimum magistrum, & ut Cæsar scribit, principem copiar atq; inventorem, benè de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimabant. Tales autem vos mihi Reverendi viri, Clarissimi viri, in primis occurritis : alteri quidem, qui de rebus maximis, & humano generi maximè salutaribus verbis meditatis, exquisitis, idoneis ad populum dicere

A 3 confue-

[A3r] illi Germanos quærere volebam. Verum postea commodum admonitus, hæc doctis viris, linguæ Bohemicæ peritis, qui hæc examinare, judicare & corrigere possent, deinde studiosæ juventuti, ad cujus utilitatem ista emitterentur, dedicare & inscribere malui. Nimirum primum mihi ii erant quærendi, qui rationem accuratè loquendi scribendi[ue] rectissimè intelligerent, qui se illi studio penitus dedidissent, qui cæteris ea in re antecellerent, qui deniq[ue] rectè de hoc argumento judicare possent. Iulius Cæsar suos Commentarios Grammaticos nemini dedicare maluit quam Ciceroni: eidem Varro è multis suis Grammaticis libris tres inscripsit. Cur huic? nempe quia hunc peritissimum magistrum, &, ut Cæsar scribit, principem copiarum atq[ue] inventorem, benè de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimabant. Tales autem vos mihi Reverendi viri, Clarissimi viri, in primis occurritis: alteri quidem, qui de rebus maximis, & humano generi maxime salutaribus verbis meditatis, exquiritis, idoneis ad populum dicere

EPISTOLA

consueverunt: alteri qui minus quidem in dicendo occupantur, sed quorum industria potissimum in scriptione, eaque verbis accuratis, perspicuis, sensum bene splendideque exprimentibus versatur. Atque ex eo genere sermonis, quod in Ecclesia esset tersissimum in politia splendidissimum accuratissimumque artis Grammaticæ axiomata & regulas deducere sum conatus. Ut enim pictor non talem leonem aut cervum pingit, qualem fortassis in suo cerebro effinckerit, sed qualem oculis contemplatus esset, & cujus ideam diligentissime animo complexus esset: ita Grammaticus modulorquendi non finget, regulas non aliunde, quam ex usu præstantissimo dicendi magistro, deducet: intuebitur eos, qui optimè loquuntur & scribunt, inde exempla petet, similiaque similibus comparabit, & inde generales notiones comprehendet, regulisque includet: Et hoc mihi adversus eos præsidio erit, quibus nescio quam inconveniens videtur, ut Slavus Bohemicam Grammaticam scribat: quasi non videatur inconvenientius Germanos, Italos, Gallos, Bohemos & alios longissime à Græca & Latina lingua

[A3v] confueverunt: alteri qui minus qdem
in dicendo occupantur, fed quorum
induftria potiffimum in fcriptione,
eq[ue] verbis accuratis, perfpicuis, fen=
fum bené fplendideq[ue] exprimentibus
verfatur. Atq[ue] ex eo genere fermo=
nis, quod in Ecclefia effet teriffimum
in politia fplendidiffimum accura=
tiffimumq[ue] artis Grammaticæ axioma[-]
ta & regulas deducere fum conatus.
Vt enim pictor non talem leonem aut
cervum pingit, qualem fortaffis in fuo
cerebro effinxerit, fed qualem oculis
contemplatus effet, & cujus ideā dili=
gentiffimè animo complexus effet: ita
Grāmaticus [modū loquēdi] non finget,
regulas non aliunde, quā ex ufu præ=
ftantiffimo dicēdi magiftro, deducet:
intuebitur eos, qui optimè loquūtur &
fcribunt, inde exempla petet, fimiliaq[ue]
fimilibus comparabit, & inde genera=
les notiones comprehendet, regulisq[ue]
includet: Et hoc mihi adverfus eos
præfidio erit, quibus nefcio quām in=
conveniens videtur, ut Slavus Bohe=
micam Grammaticam fcribat: quafi
non videatur inconvenientius Germa[-]
nos, Italos, Gallos, Bohemos & alios
longiffimè à Græca & Latina lingua

DEDICATORIA.

remotos Græcam aut Latinam Grammaticam scribere. Ex usu enim rectè Bohemicè loquentium & scribentium regulas depromsi, iterumq; ad eundem usum accommodas esse volui: Quod cum ita sit, viri Reverendi, viri Clarissimi, vobisq; ea facultas, quàm ego arte indago atq; investigo, cum materno lacte, ut dicitur, sit hausta, progressu temporis atq; ætatis aucta, exercitio & industria perpolita & confirmata, vobis ista æstimanda & judicanda offero. Vos mei eritis Cicerones, vos Horatiani Metii, vos Aristarchi, qui in hoc libello quicquid erit, quod Homericum non sit, id est, quicquid ab usu alienum videbitur, obelisco confodiaris: quæ imperfecta, supplere; quæ confusæ, distinguere; quæ obscura declarare jubeatis. Accipite itaq; has de nostræ linguæ analogia meditationes eo, quo à me exhibentur, animo: meq; una cum libello vobis commendatum habere.

Ad vos me jam converto, juvenus pietatis, morum & honestarum literarum studiosa. Superiores viri honorati, ita sunt mihi hoc libello honora-

A 4

ti,

[A4r] remotos Græcam aut Latinam Grammaticam ſcribere. Ex uſu enim rectè Bohemicè loquentium & ſcribentium regulas depromſi, iterumq[ue] ad eundē uſum accommodas eſſe volui: Quod cum ita fit, viri Reverendi, viri Clariffimi, vobisq[ue] ea facultas, quàm ego arte indago atq[ue] inveſtigo, cum materno lacte, ut dicitur, fit hauſta, progreſſu temporis atq[ue] ætatis aucta, exercitio & induſtria perpolita & confirmata, vobis iſta æſtimanda & judicanda offero. Vos mei eritis Cicerones, vos Horatiani Metii, vos Ariſtarchi, qui in hoc libello quicquid erit, quod Homericum non fit, id eſt, quicquid ab uſu alienum videbitur, obeliſco confodiat: quæ imperfecta, ſupplere; quæ confuſa, diſtinguere; quæ obſcura declarare jubeatis. Accipite itaq[ue] has de noſtræ linguæ analogia meditationes eo, quod à me exhibentur, animo: meq[ue] una cum libello vobis commendatum habete.

Ad vos me jam converto, juvenus pietatis, morum & honeſtarum literarum ſtudioſa. Superiores viri honorati, ita ſunt mihi hoc libello honora-

EPISTOLA

ti, ut eos illi non solum patronos & defensores, sed etiam accuratos censores pararim: vos ita mihi eritis honorati, si has meas commentationes primum quidem ad privatum usum meum susceptas, mihi sanè necessarias, nunc ad vestrum etiam usum ac libenter convertatis. Boëthius juvenis si Ciceronis, Cæsaris, Varronis exemplum imitari velit, non existimabit inutilem sumi operam in exercenda domestica lingua. Nam illi ipsi, quos dixi, viri, licet Latinam linguam vernaculam haberent, tamen exercitium ejus apprimè necessarium sibi ducebant. tantumque quisque in genere dicendi ceteris antecellebat, quantum operæ & exercitii in eo posuisset. Hinc Hortensius princeps oratorum antea habitus, cum de exercitio remisisset, diu Ciceroni par, perpetuo autem postea secundus à Cicerone fuit. Hinc est præclara illa Ciceronis laus & testimonium a Cæsare ei exhibitum: quo non solum eum principem atque inventorem copiarum dixerit, sed etiam de nomine ac dignitate populi Romani bene meritum. Ex Grammatica ne,
dices,

[A4v] ti, ut eos illi non solum patronos & defensores, sed etiam accuratos censores pararim: vos ita mihi eritis honorati, si has meas commentationes primum quidem ad privatum usum meum susceptas, mihi sane necessarias, nunc ad vestrum etiam usum ac libenter convertatis. Bohema Juventus si Ciceronis, Caesaris, Varronis exemplum imitari velit, non existimabit inutile fumi operam in exercenda domestica lingua. Nam illi ipsi, quos dixi, viri, licet Latinam linguam vernaculam haberent, tamen exercitium ejus apprimè necessarium sibi ducebant tantumque quisque in genere dicendi ceteris antecellebat, quantum operæ & exercitii in eo potuisset. Hinc Hortensius princeps oratorum antea habitus, cum de exercitio remississet, diu Ciceroni par, perpetuo autem postea secundus à Cicerone fuit. Hinc est præclara illa Ciceronis laus & testimonium a Caesare ei exhibitum: quo non solum eum principem atque inventorem copiae dixerit, sed etiam de nomine ac dignitate populi Romani bene meritum. Ex Grammatica ne,

DEDICATORIA.

dices, hanc laudem consecutus est? Non dico ex nuda præceptorum contemplatione, sed ex usu & exercitatione, cujus fundamentum est Grammatica. Vis id ex eodem Cæsare plani fieri? Ita Atticus in Bruto : *Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum, inquit, in me (id est Ciceronem) intuens de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit, primoq; libro dixerit, verborum delectum esse originem eloquentiæ, (observa quid hic Grammatica præstare dicitur) tribueritq; mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit, quam se dicere, laudem singularem. Nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus, Ac si cogitata præclare eloqui possent, non nulli studio & usu elaboraverunt, cujus te pene principem copiæ atq; inventorem bene de nomine, ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus, hunc facile & quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Hæc est laus Ciceronis à fructu Grammatici studij repetita, quam quâ admiratione Brutus excipit? Tum Brutus, Amice hercule, inquit, & magnifice te laudatum puto, quem non solum principem, atq; inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus, sed etiam bene meritum de*

A 5 populi

[A5r] dices, hanc laudem confecutus est?
 Non dico ex nuda præceptorum contemplatione, sed ex usu & exercitatione, cujus fundamentum est Grammatica. Vis id ex eodem Cæfare planū fieri? Ita Atticus in Bruto: *Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum, inquit, in me (id est Ciceronem) intuens de ratione Latinè loquendi accuratissimè scripserit, primoque libro dixerit, verborum delectum esse originem eloquentiæ, (observa quid hic Grammatica præstare dicitur) tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit, quam se dicere, laudem fingulare. Nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus, Ac si cogitata præclare eloqui possent, non nulli studio & usu elaboraverunt, cujus te penè principem copiæ atque inventorem benè de nomine, ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus, hunc facile & quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Hæc est laus Ciceronis à fructu Grammatici studij repetita, quam quâ admiratione Brutus excipit? Tum Brutus, Amice hercule, inquit, & magnificè te laudatum puto, quem non solum principem, atque inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus, sed etiam benè meritum de*

EPISTOLA

populi Romani nomine et dignitate. Quo enim uno vincebamus à victa Græcia, id aut ereptum illis est, aut certe nobis cum illis communicatum. Hanc autem, inquit, gloriam testimoniumque Caesaris tuæ quidem supplicationi non solum, sed triumphis multorum antepono. Hæc est admiratio laudis Ciceronis, hæc secunda, quæ illi à Bruto contigit, acclamatio: quæ juventutem in excolenda domestica lingua non mediocriter excitate debet. Sed promptum erit aliquibus obijcere: Vbi verò in te, ô bone informator, tui istius studij fructus est? ubi illa expe dita vis & flumen eloquentiæ, unde tu quoque ad Ciceronianæ laudis partem pervenire possis? Ego vero lubens in me agnosco, & ingenuè confiteor paupertatem atque inopiam earum rerum, quibus alios excellere cupio, obstante mihi præsertim natura; quæ etiam, ut erant tempora parum mihi exercitio adjuta fuit. Quid ergo tibi vis cum istis, iniquies? Idem quod Horatius, inquam: qui impotentiam suam scribendorum versuum confessus, præcepta poetis tradit tamen.

Fungar

[A5v] *populi Romani nomine & dignitate. Quo enim uno vincebamus à victa Græcia, id aut ereptum illis est, aut certè nobis cum illis communicatum. Hanc autem, inquit, gloriam testimoniumq[ue] Cæfaris tuæ quidem supplicationi non solùm, sed triumphis multorum antepono. Hæc est admiratio laudis Ciceronis, hæc fecunda, quæ illi à Bruto contigit, acclamatio: quæ juventutem in excolenda domestica lingua non mediocriter exci[tare] debet. Sed promptum erit aliquibus objicere: Vbi verò in te, ô bone informator, tui iustius studij fructus est? ubi illa exposita vis & flumen eloquentiæ, unde tu quoq[ue] ad Ciceronianæ laudis partem pervenire possis? Ego vero lubens in me agnosco, & ingenuè confiteor paupertatem atq[ue] inopiam earum rerum, quibus alios excellere cupio, obstantem mihi præfertim natura; quæ etiam, ut erant tempora parum mihi exercitio adjuta fuit. Quid ergo tibi vis cum istis, iniques? Idem quod Horatius, inquam: qui impotentiam suam scribendorum versuum confessus, præcepta poetis tradit tamen.*

DEDICATORIA.

-----Fungar (inquit) vice cotis, acutum.
Reddere quæ ferrû valet, expers ipsa secâdi.
Atq; ut idem informator poetarum de
(sc ait,
Munus et officium nil scribens ipse docebo;
Vnde parentur opes, quid alar formetq; po-
(etiam:

Ita & ego inexercitatus ' & illaudatus
honestissimi exercitii occasionem, præ-
stantissimæq; laudis materiam juveni-
bus exhibeo : eam inquam materiam,
quâ Cicero, quâ Cæsar, quâ Varro cons-
picui esse studebant, ornandâ nimi-
rum, augendâ, poliendâ suâ domesti-
ca & vernaculâ linguâ. Et Bohemos
quidem præter extera exempla & pe-
regrina, etiam domesticum laudatis-
simi viri Dn. M. Danielis Adami à Ves-
sellavina, piæ memoriæ (qui etiam ista
licet adhuc imperfecta, cum viveret,
vidit, probavit, & ad perficiendum
eadem me exhortatus est) excitare de-
bet : qui quantum suis studiis, vigi-
liis, lucubrationibus, editis in lucem
libris utilissimis ad ornamentum pa-
trix contulerit, quâtamq; ex ea re lau-
dem meruerit, qui nesciat nemo est.

Moravi ut vicinitate Bohemis pro-
kimi

[A6r] ----- *Fungar (inquit) vice cotis, acutum
 Reddere quæ ferrū valet, expers ipsa fecādi.
 Atq[ue], ut idem informator poëtarum de
 (se ait,
 Munus & officium nil scribens ipse docebo;
 Vnde parentur opes, quid alat formetq[ue] po-
 (ētam:*

Ita & ego inexercitatus & illaudatus
 honestissimi exercitii occasionem, præ=
 stantissimæq[ue] laudis materiam juveni=
 bus exhibeo: eam inquam materiam,
 quā Cicero, quā Cæsar, quā Varro con=
 spicui esse studebant, ornandā nimi=
 rum, augendā, poliendā suā domesti=
 ca & vernaculā linguā. Et Bohemos
 quidem præter externa exempla & pe=
 regrina, etiam domesticum laudatis=
 fimi viri Dn. M. Danielis Adami à Ve=
 leflavina, piæ memoriæ (qui etiam ista
 licet adhuc imperfecta, cum viveret,
 vidit, probavit, & ad perficiendum
 eadem me exhortatus est) excitare de=
 bet: qui quantum suis studiis, vigi=
 liis, lucubrationibus, editis in lucem
 libris utilissimis ad ornāmentum pa=
 triæ contulerit, quātamq[ue] ex ea re lau=
 dem meruerit, qui nesciat nemo est.

Moravi ut vicinitate Bohemis pro=

EPISTOLA

ximi, ita elegantia sermonis, in cultioribus quidem locis, affines, Bohemorum studiis excitati, ultrò eorum diligentiam æmulabuntur.

Verum enim verò hinc mihi præcipue mei gentiles Slavi videntur cohortandi, apud quos excolendæ eorum linguæ maxima est negligentia: adeò ut nonnulli (expertus de quibusdam loquor) si non tantum non legant Bohemicos libros, sed ne in suis bibliothecis ullum habeant, gloriosum id sibi ducant. Hinc fit, ut cum de rebus illis domesticâ lingua est differendum semilatinè eos loqui oporteat. Cætera incommoda neglecti ejus studij non persequar. Exstiterunt tamen quidam, qui aliquid conati sunt: quales vel imprimis fuit pia memoria doctissimus vir Albertus Husselius Pravidæ, qui suos discipulos, & ad rectam orthographiam, & ad orationem cultioremq; sermonem adfuefaciebat: sed quia destituebantur compendiosâ ratione, si minus, quàm volebant, assecuti sunt, non est mirum. Eos itaq; ad diligentiorum Bohemicorum librorum lectionem, & in vernaculo

[A6v] proximi, ita elegantia fermonis, in culti-
oribus quidem locis, affines, Bohe-
morum studiis excitati, ultrò eorum
diligentiam æmulabuntur.

Verum enim verò hîc mihi præci-
puè mei gentiles Slavi videntur cohor[-]
tandi, apud quos excolendæ eorum
linguæ maxima est negligentia: adeò
ut nonnulli (expertus de quibusdam
loquor) si non tantum non legant Bo-
hemicos libros, sed ne in suis biblio-
t[h]ecis ullum habeant, gloriosum id sibi
ducant. Hinc fit, ut cum de rebus
illis domesticâ lingua est differendum
femilatinè eos loqui oporteat. Cæ-
tera incommoda neglecti ejus studij
non persequar. Exstiterunt tamen
quidam, qui aliquid conati sunt: qua-
lis vel in primis fuit piæ memoriæ do-
ctissimus vir Albertus Huffelius¹⁶ Pri-
vidiæ, qui suos discipulos, & ad re-
ctam orthographiam, & ad oratio-
nem cultioremq[ue] sermonem adfuefa-
ciebat: sed quia destituebantur com-
pendiosâ ratione, si minùs, quàm vo-
lebant, affecuti sunt, non est mirum.
Eos itaq[ue] ad diligentiores Bohemico-
rum librorum lectionem, & in verna-

¹⁶ Albert Husselius (Hušel,
1545–1596), kunigas ir rek-
torius Prievidoje.

DEDICATORIA.

culo sermone exercitationem (acutissimam quidem per tumultus bellicos liceat) pro eo, quem illis debeo, amore etiam atque etiam exhortor : qua in re si isto qualicunque compendio libello eos adjuutos esse animadvertero, sine me suscepti laboris consecutum existimabo. Neque tamen ego hunc eos ad Bohemicam linguam cogo, sed ad exercitationem & culturam ipsorum idiomatis invito : præsertim cum non tantum in civitatibus & oppidis, sed etiam in pagis scholis abundant. Quo verò nomine reliquarum gentium juventuti ista commendabuntur? Aliiter enim videtur agendum de his apud eos, quibus hæc non tam ad ornandum & excolendum, quam ad discendum linguam, ut à nostris exulta sit, proponuntur. Non ignoro esse quosdam, qui harum popularium linguarum dari artem posse non existimant; aut si sit ars aliqua, planè tamen esse inutilem, eo quod eas solo usu & consuetudine disci posse arbitrantur. Ad primum quod attinet, videmur in hoc libello analogiam artis (absit dicto invidia) neque Latinæ neque Græcæ linguæ

[A7r] culo fermone exercitationem (ac utinam quidem per tumultus bellicos liceat) pro eo, quem illis debeo, amore etiam atq[ue] etiam exhortor: qua in re fi isto qualicunque compendioſo libello eos adjutos eſſe animadvertero, finem me ſuſcepti laboris confeutum exiſtimabo. Neq[ue] tamen ego hîc eos ad Bohemicam linguam cogo, ſed ad exercitationem & culturam ipſorum idiomatis invito: præfertim cûm non tantûm in civitatibus & oppidis, ſed etiam in pagis ſcholis abundant. Quo verò nomine reliquarum gentiû juventuti iſta commendabuntur? Ali- ter enim videtur agendum de his apud eos, quibus hæc non tàm ad or- nandum & excolendum, quam ad di- ſcendum linguam, ut à noſtris excul- ta fit, proponuntur. Non ignoro eſſe quosdam, qui harum popularium lin- guarum dari artem poſſe non exiſti- mant; aut ſi fit ars aliqua, plané tamen eſſe inutilem, eo quòd eas ſolo uſu & conſuetudine diſci poſſe arbitrantur. Ad primum quod attinet, videmur in hoc libello analogiam artis (abſit di- cto invidia) neq[ue] Latinæ neq[ue] Græcæ

EPISTOLA

linguæ cedentem deprehendisse, ut ea hunc plena non prodeat: neq; enim omnia simul inventa & perfecta sunt. Quod autem dicitur ad cognitionem linguarum popularium artem esse inutilem, confidenter id quidem dicitur sed tamen imperite. Si enim consuetudine & usu addisci possunt, quanto citius & facilius addiscentur, si ad consuetudinem accedat ars. Principia scientiarum Plutarchus ait esse naturalis, progressionem institutionis sive artis, usum exercitationis, perfectionem omnium. Id si ita est, quis dubitet hinc quoq; ad perfectionem utilem esse artem? Et si ijs, quibus hæc lingua est naturalis, ad culturam ars prodest, quid ni dicamus etiam heteroglottis ad discendum multum momenti eandem allaturam?

Quare ut simul iterum vos compellem, viri Reverendi Clarissimiq;, suscipite has meas meditationes, favete his studijs Grammaticis, eaq; mecum exemplo Cæsaris, Ciceronis, Varronis aliorumq; illustrium virorum excolite: amplectere hæc eadem tu quoq; studiosa iuventus, converte in tuum usum

[A7v] linguæ cedentem deprehendisse, ut ea nunc plena non prodeat: neq[ue] enim omnia fimul inventa & perfecta sunt. Quod autem dicitur ad cognitionem linguarum popularium artem esse inutilem, confidenter id quidem dicitur sed tamen imperité. Si enim consuetudine & usu addifci possunt, quanto citiús & faciliús addifcentur, si ad consuetudinem accedat ars. Principia scientiarum Plutarchus ait esse naturæ, progressiones institutionis five artis, usum exercitationis, perfectionem omnium. Id si ita est, quis dubitet hîc quoq[ue] ad perfectionem utilem esse artem? Et si ijs, quibus hæc lingua est naturalis, ad culturam ars prodest, quid ni dicamus etiam heteroglottis ad discendum multum momenti eandem allaturam?

Quare ut fimul iterum vos compellem, viri Reverendi Clariffimiq[ue], fufcipite has meas meditationes, favete his studijs Grammaticis, eaq[ue] mecum exemplo Cæfaris, Ciceronis Varronis aliorumq[ue] illustrium virorum excolite: amplectere hæc eadem tu quoq[ue] studiosa iuventus, converte in tuum

DEDICATORIA.

usum , & aliquando , ubi iudicium
maturius fuerit, ad excolendum hunc
Grammaticum agrum ad instar hære-
dum haud segnium te etiam accinge.
Valete bono Ecclesiæ & reipublicæ.
Datum pridie Annuntiationis Beatæ
Mariæ Virgini, Anno reparatæ salutis
1603.

M. Laurentius Bene-
dictus Nudozierinus.

Ad

[A8r] ufum, & aliquando, ubi iudicium
maturius fuerit, ad excolendum hunc
Grammaticum agrum ad instar hære-
dum haud fegnium te etiam accinge.
Valete bono Ecclefiæ & reipublicæ.
Datum pridie Annuntiationis Beatæ
Mariæ Virgini, Anno reparatæ salutis
1603.

M. Laurentius Bene-
dictus Nudozierinus.

Ad Benevolos Lectores Liber de seipso.

*Broda mihi primū cunas dedit, Hūnea Broda:
Nata ubi pars nostrī, sed rudis illa, fuit.
Amplificans Pragæ post expolit auctor eandem,
Quod studium illius primus Habere probas.
Approbat & Daniel, reliquis pertexere iussis,
Quæ fuerant reliquo constituenda libro.
Caroleos inter proceres requiete serenā
Vfus, adornatum suscipit auctor opus.
Perficit, & rerum gnaro tibi tradit, Adame,
Iudicio subdens experiunda tuo.
Vix satis innotui, cum tu concedis in auras,
Cumq; tuo & nostrum funere funus iit:
Sed me mox superas auctor revocasset in oras,
Non fuit huic eadem, quæ fuit ante, quies.
Otia nunc nactus, collectis undiq; chartis,
Quæ spreta vario delituere loco,
Rursus in apricas auctor me protrahit auras,
Estq; mihi major, quā fuit æte, nitor. (formā
Principiū Hūnea Broda dedit, Praga inclyta
Contulit, at vitam Teutona Broda novam.
Vos reliquum nostræ, Lectores, addite formæ,
Vos quibus est linguæ copia larga domi.*

M. L. B.

[A8v] **Ad Benevolos Lectores Liber de seipſo.**

*Broda mihi primū cunas dedit, Hūnea Broda:
Nata ubi pars nostri, ſed rudis illa, fuit.
Amplificans Pragæ poſt expolit auctor eandem,
Quod ſtudium illius primus Hubere¹⁷ probas.
Approbat & Daniel¹⁸, reliquis pertexere iuffis,
Quæ fuerant reliquo conſtituenda libro.
Caroleos¹⁹ inter procereſ requiete ſerenâ
Vfuſ, adornatum fuſcipit auctor opus.
Perficit, & rerum gnaro tibi tradit, Adame²⁰,
Iudicio ſubdens experiunda tuo.
Vix ſatis innotui, cum tu concediſ in auras,
Cumq[ue] tuo & noſtrum funere funuſ iit:
Sed me mox ſuperas auctor revocaſſet in oraſ,
Non fuit huic eadem, quæ fuit ante, quieſ.
Otia nunc nactus, collectiſ undiq[ue] chartiſ,
Quæ ſpretæ vario delituere loco,
Rurſuſ in apricaſ auctor me protrahit auras,
Eſtq[ue] mihi major, quā fuit âte, nitor.
Prīcipiū Hūnea Broda dedit, Praga inclyta formā
Contulit, at vitam Teutona Broda novam.
Voſ reliquum noſtræ, Lectoreſ, addite formæ,
Voſ quibuſ eſt linguæ copia larga domi.*

M. L. B.

¹⁷ Adomas Huberiſ iſ Rieſenpacho (Adam Huber z Rieſenpachu, 1546–1613), gydytojaſ, Prahos Karolio univerſiteto rektoriuſ (1612–1613).

¹⁸ Danieliuſ Adomaſ Veſelaviniſkiſ.

¹⁹ Prahos Karolio univerſitetat.

²⁰ Danieliuſ Adomaſ Veſelaviniſkiſ.

Vertimas²¹

[A1r] ČEKŲ KALBOS gramatikos, PAGAL NATŪRALAUS METODO DĖSNIUS sudarytos ir pastabomis bei skaičiais sužymėtos ir iliustruotos, dvi knygos, sukurtos magistro Lauryno Benedikto Nudožeriškio, Nemeckų Brodo mokyklos rektoriaus.

PRAHOJE

Iš OTHMARO leidyklos.

1603 Viešpaties metais.

[A1v] Cic[eronas], Už A. Kluencijų²²

Sakoma, kad išmintingiausias yra tas, kuriam pačiam ateina į galvą tai, kas reikalinga; antras pagal išmintingumą būtų tas, kuris kito žmogaus geriems sumanymams pritaria. Su kvailumu yra priešingai: mažiau kvailas tas, kuriam pačiam nekyla kvaila mintis, nei tas, kuris pritaria kvailystei, atėjusiai į galvą kitam.

Justinianas²³

Kas protingą sumanymą²⁴ patobulina, labiau vertas garbės nei tas, kuris pirmasis tai sumanė.

[A2r] GARBINGIESIEMS, IŠGANINGŲ DALYKŲ MOKSLU PASIŽYMĖJUSIEMS, kilnumu, dorybe ir išsilavinimu žymiausiems vyrams, ponams bažnyčių ganytojams ir viešųjų reikalų raštininkams Čekijos karalystėje ir Moravijos markgrafystėje, savo mecenatams, rėmėjams ir draugams, taip pat GARBINGAI IR GERAI IŠAUKLĖTAI čekų, moravų, slovakų ir kitų genčių, studijuojančių čekų kalbą, JAUNUOMENEI, didžiausią sveikinimą siunčiu.

Ar garbės, ar gėdos dėl šio savo darbo skaitytojų akyse turėčiau tikėtis susilaukti, garbingi ir žymieji vyrai ir tu, dorybę ir geruosius menus studijuojanti jaunuomene, tikrai nežinau. Kiek kartų prisimenu didžiuosius vyrus G[ajų] J[ulijų]

²¹ Išvertė ir komentarus parašė Mindaugas Strockis.

²² Markas Tulijus Ciceronas (Marcus Tullius Cicero), *Pro A. Cluentio*, 84 skyrius.

²³ Flavijus Anicijus Iustinianas (Flavius Anicius Justinianus), *Pandektų pratarinė Tribonijui*, 8 skyrius.

²⁴ Kai kurie leidiniai šaltinio tekstą taiso į „non subtiliter factum“ („neprotingą sumanymą“).

[A2v] Cezarį, M[arką] T[ulijų] Ciceroną, M[arką] Terencijų Varoną, kuriems tokių užrašų kūrimas atrodė toks didingas ir toks garbingas, kad jį už pačias aukščiausias ir garbingiausias pareigas, kurių valstybės veikloje buvo pasiekę, daug labiau vertino ir rašė knygas apie tuos dalykus pačiame pilietinių karų įkarštyje, tiek kartų dėl šių mano užrašų pradedu turėti gerų vilčių. Mano veikla juk yra tokia pat kaip jų, taigi tokio pat ir jos įvertinimo gerųjų ir mokytojų vyrų akyse tikiuosi sulaukti. Vis dėlto, kiek kartų prisimenu nors ir nepatyrusių, bet skaičiumi daugumą

sudarančių žmonių skubotų sprendimų klaidingumą, tiek kartų įsivaizduoju, kokią dėl šio dalyko galėčiau patirti pažeminimą, ypač dėl to, kad minia pratusi spręsti ir teisti ne pagal tai, kas sukurta, o pagal tai, kieno tai sukurta. Dėl tos priežasties ši veikalėlių, kurių jau beveik devynerius metus dirbu ir dailinu, labai nedaug kam esu parodęs; dėl to, netgi kai dėl svarbių priežasčių pagaliau nusprendžiau jį išleisti į šviesą, kad nepasirodyčiau besielgiąs įžūliai,

[A3r] ketinau jam ieškoti vokiečių globėjų. Vis dėlto vėliau, laiku įspėtas, visa tai mokytiems vyrams, čekų kalbos žinovams, kurie jį ištirti, apie jį nuspręsti ir jį ištaisyti galėtų, galiausiai studijuojančiam jaunimui, kurio naudai tai ir išleidžiama, paskirti ir dedikuoti nutariau. Iš tiesų, visų pirma man reikėjo stengtis pasiekti tuos, kurie geriausiai išmanytų taisyklingo kalbėjimo ir rašymo mokslą, tuos, kurie šiai veiklai yra iš širdies atsidėję, kurie kitus šioje srityje pranoksta, pagaliau tuos, kurie apie šiuos dalykus sugebėtų teisingai spręsti. Julijus Cezaris savo užrašus apie gramatiką nepanoro dedikuoti niekam kitam, kaip tik Ciceronui; jam ir Varonas tris iš daugelio savo gramatikos knygų dedikavo. Kodėl būtent jam? Be abejo todėl, kad jį laikė labiausiai patyrusiu mokytoju ir, kaip Cezaris rašo, visų [retorikos] pajėgų vadu bei kūrėju, didžiai nusipelnusiu romėnų tautos vardui ir šlovei. Mąstydamas apie tokius, o garbingieji vyrai, garsieji vyrai, pirmiausia pagalvojau apie jus; vieni iš jūsų yra tie, kurie apie didžiausius ir žmonių giminei išgalingiausius dalykus apgalvotais, rinktiniais, tinkamais žodžiais yra pratę tautai kalbėti;

[A3v] kiti, nors ir mažiau kalbėjimui atsidėję, bet jų gabumai labiausiai atsiskleidžia rašant, ir ne bet kaip, o tiksliais, aiškiais, reikšmę gerai ir aiškiai atskleidžiančiais žodžiais. Taigi iš tos kalbos rūšies, kuri dažnyčioje dailiausia ir valstybėje aiškiausia ir tiksliausia, ir pamėginau išvesti gramatikos meno aksiomas ir taisykles. Juk kaip tapytojas ne tokį liūtą ar elnią tapo, kokią galbūt savo vaizduotėje yra sukūrus, o kokią savo akimis yra regėjęs, ir kurio pavidalą kuo tiksliausiai sieloje yra suvokęs, taip ir gramatikas nekurs kalbėjimo būdo ir taisykles išves ne iš kur kitur, o tik iš vartosenos, autoritetingiausios kalbėjimo mokytojos; jis atsižvelgs į tuos, kurie geriausiai kalba ir rašo, ten ieškos pavyzdžių, panašius su panašiais lygins ir iš ten supras bendruosius dėsningumus, ir apibrėš taisyklėmis; ir tai man bus apsauga prieš tuos, kuriems atrodo kažin kaip netinkama, kad čekų gramatiką rašo slovakas; tarsi neatrodytų netinkamiau, kad vokiečiai, italai, prancūzai, čekai ir kiti, labiausiai nuo graikų ir lotynų kalbos

[A4r] nutolę, rašo graikų ar lotynų gramatiką. Juk taisykles išvedžiau iš teisingai čekiškai kalbančių ir rašančių vartosenos, ir dar kartą patikrinau, kad jos derėtų su tuo pačiu vartojimu. Kadangi, garbingieji vyrai, garsieji vyrai, tas sugebėjimas, kurio aš ieškau ir siekiu per mokslą, jūsų su motinos pienu, kaip sakoma, buvo sugertas, o laikui bėgant ir jūsų amžiui į priekį žengiant išaugintas, pratybomis ir uolumu ištobulintas ir sutvirtintas, jums ir atiduodu tuos dalykus ir vertinti bei teisti. Jūs būsite mano Ciceronai, jūs Horacijaus Mecijai²⁵, jūs Aristarchai²⁶, kurie šioje knygoje viską, kas pasirodys nehomeriška, tai yra, kas atrodys vartosenai svetima, obelisku persmeigsite²⁷; kas neužbaigta, papildysite; kas sujaukta, sutvarkysite; kas neaišku, liepsite paaiškinti. Taigi priimkite šiuos apmąstymus apie mūsų kalbos analogiją tokia širdimi, kokia aš juos teikiu; laikykite, kad kartu su knygele patikiu jums ir save patį.

Dabar atsigrežiu į jus, jaunuoliai, studijuojančius pamaldumą, papročius ir dorus mokslus. Minėtus garbingus vyrus šioje knygelėje jau taip pagyriau,

[A4v] kad juos paskyriau ne tik jos globėjais ir gynėjais, bet ir kruopščiais tikrintojais; o jus pagirsiu, jei šiuos mano užrašus, iš pradžių mano paties asmeninei naudai pradėtus ir man pačiam labai reikalingus, dabar ir savo naudojimui mielai pakreipsite. Jei čekų jaunuoliai panorės sekti Cicerono, Cezario, Varono pavyzdį, nemanys, kad imasi nenaudingo darbo, tobulindami gimtosios kalbos žinias. Juk patys tie vyrai, kuriuos minėjau, nors lotynų kalba kalbėjo kaip gimtąja, vis tiek jos lavinimą laikė labai svarbiu dalyku, ir kiekvienas iš jų kalbėjimo mene tiek kitus pranoko, kiek buvo įdėjęs darbo ir pratybų. Dėl to Hortenzijus, iki tol laikytas pirmuoju oratoriumi, kai tik atsisakė pratybų, ilgai buvęs lygus Ciceronui, nuo tada visam laikui liko antrasis po Cicerono. Iš čia kyla ta garsioji Cicerono šlovė ir Cezario apie jį pateiktas liudijimas, kai šis jį pavadino ne tik [retorikos] pajėgų vadu ir kūrėju, bet ir romėnų tautos vardui bei garbei labai nusipelnusiu. Ar dėl gramatikos, paklausi,

[A5r] jis susilaukė šios garbės? Nesakau, kad dėl paprasto taisyklių apmąstymo, bet dėl jų taikymo ir pratybų, kurių pagrindas yra gramatika. Nori tai aiškiai išgirsti iš paties Cezario? Štai kaip Atikas pasakoja *Brute*²⁸:

Netgi būdamas nepaprastai užsiėmęs, [Cezaris] tau, [Ciceronai], — tarė jis, žiūrėdamas į mane (tai yra, į Ciceroną), — skirtą veikalą apie lotynų kalbą

²⁵ Spurijus Mecijus Tarpa (Spurius Maecius [arba Metius] Tarpa), Horacijaus (Quintus Horatius Flaccus) *Ars Poetica* (387 eilutė) minimas literatūros kritikas.

²⁶ Aristarchas iš Samotrakės, Homero kritikas.

²⁷ Brūkšnio (kai kada su taškais, ÷) formos ženklas, kuriuo Aristarchas pažymėjo abejotinos autorystės Homero eilutes.

²⁸ Markas Tulijus Ciceronas, *Brutus*, 253–255 skyriai.

kruopščiausiai surašė ir pirmojoje knygoje pasakė, kad iškalbos pradžia yra žodžių parinkimas (atkreipk dėmesį, ką, pasak jo, gali suteikti gramatika), ir priskyrė, mano Brutai, šiam mūsų draugui [Ciceronui], panorusiam, kad verčiau aš nei jis pats papasakočiau apie [Cezarį], ypatingą garbę, kai, kreipdamasis į jį, parašė šiuos žodžius: „Jei kai kurie, norėdami išmokti gražiai reikšti mintis, pastangomis ir pratybomis išsiugdė tą sugebėjimą, kurio tave tarsi vadovu ir kūrėju, didžiai nusipelnysiu romėnų tautos vardui ir garbei, privalome laikyti, tai ar beverta minėti, kad tu tikrai moki ir kasdienę kalbą? Štai kokia yra Cicerono garbė, pelnyta kaip gramatikos studijų vaisius, ir štai su koku susižavėjimu Brutas ją priima. Tada Brutas tarė: „Prisiekiu Herakliu, buvai tikrai draugiškai ir didingai pagirtas, pavadintas ne tik vadovu ir kūrėju, kas jau savaime yra didelė garbė, bet ir didžiai nusipelnysiu

[A5v] *romėnų tautos vardui ir garbei. Vienintelis dalykas, kuriuo iki šiol nusileisdavome nugalėti Graikijai, dabar iš jų arba atimtas, arba bent su mumis pasidalintas. Šią, — tarė jis, — šlovę ir Cezario liudijimą labiau vertinu ne tik už tavo pelnytą suplikaciją²⁹, bet ir už daugelio pelnytus triumfus.“ Štai koks susižavėjimas Cicerono šlove, štai koks Bruto susižavėjimo šūksnis, kuris turėtų jaunimą gerokai paskatinti lavinti gimtąją kalbą. Vis dėlto kas nors iš karto galėtų prikišti: o kur tavyje pačiame, gerasis mokytojai, šių tavo studijų vaisius? Kur ta nevaržoma iškalbos galia ir srautas, kuriuo galėtum pelnyti dalį Cicerono šlovės? Aš neprieštaraudamas pritariu ir nuoširdžiai prisipažįstu stoką ir skurdą tų dalykų, kuriais kitus pasižymėti raginu, o man trukdo visų pirma mano prigimtis, kuriai, taip jau nutiko, nedaug teko ir pratybų. Tai ką gi bandau pasakyti, paklaus. Pasakysiu tą patį, ką Horacijus, kuris, pripažinęs savo nesugebėjimą rašyti eiles, vis dėlto pateikia poetams pamokymus.*

[A6r] *Atliksiu, — kalba jis, — tarsi galąstuvo darbą, kuris gali padaryti geležį aštrią, nors pats nesugeba pjauti. Be to, tas poetų mokytojas apie save dar taip sako: nieko pats nerašydamas, mokysiu šios užduoties ir pareigos, kaip gauti išteklį, kas maitina ir ugdo poetą³⁰.*

Taip ir aš, neišlavintas ir nepašlovintas, nurodau jaunuoliams garbingiausių pratybų progą ir didžiausios šlovės medžiagą; kalbu apie tą medžiagą, kuria Ciceronas, kuria Cezaris, kuria Varonas stengėsi būti garsūs, tai yra savo gimtosios ir šnekamosios kalbos puošimą, tobulinimą, dailinimą. Nesigriebiant išorinių ir svetimų pavyzdžių, čekus galėtų paskatinti ir vietinis šviesios atminties garbingiausio vyro pono magistro Danieliaus Adomo Veleoslaviniškio (kuris šį veikalą, nors dar neišbaigtą, kai pamatė, pagyrė ir paskatino mane jį patobulinti) pavyzdys.

²⁹ Padėkos iškilmės už Katinos šamokslo sužlugdymą 63 m. pr. Kr.; suplikacija buvo menkesnis pagerbimas nei triumfas.

³⁰ Horacijus, *Ars Poetica*, 304–307 eilutės.

Kiek jis prie tėvynės šlovės prisidėjo savo pastangomis, nemiegojimu, nakties darbu, išleistomis naudingiausiomis knygomis ir kokią iš to dalyko pelnė šlovę, nėra nė vieno, kuris nežinotų.

Moravai, kurie yra ir artimiausi čekų kaimynai,

[A6v] ir kalbos dailumu, ypač kultūringesnėse vietose, giminaičiai, čekų pastangų paskatinti, patys ims jų uolumo pavyzdį sekti.

Vis dėlto ypač man atrodo paskatintini mano tautiečiai slovakai, kurių tarpe savo kalbos puoselėjimo atžvilgiu vyrauja didžiulis abejingumas, toks, kad kai kurie (kalbu iš patirties) ne tik neskaito čekiškų knygų, bet netgi laiko sau garbės vertu dalyku nė vienos iš jų savo bibliotekose neturėti. Dėl to nutinka taip, kad, prireikus apie tuos dalykus pasikalbėti gimtąja kalba, jiems tenka kalbėti pusiau lotyniškai. Nebetęsiu apie kitus nepatogumus, kylančius iš šių studijų apleidimo. Vis dėlto būta tokių, kurie pamėgino šį tą nuveikti; pirmasis toks buvo šviesios atminties mokytojas vyras Albertas Huselijus Prievidzoje [Prividia], kuris savo mokinius pratino ir prie teisingos rašybos, ir prie dailesnės bei mokytesnės kalbos; bet, kadangi jiems trūko motyvacijos, neverta stebėtis, kad pasiekė mažiau nei norėjo. Taigi juos atidžiau skaityti čekiškas knygas ir savąją

[A7r] kalbą lavinti (o kad tik tai būtų įmanoma karo sumaištyje) vardan tos, kurią jiems jaučiu, meilės kuo labiau raginu; jei pajusiu, kad ši knygelė, kad ir kiek naudos iš jos būtų, toje srityje juos paskatino, laikysiu save pradėto darbo tikslą pasiekus. Visai nestumiu jų prie čekų kalbos, bet kviečiu lavinti ir dailinti savo pačių tarmę, ypač kad mokyklų jie turi užtektinai ne tik miestuose ir miesteliuose, bet ir kaimuose. Su kokiais ketinimais pasiūlyti šį veikalą kitų tautų jaunuoliams? Atrodo, kad kitaip reikėtų kalbėti tiems, kam tai siūloma ne tiek puošimui ir lavinimui tokios kalbos, kokia ji yra mūsiškių išdailinta, kiek išmokimui. Žinau, esama tokių, kurie mano, kad tautinių kalbų [gramatikos] meno sukurti neįmanoma; arba, jei ir būtų koks nors [gramatikos] menas, jis būtų visiškai nenaudingas, nes tas kalbas vien iš vartojimo ir pripratimo mano esant įmanoma išmokti. Kalbant apie pirmąjį priekaištą, atrodo, kad šioje knygelėje mes ir turime analogiją su [gramatikos] menu, nenusileidžiančiu (tebūnie atleista už tokius žodžius) nei lotynų, nei graikų kalboms,

³¹ Dažnai minima frazė iš Cicerono *Brutus* 71 skyriaus.

[A 7v] nors ji dar ir nėra pilna; juk nieko nebuvo sukurta iš karto tobulo³¹. O kalbant apie priekaištą, kad tautinių kalbų [gramatikos] menas

esąs nenaudingas, taip sakoma su įsitikinimu, bet be pagrindo. Jei jau galima jų išmokyti vien iš praktikos ir vartojimo, tai kiek kartų greičiau ir lengviau bus galima jų išmokyti, jei prie praktikos dar prisidės [gramatikos] menas? Mokslo pradžia Plutarchas sako kylant iš prigimties, pažangą iš mokymosi, tai yra meno, įgudimą iš pratybių, tobulumą iš jų visų³². Jei tikrai yra taip, kas tada suabejotų, kad ir čia menas prisideda prie tobulumo? Ir jei tiems, kam ši kalba yra gimtoji, [gramatikos] menas padeda jos išlavimui, argi nesutiksime, kad ir kitakalbiamis jis daug padės mokantis?

Dėl to dar kartą raginu jus, garbingi ir garsieji vyrai: priimkite šiuos mano apmąstymus, būkite palankūs šioms gramatikos studijoms ir jas Cezario, Cicerono, Varono ir kitų garsių vyrų pavyzdžiu kartu su manimi puoselėkite; imkitės jų ir jūs, studijuojantys jaunuoliai, pasitelkite savo naudai

[A8r] ir kada nors, kai protas bus brandesnis, imkitės, kaip darbštūs paveldėtojai, toliau dirbti šį gramatikos lauką. Likite sveiki Bažnyčios ir valstybės labui.

Duota Apsireiškimo Palaimintajai Mergelei Marijai išvakarėse, 1603 atgauto išganymo metais.

M[agistras] Laurynas Benediktas Nudožeriškis.

[A8v] Palankiems skaitytojams knyga apie save pačia³³.

Brodas man suteikė pirmąjį lopšį, Uhersky Brodas;
ten gimė dalis manęs, bet dar neišdailinta.

Vėliau Prahoje ją plėtodamas autorius ištobulino;
šiems jo pastangoms pirmasis tu, Huberi, pritarei.
Pritaria ir Danielius, liepęs iki galo išausti likusią dalį,
sudėtiną į antrąją knygą.

Tarp Karolio didikų giedra ramybe
naudodamasis, imasi autorius padailinto darbo.
Užbaigia jį ir tau, Adomai, kaip žinovui įteikia,
atiduodamas tavo teismui išmėginti.

Vos tik pakankamai su manimi susipažinai, tu iškeliauji į dangų,
o kartu su tavosiomis vyksta ir mūsų laidotuvės;
autorius būtų mane vėl sugrąžinęs į šį pasaulį;
bet jis neturėjo tokios ramybės kaip anksčiau.

Dabar, gavęs laisvo laiko, iš visur surinkęs popierius,
kurie gulėjo išmėtyti įvairiose vietose,

³² Plutarchui priskiriamas abejotinos autorystės veikalas Περί παιδων ἀγωγῆς (*De liberis educandis* [Apie vaikų auklėjimą]), 2A–2B skiltys.

³³ Originalas parašytas eleginiu distichu.

autorius vėl mane grąžina į šį pasaulį,
ir dabar pasižymiu dar didesniu nei anksčiau dailumu.
Pradžią davė Uhersky Brodas, garsioji Praha pavidalą
suteikė, o naują gyvenimą man davė Nemecky Brodas.
Kas dar liko, jūs patys, skaitytojai, pridėkite prie mano pavidalo,
jūs, kurie namie turite gausias kalbos atsargas.

M[agistras] L[aurynas] B[enediktas]

II. Giesmės ir maldos

Dėl Danieliaus Kleino giesmyno sudarymo aplinkybių

2001 metų rudenį pradėjau tirti naujų Danieliaus Kleino 1666 metų giesmyno vertimų šaltinius, po ranka turėdamas 1545–1611 metais išėjusius kelis vokiškus giesmynus, po 1850 metų išleistas svarbias XIX a. Philippo Wackernagelio¹ bei Alberto Friedricho Wilhelmo Fischerio ir Wilhelmo Tümpelio² antologijas ir išsamią Eduardo Emilio Kocho monografiją apie liuteronų giesmes³. Iš lyginimo su Kleino giesmyno kopija paaiškėjo, kad mano turimuose vokiškuose giesmynuose trūksta beveik visų lietuviškame rinkinyje išverstų XVII amžiaus giesmių, o didžioji jų dalis perspausdinta Fischerio ir Tümpelio antologijoje (kuri, matyt, nebuvo žinoma Dainorai Pociūtei, savo monografijoje apie protestantų giesmes probėgšmais aptarusiai 1666 metų rinkinio naujų verstinių tekstų šaltinius⁴). Taip pat paaiškėjo, kad apie dvidešimt Wackernagelio bei Fischerio ir Tümpelio antologijose pateikiamų šaltinių⁵ perspausdinta iš XVII amžiaus prūsiškų leidinių: *Außerlesene Geistreiche Lieder*⁶ (1639), *Preussische Festlieder*⁷ (1642–1644) ir kitų mažos apimties leidinukų.

¹ Philipp Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII Jahrhunderts. Mit Berücksichtigung der deutschen kirchlichen Liederdichtung im weiteren Sinne und der lateinischen von Hilarius bis Georg Fabricius und Wolfgang Ammonius* 1–5, Leipzig: Teubner, 1864–1877.

² Albert Friedrich Wilhelm Fischer, Wilhelm Tümpel, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des 17. Jahrhunderts* 1–6, Gütersloh: Bertelsmann, 1904–1916.

³ Eduard Emil Koch, *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche*, dritte, umgearbeitete, durchaus vermehrte Auflage, 1–8, Stuttgart: Belser, 1866–1876.

⁴ Dainora Pociūtė, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius: Pradai, 1995, 147–175.

⁵ Plg. „Wach auff du wehrte Christenheit“, „Die grosse Lieb dich trieb“, „Nach-

dem die Sonn beschloßen“, „Wir danken dir Herr in gemein“, „Freud dich du werthe Christenheit“, „Auf meine Seel mit Fleiß betracht“, „Mein schönste Zier und Kleinod“, „Ich habe ein hertzlich Frewd und Wolgefallen“, „Du hast uns lieber Herr all heissen“, „Herr Jesu dir sey Preiß und Danck“, „Jhr Alten mit den Jungen“, „Kurtz ist die Zeit“, „Du sihest Mensch wie fort und fort“, „Die große Nichtigkeit“, „Herr ich denck an jene Zeit“, „O wie selig

seyd ihr doch“, „Ich schlaff in meinem Kämmerlein“, „Ich steh in Angst und Pein“, „Weil unser Troster der Herre Christ“.

⁶ *Außerlesene Geistreiche Lieder / Welche auff die fürnehmsten Feste des Jahrs / vnd sonsten / in den Kirchen vnd Häusern zu Königsberg Christlich gesungen werden. Auff's new vbersehen / vermehrt vnd zum andernmahl gedruckt [...]. Königsberg bey Lorentz Segebaden Erben / Anno 1639.*

⁷ *Erster Theil der Preussischen Fest-Lieder / vom Advent an biß Ostern / Mit 5. 6. 8. Stimmen. Johannis Eccardi Milhusini Thuringi, Vnd Johannis Stobæi Grudentini Borussi. Beyder Chur: vnd Fürstlicher Brandeb. Capellmeistern in Preussen. Gedruckt zu Elbing / durch Wendel Bodenhouse / Anno 1642; Ander Theil Der Preussischen Fest-Lieder / Von Ostern an biß Advent Mit 5 / 6 / 7 / 8. Stimmen. Johannis Eccardi Milhusini Thuringi, vnd Johannis Stobæi Grudentini Borussi. Beyder Chur: vnd Fürstlicher Brandeb. Capellmeistern in Preussen. Gedruckt zu Königsberg durch Johann Reusnern Añ: 1644.*

⁸ Ruth Fuehrer, *Die Gesangsbücher der Stadt Königsberg von der Reformation bis zur Einführung des Einheitsgesangbuches für Ost- und Westpreußen. Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte* 26, Königsberg: Thomas & Oppermann, 1927, 193–196.

⁹ *New Preussisches vollständiges Gesangbuch Lutheri vnd anderer Geistreicher Männer / Sambt den Fest / Begräbniß-Liedern vnd Kirchen-Collecten / Für die kirchen, Schulen vnd Häuser im Herzogtumb Preussen / wie auch Morgen / Abend / Beicht- und Communion Gebetlein / auch in allerhand Noth vnd Anliegen zugebrauchen; Zusammen getragen vnd mit Fleiß übersehen. Mit einer Vorrede H. D. Johans Behnen weyland wolverdienten Preüss. Hoffpredigers.* 3u Königsberg druckts vnd verlegt Johann Reusner / Anno 1650.

¹⁰ Plg. Fuehrer 1927, 234–248.

¹¹ Plg. Guido Micheli, *Gli inni sacri dei lituani di Prussia. Da Mažvydas a Kleinas*, Parma: Monte Università Parma, 2002, 141–145; Guido Micheli, *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija. Nuo Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, 65–68, 75–77; D. Kleino Naujos giesmju knygos. Tekstai ir jų šaltiniai, parengė Guido Micheli, Vilnius: Versus aureus, 2009, 8–10 (toliau – KING 2009) ir atskirų naujų tekstų šaltinius.

Nutariau, kad pirmasis išsamesnių tyrimų žingsnis turės būti sistemingas rastų lietuviškų vertimų šaltinių perrašymas kompiuteriu. To nesinorėjo daryti pagal Wackernagelio ar Fischerio ir Tümpelio antologijas, nes šios XIX ir XX amžiaus publikacijos nebūtų leidusios išsamiau gilintis į Kleino giesmyno ryšius su istoriniu kontekstu: šaltinius reikėjo perrašyti pagal to laiko publikacijas, kuriomis Kleinas bei jo talkininkai būtų galėję pasinaudoti. Pirmiausia pradėjau ieškoti tuometinių Karaliaučiuje leistų giesmynų vokiečių kalba. Iš Ruth Fuehrer monografijos apie Karaliaučiaus miesto giesmynus⁸ sužinojau, kad 1650 metais Karaliaučiuje išėjo didelis oficialus giesmynas *New Preussisches vollständiges Gesangbuch*⁹, su papildymais pakartotas 1653, 1655 ir 1657 metais. Vienintelis tyrinėtojai Fuehrer prieinamas buvo paskutinis jo leidimas, kurį ji išsamiai aprašė¹⁰ pagal unikalų valstybinės Hamburgo bibliotekos egzempliorių. Kadangi iš šių aprašymų akivaizdu, jog yra reikšmingų sąsajų tarp Hamburgo knygos ir Kleino giesmyno¹¹ (kurio pavadinimui *Naujos giesmju knygos* tikriausiai turėjo įtakos 1650 metų leidinio pavadinimo žodžiai *New [...] Gesangbuch*), parašiau į Hamburgą, teiraudamasis apie galimybę gauti knygos mikrofilmą. Deja, paaiškėjo, kad per 1943 metų Hamburgo bombardavimą šis giesmynas sudegė.

Nesistengiau ieškoti *Außerlesene Geistreiche Lieder* ar *Preussische Festlieder* (taip pat aprašytų Fuehrer monografijoje¹²), nes šiose ne itin didelės apimties publikacijose išspausdinta menka dalis naujų vertimų šaltinių. Nutariau spręsti Kleino šaltinių problemą, naudodamasis populiaria ir Karaliaučiuje lengvai prieinama Prūsijos ir Brandenburgo valstybės publikacija *Praxis pietatis melica*¹³, pakartotinai leista Berlyne Kleino laikais. Užsisakiau Müncheno valstybinėje bibliotekoje saugomo jos 1653 metų leidimo egzemplioriaus¹⁴ mikrofilmą, iš kurio per keletą mėnesių perrašiau didžiąją dalį lietuviškų vertimų šaltinių. Po to iš Wackernagelio bei Fischerio ir Tümpelio antologijų papildomai perrašiau tuos šaltinius, kurių trūko aptariamajame giesmyne.

¹² Plg. Fuehrer 1927, 230–233. Abi publikacijos anksčiau aprašytos Wackernagelio antologijoje (Wackernagel 1864–1877, 1, 730–735).

¹³ *Praxis Pietatis Melica. Das ist Übung der Gottseligkeit*

in Christlichen und trostreichen Gesaengen / Herrn D. Martini Lutheri fuernemlich / wie auch anderer vornehmer und gelehrte Leute: Ordentlich zusammen gebracht / Vnd / ueber vorige Edition / mit gar vielen

schoenen / neuen Gesaengen (derer ingesamt 500) vermehret [...] verfertigt Von Johann Cruegern, Berlin: Runge, 1653.

¹⁴ Bayerische Staatsbibliothek, München: Liturg. 1374 a.

2002 metų pavasarį sužinojau apie internete prieinamą virtualųjį Karlsruhės katalogą¹⁵: taip pradėjau tiesiogiai ieškoti mane dominančių vokiškų publikacijų. Iš šio labai naudingo katalogo gavau svarbios informacijos: Vokietijos bibliotekose nėra nei 1650 metų *New Preussisches vollständiges Gesangbuch* (ar vėlesnių jo leidimų), nei 1639 metų *Außerlesene Geistreiche Lieder*, nei *Preussische Festlieder*. Geraai bent, kad pastarosios knygos tekstai bei kontrapunktai lengvai prieinami Gustavo Wilhelmo Teschnerio XIX amžiaus vidurio leidimo dėka, kurį gana greitai pavyko gauti iš Göttingeno universiteto bibliotekos.

Mane ypač sudomino žinia, kad Göttingeno universiteto bibliotekoje saugomas 1665 metais Karaliaučiuje išleistas nemažas giesmynas *Preussisches Neuvermehrtes [...] Gesang-Buch*¹⁶, apie kurį Fuehrer nežinojo. Kadangi nepavyko gauti jo mikrofilmo, 2002 metų pavasarį nuvažiavau į Göttingeną. Lyginimas su rastuoju giesmynu parodė, kad jis ne tiek artimas Kleino rinkiniui, kiek dingusi 1657 metų *New Preussisches vollständiges Gesangbuch* publikacija: pirmiausia tai matyti iš skyrių pavadinimų bei jų išdėstymo. Be to, 1665 metų giesmyne trūksta tokių giesmių kaip, pavyzdžiui, „Das neu-geborne Kindelein“, „O Fürsten-Kind aus Davids Stamm“, „Fünff Brünnelein sind“, „O Herr Gott der du deiner Schaar“, „Wol stehts im Land“. Vertas dėmesio faktas, kad 1665 metų giesmyne pateikiami ir keli lietuviškų giesmių šaltiniai, kurių trūksta *Praxis pietatis melica*, pavyzdžiui, „Nimm von uns Herr“, „Herr Jesu Christ du höchstes Gut“, „Aus meines Herten-Gründe“, o giesmės „Ihr alten mit den Jungen“ ir „Unsre müde Angenlieder“ išspausdintos su papildoma strofa („Weil ja das Laub“ ir „Vater droben in der Höhe“), kurią turi ir lietuviškas vertimas. Perrašytus tekstus lyginant su 1665 metų rinkinio variantais ypač krito į akį įvairūs morfologiniai, leksiniai ir sintaksiniai jų skirtumai nuo *Praxis pietatis melica*: juos galima lengvai atsekti, pasinaudojus Kleino giesmyno naujo 2009 metų leidimo kritiniu aparatu.

Į 2003 metų pabaigą per virtualųjį Karlsruhės katalogą pagaliau pavyko rasti Helsinkio universiteto bibliotekoje saugomą giesmyno *New Preussisches vollständiges Gesangbuch* 1666 metų leidimą¹⁷, apie kurio egzistavimą nežinojo nei Fuehrer, nei kiti vokiečių tyrėjai. Jis leido susipažinti su svarbaus 1657 metų giesmyno tekstais ir suliginti juos su jau perrašytais kitų vokiškų giesmynų variantais bei jų lietuviškais vertimais. Lyginant pastebėta, kad į lietuvių kalbą ne visuomet versta remiantis 1657-ųjų giesmyno variantais. Kaip matyti iš Kleino giesmyno naujojo leidimo¹⁸, 1657 metų giesmės „Aus

¹⁵ Karlsruher Virtueller Katalog, <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>.

¹⁶ *Preussisches Neuvermehrtes, über vorige Editiones ganz vollständig. Gesang-Buch [...] dabey ein nützl. Gebeth-Büchlein*, Königsberg: Pasche Mensen, 1665; Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8° HERIT. I, 12693.

¹⁷ *Neu-vermehrtes und vollständiges Preussisches Gesangbuch Lutheri, und anderer geistreicher Männer. Itzo aufs neu aufgelegt, und mit viel schönen Gesängen verbessert*, Königsberg, 1666; Suomijos nacionalinė biblioteka Kansallis Kirjasto: H R. 785.VII.13.

¹⁸ Plg. KING 2009, 185, 216, 252, 264, 249.

meines Herten-Gründe“, „In dich hab ich gehoffet“, „Auff meinen lieben Gott“ yra ilgesnės nei lietuviški vertimai, giesmė „Wenn mein Stündlein verhanden ist“ – viena strofa trumpesnė, o giesmės „Ach Gott wie manches Hertenleid“ strofos ilgesnės. Šiais atvejais greičiausiai pasinaudota kitomis Karaliaučiaus publikacijomis arba *Praxis pietatis melica*. Tai nebuvo naujas reiškinys Mažosios Lietuvos giesmynų istorijoje: štai Jonas Bretkūnas savo giesmyną sudarė remdamasis Wittenbergo kancionalu¹⁹, bet keli jo tekstai greičiausiai išversti iš 1588 metais Karaliaučiuje išėjusio giesmyno *Geistliche Lieder und Psalmen*²⁰.

Kai jau buvau parengęs Kleino giesmyno leidimą ir baigęs Mažosios Lietuvos giesmynų istoriją, iš internetinio Karlsruhės katalogo sužinojau, kad Valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne saugoma knyga *New Preussisches vollständiges Gesangbuch*²¹, 1650 metais publikuota Karaliaučiuje. Tada kilo mintis, jog tai – pirmasis Karaliaučiaus giesmyno leidimas, kurio Fuehrer galėjo nerasti vien todėl, kad vietoje *Preussisches* kortelėje klaidingai užrašyta *Pressisches*. Iš karto parašiau į Berlyną ir gavau atsakymą, kad knyga dingusi per Antrąjį pasaulinį karą.

Labai retos tokios giesmės, kurių originalai išspausdinti ne Karaliaučiuje ir ne Berlyne: tai Melchioro Švobos (Melchiorus Schwabe) „Eikim Angelump viči“ ir „Diews mus nori kavoti“, Johanno Hurtelijaus (Johannes Hurtelius) „Ak pon' mus nekorok narfe“ ir Vilhelmo Martinijaus (Wilhelmus Martinius) vertimas iš lenkų kalbos „Diewop baukiu“²². Jeigu manytume, kad visos šios giesmės į giesmyną įtrauktos jau pristačius jo pirmąjį variantą (1653 ar 1654 metais)²³, tai reikėtų padaryti išvadą, kad iš pradžių Kleinas rengė tik su vietiniais – Karaliaučiaus ir Berlyno – leidimais susijusį rinkinį.

Visai galimas dalykas, kad ir redaguodamas iš ankstesnių lietuviškų giesmynų perspausdinamus tekstus Kleinas atsižvelgė tik į vietinius leidimus. Todėl, pavyzdžiui, Lozorius Zengštoko (Lazarus Sengstock) rinkinio giesmę „Garba tau O geras Diewe“ (> „Garbe taw ô geras Diewe“) jis pritaikė prie kūrinio „O frommer Gott“, paskelbto 1648 metais *Praxis pietatis melica* ir pakartoto Karaliaučiaus giesmynuose²⁴, bet Mažvydo tradicijos giesmės „Tawe Diawa garbinam“ (> „Tawę Diewe garbinam“) žodžius bei melodiją pakeitė pagal *Praxis pietatis melica*²⁵, iš kurios perrašė ir kitas savo rinkinio melodijas.

Iš išdėstytų samprotavimų aiškėja, kad sistemingas lietuviškų giesmių lyginimas su ano meto publikacijomis padeda išžvelgti kai

¹⁹ *Geistliche Lieder zu Wittemberg, Anno 1543*. Gedruckt zu Wittemberg. Durch Joseph Klug, Anno M.D. XLiii; plg. Guido Michellini, 1589 m. Giesmes Duchauanas: *Lutherio Geistliche Lieder lietuvių kalba*, Vilnius: Versus aureus, 2005, 19.

²⁰ *Geistliche Lieder und Psalmen durch D. Mart. Luther, Königsberg. 1588*; Rostoko universiteto biblioteka: Fm – 3762; plg. Michellini 2005, 18–19; Michellini 2009, 37.

²¹ *New Preussisches vollständiges Gesangbuch Lutheri und anderer Geistreicher Männer [...] wie auch: [...] Gebetlein [...] / Mit einer Vorrede H. D. Johan Behmen, Königsberg, 1650*.

²² Plg. Michellini 2009, 77, 74.

²³ Pats Kleinas vokiškame giesmyno įvade *Nothwendige Vorrede und Bericht an den Leser* prasitaria apie faktą, kad rinkinio recenzentai „pridėjo [...] kai kurias naujas giesmes“ („haben [...] auch einige neue Lieder mit hinzu getragt“), KING 2009, 46.

²⁴ Plg. KING 2009, 203–204.

²⁵ KING 2009, 181–182.

kurias Kleino giesmyno sudarymo aplinkybes ir atsakyti į klausimus, kurie dažnai lieka be atsakymo, jeigu apsiribojama vien lietuviškų tekstų nagrinėjimu ar lyginimu su vėliau sudarytomis knygomis – tai galėtų dominti tam tikros pakraipos literatus, bet ne filologus.

Šaltiniai ir literatūra

- Ander Theil Der Preussischen Fest-Lieder / Von Ostern an biß Advent Mit 5 / 6 / 7 / 8. Stimmen. Johannis Eccardi Milhusini Thuringi, vnd Johannis Stobæi Grudentini Borussi. Beyder Chur: vnd Fürstlicher Brandeb. Capellmeistern in Preussen. Gedruckt zu Königsberg durch Johann Reusnern Añ: 1644.*
- Außerlesene Geistreiche Lieder / Welche auff die fürnembsten Feste des Jahrs / vnd sonsten / in den Kirchen vnd Häusern zu Königsberg Christlich gesungen werden. Auff new übersehen / vermehrt vnd zum andernmahl gedruckt [...], Königsberg bey Lorentz Segebaden Erben / Anno 1639.*
- Erster Theil der Preussischen Fest-Lieder / vom Advent an biß Ostern / Mit 5. 6. 8. Stimmen. Johannis Eccardi Milhusini Thuringi, Vnd Johannis Stobæi Grudentini Borussi. Beyder Chur: vnd Fürstlicher Brandeb. Capellmeistern in Preussen. Gedruckt zu Elbing / durch Wendel Bodenhause / Anno 1642.*
- FISCHER, ALBERT FRIEDRICH WILHELM; WILHELM TÜMPPEL, 1904–1916: *Das deutsche evangelische Kirchenlied des 17. Jahrhunderts* 1–6, Gütersloh: Bertelsmann.
- FUEHRER, RUTH, 1927: *Die Gesangbücher der Stadt Königsberg von der Reformation bis zur Einführung des Einheitsgesangbuches für Ost- und Westpreußen. Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte* 26, Königsberg: Thomas & Opermann.
- Geistliche Lieder und Psalmen durch D. Mart. Luther, Königsberg. 1588; Rostocko universiteto biblioteka: Fm – 3762.*
- Geistliche Lieder zu Wittemberg, Anno 1543. Gedruckt zu Wittemberg. Durch Joseph Klug, Anno M.D. XLIII.*
- Karlsruher Virtueller Katalog, <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>.
- KING 2009 – D. Kleino Naujos giesmju knygos. Tekstai ir jų šaltiniai, parengė Guido Michelini, Vilnius: Versus aureus.
- KOCH, EDUARD EMIL, ³1866–1876: *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche, dritte, umgearbeitete, durchaus vermehrte Auflage*, 1–8, Stuttgart: Belser.
- MICHELINI, GUIDO, 2002: *Gli inni sacri dei lituani di Prussia. Da Mažvydas a Kleinas*, Parma: Monte Università Parma.
- MICHELINI, GUIDO, 2005: *1589 m. Giesmes Duchauanas: Lutherio Geistliche Lieder lietuvių kalba*, Vilnius: Versus aureus.
- MICHELINI, GUIDO, 2009: *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija. Nuo Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- New Preussisches vollständiges Gesangbuch Lutheri vnd. anderer Geistreicher Männer / Sambt den Fest / Begräbniß-Liedern vnd Kirchen-Collecten / Für die kirchen, Schulen vnd Häuser im Hertzogtumb Preussen / wie auch Morgen / Abend / Beicht- und Communion Gebetlein / auch in allerhand Noth vnd Anliegen zugebrauchen; Zusammen getragen vnd mit Fleiß übersehen. Mit einer Vorrede H. D. Johan Behmen weyland wolverdienten Preüss. Hoffpredigers. Zu Königsberg druckts*

- vnd verlegt Johann Reusner / Anno 1650. *Neu-vermehrtes und vollständiges Preussisches Gesangbuch Lutheri, und anderer geistreicher Männer. Itzo auff neu auffgelegt, und mit viel schönen Gesängen verbessert*, Königsberg, 1666; Suominen Kansallis Kirjasto: H R. 785.VII.13.
- POCIŪTĖ, DAINORA, 1995: XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius: Pradai. *Praxis Pietatis Melica*. *Das ist Übung der Gottseligkeit in Christlichen und trostreichen Gesängen / Herrn D. Martini Lutheri fuernemlich / wie auch anderer vornehmer und gelehrter Leute: Ordentlich zusammen gebracht / Vnd / ueber vorige Edition / mit gar vielen schoenen / neuen Gesängen (derer insgesamt 500) vermehret [...] verfertiget Von Johann Cruegern*, Berlin: Runge, ⁵1653.
- Preußische Festlieder auf das ganze Jahr für 5, 6, 7 und 8 Stimmen von Johann Eccard und Johannes Stobäus. Nach den Elbinger und Königsberger Originalausgaben von 1642 und 1644 hrsg. von G[ustav] W[ilhelm] Teschner 1–2*, Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1858.
- Preussisches Neuvermehrtes, über vorige Editiones gantz vollständiges. Gesang-Buch [...] dabey ein nützl. Gebeth-Büchlein*, Königsberg: Pasche Mensen, 1665; Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8° HERIT. I, 12693.
- WACKERNAGEL, PHILIPP, 1864–1877: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII Jahrhunderts. Mit Berücksichtigung der deutschen kirchlichen Liederdichtung im weiteren Sinne und der lateinischen von Hilarius bis Georg Fabricius und Wolfgang Ammonius 1–5*, Leipzig: Teubner.

Zu einigen Umständen der Vorbereitung von Kleins Gesangbuch

Zusammenfassung

Der Verfasser des Aufsatzes berichtet von den Forschungen, die er 2001 begann, um den deutschen Kontext des kleinschen Gesangbuches genauer festzustellen. Er wollte sich nicht mit den berühmten im 19. Jahrhundert publizierten Sammlungen von Wackernagel und Fischer begnügen, in denen viele Quellen der zahlreichen Übersetzungen aus dem Deutschen abgedruckt sind, und suchte nach den im 17. Jahrhundert in Preußen und Brandenburg erschienenen Gesangbüchern, die Klein und seine Helfer benutzt haben könnten. Die in der Literatur erwähnten Exemplare des wichtigsten unter diesen Gesangbüchern – des seit 1650 einige Male in Königsberg gedruckten offiziellen Gesangbuches der preußischen Kirchen *New Preussisches vollständiges Gesangbuch* – standen nicht mehr zu Verfügung. Aber nach langen Nachforschungen gelang es dem Verfasser, das Exemplar einer unbekannten Ausgabe dieses Gesangbuches aus dem Jahr 1666 zu ermitteln, das zum Bestand der Universitätsbibliothek Helsinki gehört.

Auf Grund der Resultate seiner Forschungen ist der Verfasser zum Schluss gekommen, dass die deutsche Hauptquelle von Klein das offizielle Gesangbuch der preußischen Kirchen war: es bestehen bedeutende strukturelle Ähnlichkeiten mit der litauischen Publikation und außerdem sind fast alle deutschen Vorlagen der neuen litauischen Lieder in ihm enthalten.

GUIDO MICHELINI
Università degli studi di Parma
Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere
viale S. Michele 9
I-43100 Parma, Italia
el. p.: guido.michellini@unipr.it

Danieliaus Kleino giesmių
receptija XVIII amžiaus
švietėjiškos minties
tradicijoje

¹ [Christian Gottlieb Mielcke,] *Kudikiū = Prietelus. Knygėlės, Szuilokams ant gėro furašyotos*, Karalauczuje, Knyg = Drukawonėje Artungo, [1795]. Dėl pirmojo leidimo metų žr. Žavinta Sidabraitė, „Dar kartą apie *Kūdikių prieteliaus* išleidimo aplinkybes“, *Archivum Lithuanicum* 12, 2010, 121–132. Straipsnyje remtasi 2-uju leidimu: *Kudikiū = Prietelus. Knygėlės, Szuilokams ant gėro furašyotos*. Karalauczuje, 1821. Rąstais išspauftas ir pardūdamas per F. Artungą, Karalaus Drukuru (toliau – MKP ²1821).

² [Christian Gottlieb Mielcke,] *Sėnos ir naujos krikščoniškos Giesmės, ypaczey Senniemiems ant Gėro fu dideleis Raštais išspauftos draug fu naujom's Maldū Knygėlemis*, Karalāuczuje, Knygdrukwoņē' Lebrekto Eringo, Mette 1806 (toliau – SN 1806).

³ [Eberhardt von Rochow,] *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen. [...] Nebst einem Anhang, Königsberg, D[aniel] C[hristoph] Kanter, 1787.*

Tirti Danieliaus Kleino giesmių receptiją Švietimo epochoje skatina radikalaus giesmių redagavimo tradicija, susiformavusi antroje XVIII amžiaus pusėje pirmiausia vokiškoje aplinkoje, o vėliau persmelkusi ir lietuviškų giesmynų rengimo praktiką. Straipsnio tikslas – apžvelgti idėines giesmių keitimo prielaidas, išanalizuoti teologinių ir stilistinių Kleino giesmių redagavimo pavyzdžius, nuošalyje kaip atskirą tyrimo objektą sąmoningai paliekant kalbos taisymus. Tyrimo šaltiniai – vieno iš žymiausių lietuvių raštijos darbuotojų Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke) darbai – 1795 metais išspausdintas pasaulietinio turinio skaitinių vadovėlis *Kūdikių prietelius*¹ su pridėtu nedideliu giesmynėliu ir 1805 metų pabaigoje su 1806 metų data išleistas giesmynas *Sėnos ir naujos krikščoniškos Giesmės*². Trečio šaltinio – itin radikaliai pagal Švietimo epochos nuostatas redaguoto 1781 metais išėjusio Gotfrydo Ostermejerio (Gottfried Ostermeyer) giesmyno, nors anuo metu ir gana plačiai paplitusio, iki šiol, deja, nerastas nė vienas egzempliorius.

Dviejose minėtose Milkaus knygose publikuojamų giesmių redakcijos yra skirtingos, ir tai leidžia kalbėti apie tam tikrą XVIII amžiaus tradicijoje vykusią giesmės sampratų dinamiką.

Milkaus parengto ir 1795 metais išspausdinto Eberhardto von Rochowo pasaulietinio skaitinių vadovėlio *Kūdikių priedelius* struktūra atitinka 1787 metais Karaliaučiuje, Danieliaus Christopho Kanterio spaustuvėje išleisto žymaus pedagogo ir švietėjo pirmo vokiško vadovėlio *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*³ struktūrą. Jį sudaro pagrindinė dalis – į vieną sujungti dviejų anksčiau Rochowo vadovėlio *Der Kinderfreund* dalių pasakojimai – ir keturi priedai: trys skirtingi įvairių autorių religinės didaktinės tematikos tekstai ir nedidelis 25 puslapių giesmynėlis *Einige verbesserte Lieder aus dem alten Gesangbuche*.

Milkaus parengtoje ketvirtoje lietuviško *Kūdikių prieteliaus* dalyje – „Ketwirt's Pridejim's / kellū naujų, bey geraus futáikintū / fenū Giefmjū“ – skelbiamos 25 giesmės. Giesmių pateikimo principai nesiskiria nuo to meto giesmynuose priimtų normų: giesmės numeruojamos, nurodomas vokiško originalo pavadinimas ir giesmė, pagal kurios melodiją giedama (*Ant Balfo...*). Matyt, modernizuotų XVIII amžiaus antros pusės vokiškų giesmynų pavyzdžiu, skirtingai nei buvo įprasta ankstesniuose lietuviškuose giesmynuose, nenurodomi giesmių vertėjai⁴. Protestantiškų giesmių raidos požiūriu šios vadovėlio dalies giesmės apima įvairias epochas: nuo Martino Lutherio ir Michaelio Weiße's (*Gesangbuch der Bömischen Brüder* [1531] sudarytojo) iki švietėjo Christiano Fürchtegott Gellerto ir kitų modernizuotų XVIII amžiaus giesmynų autorių. Į lietuvių kalbą giesmės verstos paties Milkaus, Frydricho Pretorijaus (Friedrich Prätorius), Fabijono Ulricho Glazerio (Fabian Ulrich Glaser), Adomo Frydricho Šimelpenigio (Adam Friedrich Schimmelpfennig), Jono Berento (Johann Behrendt), Melchioro Švobos ir Danieliaus Kleino (keturios giesmės)⁵.

Milkaus giesmyne spausdinamos 35 Kleino verstos giesmės⁶. Redagavimo istorijos požiūriu įdomiausios keturios Kleino giesmės, publikuotos tiek *Kūdikių prieteliuje*, tiek giesmyne.

1. IDĖJINĖS REDAGAVIMO PRIELAIDOS. Keisti giesmių tekstus švietėjiškų giesmynų redaktorius vertė įsitikinimas, kad jie išgyvena niekada anksčiau nepatirtą teologijos raidos tarpsnį, kad giesmė yra ne šiaip sau tradicinių dalykų kartojimas, o svarbių religinių tiesų įtvirtinimas⁷. Švietimo epochos iš viduramžių teologų perimta laike besikeičiančios tiesos kategorija (*veritas – filia temporis*) skatino kūrėjus ieškoti išgyvenamo momento ontologinės prasmės. Susiejus poeto ir pranašo misijas, įkvėpimą pietistų pavyzdžiu ėmus suvokti kaip išsiskyrimo aktą, į reikšminį lygmenį poetinėje kūryboje buvo perkelta ne tik tiesioginė kūrinio prasmė, bet ir forma⁸. Dvasinė poezija turėjo vesti kilnumo ir Dievo pajautos link. Imta manyti, kad kelias prie Dievo eina ne tik per bažnyčią ir Bibliją, bet ir per poeziją⁹.

2. GIESMIŲ REDAGAVIMO TRADICIJA. 1781 metais išleidęs reformuotą švietėjišką giesmyną, Gotfrydas Ostermejeris, galima sakyti, lietuviškų giesmių redagavimo istorijoje pradėjo procesus, kurie vokiškų giesmynų aplinkoje vyko jau nuo XVIII amžiaus vidurio. Ankstesnėje vokiečių leidybos praktikoje giesmės jei ir buvo redaguojamos, tai tik labai nežymiai.

⁴ Nenurodydamas giesmių vertėjų ir radikaliai redaguodamas giesmes, Milkus laikosi Švietimo epochoje nusistovėjusios tradicijos – nekelti autorystės teisių problemos. Sudarytojais buvo įsitikinę, kad kai tik giesmė patenka į giesmyną, jos autorius praranda autorines teises, nes giesmė tampa Bažnyčios nuosavybe, žr. Ernst Treichel, *Die Sprache des evangelischen Kirchenliedes in der Aufklärungszeit*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Greifswald, [Greifswald:] Buchdruckerei Hans Adler, Inh.: E. Panzig & Co., 1932, 19.

⁵ Vertimų autorystė nustatyta pagal vokiško originalo pavadinimą, pasitelkus ankstesnius ir vėlesnius oficialiojo lietuviško giesmyno leidimus.

⁶ Danieliaus Kleino verstų giesmių sąrašą žr. straipsnio priede.

⁷ Plg. Heinz-Hermann Grube, „Ideen einer aufklärerischen Gesangsbuchkonzeption“, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 32, 1989, 175.

⁸ Plg. Uve Steiner, *Poetische Theodizee. Philosophie und Poesie in der lehrhaften Dichtung im achtzehnten Jahrhundert*, München: Wilhelm Fink Verlag, 2000, 213.

⁹ Plg. Wilhelm Große, *Studien zu Klopstocks Poetik*, München: Wilhelm Fink Verlag, 1977, 140.

Giesmių raidą Švietimo epochoje tyrinėjęs Johannas Friedrichas Augustas Kinderlingas, išnagrinėjęs vokiškų XVIII amžiaus giesmių redagavimo ištakas, kryptis ir procesą, jų reformavimo pradžią siejo su 1757 metais išėjusiu Christiano Fürchtegott Gellerto poezijos rinkiniu *Geistliche Oden und Lieder*¹⁰. Nors šio rinkinio prakalboje Gellertas nedeklaravo būtinybės senąsias giesmes keisti, tačiau už teorines deklaracijas stipresnis buvo tiesioginis naujos poezijos kalbos poveikis: Gellerto poezija tapo pavyzdžiu vokiečių religinės poezijos kūrėjams. Taigi nuo 1757 metų prasideda nauja giesmių istorijos epocha¹¹. Kitas žymus vokiečių Švietimo poetas – Friedrichas Gottliebas Klopstockas – taip pat entuziastingai įsitraukė į giesmių reformavimo procesą ir 1758 metais vienas pirmųjų išleido giesmių rinkinį *Geistliche Lieder*, į kurį sudėjo 67 paties sukurtas ir 29 redaguotas senas giesmes.

Nuo 1760 metų prasidėjo tikras redaguotų giesmynų leidimo protrūkis. Kinderlingas konstatuoja, kad „per du dešimtmečius buvo išspausdinta daugiau giesmynų nei paprastai per šimtmetį“¹². Vienu reikšmingiausių iš vadinamųjų vokiškų modernizuotų giesmynų laikomas 1765 metais Berlyne išėjęs ir ne kartą perleistas Johanno Samuelio Ditericho giesmynas¹³. 1780 metais jau buvo parengtas naujas redaguotas šio giesmyno leidimas. Taigi giesmės nuolat kito. Naujuosiuose giesmynuose senos ir ankstesnės naujos giesmės neretai būdavo taip perredaguojamos, kad vargiai buvo galima atsekti jų pirminį šaltinį.

Kiek kitaip klostėsi reformuotų lietuviškų giesmynų rengimas ir leidyba. Antroje XVIII amžiaus pusėje naujo lietuviško giesmyno labai trūko. Tolydžio augo kunigų nepasitenkinimas su nežymiais taisymais perspausdinamu dar amžiaus viduryje Šimelpenigio sudarytu giesmynu¹⁴, kurio konfesinis turinys, kalbinė ir poetinė raiška nebetenkinio pakitusių vartotojų poreikių. Dabar, skirtingai nei buvo įprasta anksčiau, kai naujo giesmyno leidimu pasirūpindavo bažnytinė vyresnybė, iniciatyvos ėmėsi patys kunigai.

Vienas pirmųjų naujo giesmyno sudarymo iniciatorių buvo Jurbarko kunigas Kristijonas Lovynas (Christian Lovin). Jau prieš 1765 metus jis buvo iškėlęs sumanymą iš pagrindų perredaguoti oficialųjį ir sudaryti naują giesmyną. Prie darbo Lovynas pritraukė Ostermejerį, Povilą Šrederį (Paul Schroeder), Dovydą Gotfrydą Cudnachovijų (David Gottfried Zudnachovius) ir Klaipėdos arkipresbiterį Kristijoną Mikalojų Volfą (Christian Nikolaus Wolff)¹⁵. Lovyno paskatinti Ostermejeris ir Šrederis parengė gana radikalų giesmyno reformavimo projektą, kuriame numatė sujungti iki tol savarankiškas

¹⁰ [Johann Friedrich August Kinderling,] *Ist es recht die alten Kirchengesänge zu verändern? Eine Untersuchung nach dem Sinne des seligen Doctor Luthers, mit einer zuverlässigen Erzählung wie die ersten evangelischen Lieder entstanden*, Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1782, 30.

¹¹ Treichel 1932, 12.

¹² Kinderling 1782, 33.

¹³ *Lieder für den öffentlichen Gottesdienst*, hrsg. von Johann Samuel Diterich, Berlin: bey David Gottlieb Schatz, 1765.

¹⁴ [Adam Friedrich Schimelpfennig,] *Iš naujo pėrveizdėtos ir pagėrintos Giesmės = Knygos, kurrūfė brangiāufos fėnos ir naujos Giesmes furāšytos Dieuwī ant Garbės ir Prufū Karalyftėje efantiems Lietuwininkams ant Dušū Išgānimo podraug fu Maldū = Knygomis, kurrūfė ne tiktay fėnos, bet ir naujos Maldos randamos yra. Karalāuczujė, Išpāuf-tas karališkoje Knyg = Drukkawonėje Artungo, [1752] (toliau – ŠGK 1752).*

¹⁵ Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 2. XVI–XVII amžiai*, Vilnius: Sietynas, 2019, 113.

Jono Berento ir Glazerio giesmynų dalis, psalmes įtraukti į bendrą giesmių skirstymo struktūrą, įdėti naujų pagal tematiką reikalingų giesmių ir naujomis ar iš esmės perredaguotomis giesmėmis pakeisti nemažą pluoštą, jų akimis žiūrint, netikusių senojo giesmyno giesmių¹⁶. Tai buvo drąsus projektas, iš esmės keičiantis ankstesnę giesmynų sudarymo tradiciją. Tačiau Lovynas, matyt, gana greitai ėmė abejoti, ar pavyks tokį radikalų projektą sėkmingai įgyvendinti, ir nuo darbo atsimetė, netgi tapo jo oponentu.

Ir kitų lietuviškų parapijų kunigų, iš pradžių pasiryžusių iš esmės reformuoti oficialųjį giesmyną, įkarštis, susidūrus su realybe, ėmė tolydžio vėsti. Traktate *Erste Littauische Liedergeschichte*¹⁷ (*Pirmoji lietuviškų giesmynų istorija*) Ostermejeris cituoja po kelerių metų tępčiojimo vietoje esminės reformos atsisakiusių kunigų poziciją išdėčiusį Volfą:

So plaufibel es uns im Anfange fchien, daß das ganze Gefangbuch umgefchmolzen, der zweyte Theil deffelben dem erften einverleibet, und mit Weglaffung einiger alten Lieder, durch neue vermehret werden follte; fo bedenklich kam es bey näherer Ueberlegung, nicht nur mir und andern hiefigen Herrn Amtsbrüdern, auch dem Herrn Verleger felbft vor, dem Gefangbuch eine fo veränderte Gefalt zu geben, daß es faft nicht mehr daffelbe, fondern ein ganz neues zu feyn fchiene: zu gefchweigen, daß die vorigen Editiones, von welchen noch viel 1000 Stück in der Littauer Händen find, dadurch bey nahe unbrauchbar, fonderlich beym öffentlichen Gottesdienft hätten werden müffen. Aus diefen und andern Urfachen ward refolvirt, daß bey der nächften Auflage dieses Buches, es zwar feine vorige Gefalt, Abtheilung und Rubriken behalten, gleichwohl aber mit Weglaffung einiger ganz veralteter, unbrauchbarer Lieder, genau corrigiret, hin und wieder in Anfehung des Ausdruckes verbeffert, und mit einem nicht gar zu groffen Anhang neu überfetzter Kernlieder vermehret werden follte (OLG 1793, 162–163).

Vertimas

Iš pradžių esminis giesmyno perdirbimas, antrosios dalies įtraukimas į pirmąją, kai kurių senų giesmių pašalinimas ir naujų įdėjimas mums pasirodė pagrįstas, tačiau geriau pasvarsčius vis daugiau abejonių ėmė kilti ne tik man ir kitiems vietiniams luomo broliams, bet ir pačiam ponui leidėjui, ar verta taip perdirbti giesmyną, kad jis taptų beveik visai kita knyga, jau nekalbant apie tai, kad ankstesnieji leidimai, kurių tūkstančius dar turi lietuviai, šitaip taptų beveik visai nebetinkami naudoti per mišias. Dėl šių ir kitų priežasčių buvo nuspręsta, kad iš naujo

¹⁶ Gotfrydas Ostermejeris, „Pirmoji lietuviškų giesmynų istorija“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinkiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996 (toliau – OPI 1996), 378.

¹⁷ [Gottfried Ostermeyer,] *Erste Littauische Liedergeschichte*, ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfchen Gemeinde Paftore seniore und der Königl. Deutſchen Gefellſchaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Driefftſchen Schriften. 1793 (toliau – OLG 1793).

leidžiant šią knygą turi išlikti ankstesnis jos pavidalas, skyriai ir rubrikos, o pašalinti galima kai kurias visai pasenusias ir nebevertojamas giesmes, atidžiai ištaisyti visas korektūros klaidas, šen bei ten pataisyti posakius ir pridėti naujai išverstų svarbiausių giesmių priedą, tik ne per didelį (OPI 1996, 380).

Toks sprendimas reiškė, kad oficialusis giesmynas ir toliau bus perspausdinamas tik su nežymiais pakeitimais. Su tuo nesutiko visus delsimo metus prie naujojo giesmyno tyliai dirbę Ostermejeris ir Šrederis. Apie baigiamą rengti giesmyną jie pranešė Karališkajai konsistorijai ir gavo jos pritarimą bei oficialių giesmynų spausdinimo teisę turėjusios Hartungo spaustuvės sutikimą giesmyną leisti. Giesmynas išėjo 1781 metais.

Žinant, kad Ostermejerio pozicija beveik neturėjo šalininkų tarp lietuviškose parapijose dirbančių kunigų, galima teigti, kad giesmyno likimas buvo nulemtas iš anksto. Taip radikaliai atnaujintam giesmynui bent trumpam įsitvirtinti galėjo padėti tik labai aukštų Bažnyčios institucijų primygtinės rekomendacijos (taip remiamas buvo Berlyno giesmynas). Iš diskusijos matyti, kad būtent tokios paramos labiausiai ir tikėjosi Ostermejeris, vildamasis, kad aukštų bažnytinių institucijų nurodymai priverstų užsičiaupti net ir aršiausius oponentus. Tačiau tokios paramos nepavyko gauti. Ostermejerio giesmynas, naudotas palyginti siaurai, beveik tik sudarytojų iniciatyva, parapijose neprigijo, tad didesnė jo tiražo dalis bemaž iš karto buvo parduota makulatūrai.

3. KRISTIJONO GOTLYBO MILKAUS GIESMYNO PROJEKTAS. Švietimo epochai būdinga protestantizmo srovių įvairovė bei religinių diskusijų laisvė lėmė, jog Ostermejerio giesmynui buvo gana atvirai ir drąsiai pasipriešinta. Šiuo atžvilgiu tai, kad būtent Milkui buvo lemta tapti savotišku Ostermejerio oponentų minčių reiškėju, lėmė tiek diskusijai kilti palankios aplinkybės, tiek jo paties asmenybė: užgautos ambicijos, prigimtas charakterio aštrumas, išsilavinimas, kantoriaus patirtis ir, žinoma, geras lietuvių kalbos jausmas, leidęs iš karto pajusti lietuvių ausiai labiausiai kliuvusius Ostermejerio, kaip kitataučio, riktus, pavyzdžiui, tokius pasakymus kaip „[Šventoji Dvasia] išdvėsta iš Tėvo“, „Jėzus išgaišta“ ir pan.

Kilus kritikos ir pasipriešinimo reformatoriškam Ostermejerio giesmynui bangai, Milkus ir Skaisgirių kunigas Motiejus Vilhelmas Meisneris arkipresbiterio Andriejaus Leppacho pavedimu parengė ir 1785 metais pristatė visuomenei naujo giesmyno projektą¹⁸. Šis projektas atrodė kur kas nuosaikesnis. Nors deklaruojamas siekis iš esmės

¹⁸ Plačiau apie Milkaus giesmyno projektą žr. Žavinta Sidabraitė, *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 74–79.

atnaujinti giesmyną, padaryti jį atitinkantį laiko dvasią, tačiau, kita vertus, aiškiai siekiama pakeitimus riboti, kad kurį laiką mišiose būtų galima naudotis abiem – ir senuoju, ir rengiamu naujuoju – giesmynais. Gerai žinant giedotojo poreikius, stengiamasi išsaugoti oficialiojo giesmyno struktūrą, palikti nepalietas arba labai menkai redaguotas senas, projekto autorių „geromis“ pripažintas giesmes. Vyresnybei dėl kritikos sustabdžius Ostermejerio giesmyno platinimą, naujojo projekto autoriai vylėsi gauti giesmynui leisti reikalingą Karališkosios konsistorijos pritarimą ir lėšų.

Projektas neišliko, apie jį žinome tik iš Ostermejerio kritinio traktato *Bedenken über einen Entwurf zu einem Neuen Littauischen Gesangbuch*¹⁹ (*Apmąstymai apie naujojo giesmyno projektą*²⁰) ir Milkaus *Bescheidene Beantwortung*²¹ (*Kuklus atsakymas*²²). Apie tai, kad pagal šį projektą Milkus buvo parengęs ir giesmyno rankraštį, liudija aktyvus XIX amžiaus antros pusės lietuvių kultūros veikėjas Karlas Theodoras Waldemaras Hoffheinzas. Lietuvių literatūros draugijos žurnale *Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft* paskelbtame straipsnyje jis rašo, kad 1874 metais per gaisrą Tilžės klebonijoje į jo rankas kartu su kitais išgelbėtais raštais pateko, kaip jis manė, Milkaus parengto giesmyno rankraščio dalis. Iš viso atskiruose sąsiuvinuose ir palaiduose lapuose Hoffheinzas tuomet suskaičiavo 183 giesmes. Jo liudijimu, ten buvo paties Milkaus, Tilžės kunigo Wilhelmo Regge's, Žilių kunigo Kristijono Mykolo Pečio (Christian Michael Poetsch) ir Jurbarko, vėliau Joneikiškių kunigo Kristijono Lovyno giesmių²³. Hoffheinzas minimi giesmių vertėjai atitinka Milkaus ir Meisnerio projekto metmenis. Ostermejeris pateikia tokią projekto teksto ištrauką:

Der Herr Pf. Regge hat uns verfchiedene von ihm überfeßte Lieder, so wie Herr Pf. Pötfch eine ganze Sammlung mitgetheilet, von welchen wir den Gebrauch zu machen nicht unterlaßen werden (OB 1786, 31).

Vertimas

Daug giesmių mums išvertė ponas kunigas Regė, o ponas kunigas Pečys davė jų visą ritinėlį, jomis tikrai pasinaudosime. Toliau rašoma, kad, be paminėtųjų, bus įdėtos Lovyno, Šrederio ir Ostermejerio giesmės (OA 1996, 175).

rennmitgliede. [...] Königsberg, gedruckt bey S. L. Hartung, Königl. Oftpreuß. Hof- und Acad. Buchdrucker, [1786] (toliau – OB 1786).

²⁰ Gotfrydas Ostermejeris, „Apmąstymai apie naujojo lietuviško giesmyno projektą kartu su priekyje pridėtu pranešimu apie jo sudarymo pretekstą“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 162–185 (toliau – OA 1996).

²¹ [C[hristian] G[ottlieb] Mielcke,] *Befcheidene Beantwortung des Bedenkens, so Herr Pfarrer Oftermeyer von Trempen, über einen Entwurf zum neuen Littauischen Gefangbuch bekannt gemacht, aus Licht gestellet von C. G. Mielcke, Cantore zu Pilckallen. [...] Königsberg, gedruckt mit Kanterfchen Schriften*, 1788 (toliau – MBB 1788).

²² Kristijonas Gotlybas Milkus, „Kuklus atsakymas į pono kunigo Ostermejerio iš Trempų apmąstymus apie naujojo lietuviško giesmyno projektą“, *Kristijonas Gotlybas Milkus. Pileikainis: poezija, proza*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 1990, 220–316 (toliau – MKA 1990).

²³ [Karl Theodor Waldemar] Hoffheinz, „Bericht über einen litterarischen Fund“, *Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft* 1, 1883, 263–275.

¹⁹ [Gottfried Oftermeyer,] *Bedenken über einen Entwurf zu einem Neuen Littauischen Gefangbuch*,

nebßt vorangefestem Bericht von der Veranlaßung dazu. Ans Licht gestellet von Gottfried Oftermeyer,

der Trempenfchen Gemeine Paft. Seniore und Königl. deutschen Gefellschaft zu Königsberg Eh-

Apie tolesnį rankraščio likimą literatūros mokslui nieko nėra žinoma.

Ostermejerio ir Milkaus šalininkų diskusija pristabdė naujų lietuviškų giesmynų leidybą. Milkus taip ir nesulaukė Konsistorijos paramos. Galimybė publikuoti dalį parengtų giesmių galėjo tapti savotiška (bent jau moraline) kompensacija kovą dėl giesmyno pralaimėjusiam Milkui. Vis dėlto sunku pasakyti, ar *Kūdikių prieteliuje* spausdinamos giesmės buvo Hoffheinzo aprašyto Milkaus rankraščio dalis: pernelyg skiriasi giesmių skaičius, nesutampa vertėjų pavardės.

4. KLEINO AUTORITETO PRIPAŽINIMAS. Išlikę poleminiai Ostermejerio ir Milkaus pasisakymai rodo neginčijamą Kleino autoriteto pripažinimą. Karštai polemizuodami dėl giesmių redagavimo pobūdžio ir giesmynų rengimo principų oponentai ne vienasysk pasitelkia Kleino pavyzdį.

Ostermejeris *Pirmojoje lietuviškų giesmynų istorijoje* priekaištauja Jonui Berentui²⁴, kad rengdamas giesmyną šis nesuvokė Kleino ir jo bendradarbių atlikto darbo kokybės ir juo nesekė:

Die vor Kleins 3eiten verfertigte haben viel Rauhes und Barbarisches an sich. Welche von diefem Manne und feinen Mitarbeitern herrühren, find die fchönften die Littauen je gefehen. Die nach der 3eit verfertiget worden, fallen wenigftens zum Theil fchon fchlechter aus. Hier war es nun Pflicht, diefe fo verfchiedene Gattungen von Liedern einander nach Möglicheit gleich zu machen, und da die Kleinfchen zum Mufter zu nehmen; auch kein einziges neues Lied hinzu zu thun, das diefen Muftern nicht nahe kame. An das alles wurde nicht gedacht (OLG 1793, 85–86).

Vertimas

Iki Kleino parengtos giesmės yra šiurkščios, neapdorotos. Kleino ir jo bendradarbių parengtosios yra pačios gražiausios, kokios kada nors buvo Lietuvoje. Dar vėliau parengtos giesmės jau daug prastesnės. Reikėjo sulygtinti šias labai skirtingas giesmes pavyzdžiu imant Kleino vertimus ir ne pridėti nė vienos naujos, kuri būtų prastesnė už juos. Tačiau apie visa tai nebuvo pagalvota (OPI 1996, 345–346).

Naujojo giesmyno projekte Ostermejeris pažada:

Die Lieder, die gut find, fonderlich der Kleinfchen Gehülffen, werden meift unverändert gelaffen, außer wo das Verfehen offenbar ift; und noch mehr, wo fie Behrendt verfchlimmert hat (OLG 1793, 159).

²⁴ Tai netiesioginis priekaištas ir Kristijono Gotlybo Milkaus tėvui Petriui Gotlybui Milkui (Peter Gottlieb Mielcke), kuris daug prisidėjo prie 1732 metų giesmyno leidimo.

Vertimas

Geras giesmes, daugiausia Kleino bendradarbių, palikti nepakeistas, išskyrus tuos atvejus, kai akivaizdžiai apsirakta ir juo labiau, kur pagadino Berentas (*OPI* 1996, 378).

Savo ruožtu Milkus vadina Kleiną nusipelnusiu vyru²⁵.

Neginčijamą Kleino autoritetą rodo ir emocinis dviejų žymiausių Mažosios Lietuvos švietėjų polemikos atspalvis. Traktate *Apologie des neuen Littauifchen Gefangbuchs*²⁶ (*Naujojo lietuviško giesmyno apologija*²⁷) Ostermejeris brėžia savo ir Kleino likimų paralelę:

Ich habe das erste Stück dieser Apologie einem ehemals hochverdient gewesenen Lehrer unsers Littauifchen Sions zugefchrieben. Ich hielt es für Pflicht die Afche dieses Mannes noch in ihrer Gruft zu ehren, der mit mir ganz einerley Schickfal gehabt (*OAG* 1790, 3).

Vertimas

Pirmąją šios *Apologijos* dalį aš paskyriau anuomet didžiai nusipelnusiam mūsų lietuviškojo Siono mokytojui [Danieliui Kleinui]. Jaučiau pareigą ir kape pagerbti atminimą to vyro, kurio likimas buvo visai toks pat kaip mano (*OGA* 1996, 200).

Ostermejeris jaučiasi lietuviškų giesmynų rengimo istorijoje esąs Kleino darbų įpėdinis, skundžiasi savo priešais ir viliasi, kad juos ištiks Kleino priešininkų likimas, t. y. ir ant jų „kris amžina panieka“²⁸.

Milkus į tokį palyginimą reaguoja itin jautriai: akivaizdu, kad jis nesutinka Ostermejeriui pripažinti Kleino garbės, kita vertus, jam nemalonu būti lyginamam su šio talentingo giesmių vertėjo ir giesmyno rengėjo priešais:

[...] kommt Hr. Pf. mit einem Beyſpiel, daß es dem **M D. Klein** bey Herausgebung feines Gef. Buches eben ſo, als Ihm ergangen. Er ſagt: „Wir tadeln, und das recht fehr jene alte Feinde des Kleinfchen Gef. Buches, ſo wirds Ihnen auch gehen, und das durch ihre eigene Schuld. Sie wollens nicht beffer haben.“

Was Hr. Pf. O. hier beybringet, ſetzet voraus, daß **M. Klein** bey Herausgebung feines Gef. Buches viele Gegner bekomme, daß dieſelben aber nichts gegründetes dawider einwenden können, und der Autor mit Ehren aus der Sache herausgekommen. Eine Erzählung, an der ſich nur fehr wenig wahres befindet, ſo zuverläßig auchder Ton iſt, in welchem Hr. Pf. feine Sache vortraget“ (*MBB* 1788, 51–52).

²⁵ MKA 1990, 267.

²⁶ Gottfried Ostermeyers Apologie des neuen Littauifchen Gefangbuchs wider die Mielckifchen Befchuldigungen. Zweites Stück. Königsberg, gedruckt mit Driestifchen Schriften. 1790 (toliau – *OAG* 1790).

²⁷ Gotfrydas Ostermejeris, „Naujojo lietuviško giesmyno apologija prieš Milkaus kaltinimus“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 198–297 (toliau – *OGA* 1996).

²⁸ *OGA* 1996, 200.

Vertimas

ponas kunigas pateikia pavyzdį, jog ir magistrui D. Kleinui, leidžiant savo giesmyną, atsitiko taip pat kaip ir jam. Jis sako: „Mes peikiame visai teisėtai anuos senuosius Kleino giesmyno priešininkus, tas pats atsitiks ir su Jumis dėl Jūsų pačių kaltės. Jūs neverti nieko geresnio.“

Tai, ką ponas kunigas Ostermejeris čia kalba, leidžia manyti, kad magistras Kleinas, leisdamas savo giesmyną, įsigijo daug priešų, tačiau iš esmės jie nieko jam negalėjo prikišti, ir autorius garbingai išsprendė reikalą. Tai pasakojimas, kuriame tik labai maža tiesos, kad ir koks bebūtų patikimas tonas, kuriuo ponas kunigas dėsto savo dalyką (MKA 1990, 265–266).

Toliau Milkus bando įrodyti, kad Kleino giesmynas neturėjo priešininkų, o jo pratarmėje skundžiamasi tik dėl gramatikos ir jos kompendiumo kritikos:

dachte Hr. Pf. O. Er könnte dieses vielleicht einfältigen Männern wahrſcheinlich machen, und denn vorgeben, Er hätte ein gleiches Schickſahl mit jenem berühmten Mann erdulden müſſen. Die Veranlaſſung hiezu nahm Er von einem gewiſſen Gedicht *ad Momum*, welches der Autor vor ſein Buch vordrucken laſſen. Daraus, meynte Er, könne man allenfals beweifen, daß der Mann auch Tadler feines G. Buchs gehabt, denn ſonſt würde Er ein ſolches Gedicht nicht dabey gefetzt haben. Allein, wenn Hr. Pf. wirklich ſo denkt; ſo verſetzt er ſich nicht in die Zeiten des vorigen Jahrhunderts darin es Gebrauch war, entweder ſelbſt, oder durch andere gleichſam ein Gehege um ſein Buch zu ziehen, und dadurch die Tadler von der ſchiefen Beurtheilung deſſelben zurück zu halten. M. Klein hatte dieses bey feiner Grammatick erfahren: daher ein guter Freund von Ihm ſein Gef. Buch durch dieses Gedichte davor ſichern wollte. Da nun Gedicht und Buch zugleich heraus kamen; ſo iſt ja unwiederſprechlich, daß Er damahls noch keine öffentliche Tadler feiner Lieder hatte, weil kein Menſch zum voraus wiſſen konnte, wie ſie eigentlich beſchaffen feyn würden. Und nach der Zeit hat man auch nicht die geringſte Spuhren, daß ſein Buch von irgend Jemand getadelt worden (MBB 1788, 52–53).

Vertimas

ponas kunigas Ostermejeris galvojo, kad jis galbūt įtikins naivuolius, jog jį ištiko toks pat likimas kaip ir aną garsųjį vyrą [Danielių Kleiną]. To imtis jį paskatino žinomas eilėraštis **ad Momum**, kurį autorius išspausdino savo knygos pradžioje. Tos eilutės, manė jis, gali šiaip ar

taip įrodyti, jog Kleinas turėjo savo giesmyno kritikų, kitaip jis nebūtų pridėjęs tokio eilėraščio. Tačiau, jeigu ponas kunigas iš tikrųjų taip galvoja, tai jis nesugeba persikelti į praėjusius šimtmečius, kai buvo įprasta pačiam arba per kitus iš anksto apdrausti savo knygą ir taip sulaukyti kritikų nuo neteisingo jos vertinimo. Magistras Kleinas tai patyrė rengdamas savo gramatiką, todėl jo geras bičiulis [Vilhelmas Martinijus] minėtu eilėraščiu norėjo apsaugoti nuo to jo giesmyną. Kadangi eilėraštis pasirodė vienu metu su knyga, tai be jokių kalbų Kleinas tada dar neturėjo viešų savo giesmių kritikų, nes niekas negalėjo iš anksto žinoti, kokios tai bus giesmės. Tačiau ir iš vėlesnių laikų nėra nė menkiausio įrodymo, kad jo knygą būtų kas nors peikęs (MKA 1990, 266–267)²⁹.

Milkui taip svarbu paneigti Ostermejerio ir Kleino paralelę, kad paragrafo pabaigoje jis net apšaukia savo oponentą vieninteliu Kleino priešininku, pažeminusiu šį nusipelnusį vyrą:

Denn manche feiner guten Lieder hat Er ganz verworfen, bey fo vielen fein G. O. dabey gefetzet, und kaum 5. von der anfehnlichen Anzahl fo sehen lassen, als sie ehemahls entworfen worden. Pf. O. ift alfo der einzige Tadler der Kleinfchen Lieder gewefen, und Ihn trifft alfo auch allein, was Er von den alten nicht gewefenen Feinden seines G. Buches einfließen lassen (MBB 1788, 53–54).

Vertimas

Juk iš jo gerų giesmių kai kurias jis visai išmetė, prie daugelio pažymėjo savo inicialus G. O., ir iš didelio skaičiaus tik penkias randame tokias, kokios kadaise buvo išspausdintos. Taigi kunigas Ostermejeris yra vienintelis Kleino giesmių kritikas, ir tik jį vieną liečia tai, ką Kleinas sako apie nebuvusius savo giesmyno priešininkus (MKA 1990, 267).

Iš tiesų, *Kūdikių prieteliuje* išspausdintų Kleino giesmių analizė rodo, kad Milkus, kaip matysime šiek tiek vėliau, „Kukliame atsakyme“ nėra visai nuoširdus: jis taip pat Kleino giesmes gerokai redagavo.

Taigi, be išlygų pripažindami neginčijamą Kleino autoritetą, ir Ostermejeris, ir Milkus publikuodami jo giesmes laikėsi švietėjiškų įsitikinimų, kad geriau „kokio didelio poeto giesmę sugadinti, nei padaryti žalos ugdant bendruomenę“³⁰. Lygiai taip, laikydamiesi šio principo, vokiečių švietėjai redagavo netgi pripažinto autoriaus Pauliaus Gerhardto giesmes.

²⁹ Liucijai Citavičiūtei radus Kleino laišką, atskleidžiantį jo giesmyno leidimo istoriją, akivaizdu, kad Ostermejeris buvo teisus – Kleino giesmynas turėjo priešų. Kaip rodo laiškas, jie buvo netgi tie, kuriuos Ostermejeris „Naujojo lietuviško giesmyno apologijoje“ vadino draugais (OGA 1996, 200), žr. Liucija Citavičiūtė, „Įsiruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum* 11, 2009, 9–62.

³⁰ Johann Friedrich August Kinderling, *Kritische Betrachtungen über die vorzüglichsten alten, neuern und verbesserten Kirchenlieder*, Berlin: Amelang, 1813, 85.

5. GIESMIŲ REDAGAVIMO POBŪDIS. Sąlygiškai galima skirti du Milkaus redagavimo tarpsnius – radikalųjį (ketvirtoji *Kūdikių prieteliaus* dalis) ir nuosaikųjį (1806 metų giesmynas).

Kūdikių prieteliuje neišsaugota nė vienos iš skelbiamų keturių Kleino verstų giesmių autentiška forma. Tiesa, redagavimo mastas gana skirtingas: daugiausia keista giesmė „Jau Diewui dėkawokim“, taip pat „Dienà war' Nakti tamfeje“, šiek tiek mažiau redaguotos kitos dvi: „Kaip Diewas nor, taip man geray“ ir „Tikray Malone tai didé“.

Amžių sandūroje rengtame giesmyne neretai apsiribojama tik Kleino giesmių kalbos taisymais. Be to, giesmyne Milkus visiškai atsisako *Kūdikių prieteliui* būdingo giesmių struktūros keitimo, t. y. trumpinimo, kuris jį akivaizdžiai siejo su Berlyno modernizuotų giesmynų rengėju Diterichu (ir – kaip galime spėti iš poleminės medžiagos – su oponentu Ostermejeriu). Ypač daug *Kūdikių prieteliuje* sutrumpinta Kleino giesmė „Dienà war' Nakti tamfeje“: iš 15 Šimelpenigio giesmyne buvusių posmų Milkus suformavo 10 posmų giesmę. Praleisti pirminio vertimo 2, 3, 6, 13, 14 ir 15 posmai, 9 publikuojamos giesmės posmas sudarytas paties rengėjo. Beje, redaktorius neatsižvelgė ir į originalo tekstą (Michaelio Weiße's giesmė „Der Tag vertreibt“ yra 15 posmų).

Nepaisant amžių sandūroje akivaizdžiai sušvelnėjusių redaktoriaus nuostatų, analizuojant *Kūdikių prieteliuje* ir 1806 metų giesmyne publikuotas giesmes išryškėja bendras švietėjiškas jo redagavimo pobūdis³¹.

Švietėjai teikė giesmei anksčiau nematytą reikšmę – teigiant žemiškąją palaimą išsakyti Dievo didingumą. Svarbiausiais giesmės privalumais jie laikė Dievo išminties šlovinimą ir iš pasididžiavimo kūrinių kylančio dėkingumo puoselėjimą. Maldingumas ir dorinis tobulėjimas tapo svarbiausiu optimistiškai nusiteikusio giedotojo rūpesčiu. Klopstockas pabrėžė, kad giesmėse dažniau reikėtų dėkoti Dievui, o ne skūstis dėl vargingo žmogaus gyvenimo³².

Pagal epochos pasaulėjautą Milkus taiso Kleino vertimą, kuriame žemiškoji kančia laikoma anapustinės palaimos garantu: „nešk Kryžu fawo wis kantrey, **turris czę ką kentėti**“³³, tai Dievo Méile amžinay gallėfi apturrėti“ (ŠGK 1752³⁴, 225) → „Nešk fawo Kryžu wis kantrey, **buk Ŗwent's Elgimme fawo**, nės kaip tu czon pafielgei taip tén Alga bus tawo“ (MKP ²1821, 289) → „nešk Kryžu fawo wis kantrey, **jey taw ka reiks kentėti**, tai Dievo Meile amžinay gallėfi apturėti“ (SN 1806, 226). Tvirtą optimistinį Milkaus nusistatymą liudija šio, švietėjų akimis žiūrint, teologinio netikslumo pataisymas ne tik *Kūdikių prieteliuje*, bet ir giesmyne.

³¹ Plačiau apie Milkaus polemikoje išdėstytus redagavimo principus ir jų taikymą rengiant 1806 metų giesmyną žr. Sidabraitė 2006, 96–113.

³² Große 1977, 140.

³³ Čia ir toliau paryškinta mano. – Ž. S.

³⁴ Kleino giesmės straipsnyje cituojamos iš Milkaus veiklos metu vartoto Šimelpenigio parengto oficialiojo giesmyno ŠGK 1752.

„Moderniosios“, griežtiems logikos dėsniams paklūstančios teologijos įtaka justi ir tokiuose taisymuose: „Atmink, kad Dievo léift's effi, pagal jo Wéidą **gražujį**“ (ŠGK 1752, 315) → „Minnėk jog Dievo léift's effi, pagal jo Wéidą **brangujį**“ (MKP ²1821, 274); „Kad **Diew's ateis**, tu ne žinnai“ (ŠGK 1752, 315) → „**Smertiės juk Czėfą** ne žinnai“ (MKP ²1821, 274). Giesmyne abiem atvejais grįžtama prie autentiškos Kleino eilutės.

Kadangi žmogus, švietėjų supratimu, visų pirma yra protingas Dievo kūrinys, giesmėse stengiamasi riboti žemosios leksikos dalį, plg.: „**Sunkes** Moteriškes, Waikus“ (ŠGK 1752, 268) → „Tu Moteres ir jų Waikus“ (SN 1806, 273). „Nekilnios“ leksikos vengiama ir kalbant apie mirtį, plg.: „ant **Szieno** arba Pátalo gullis iš cze atftoczau“ (ŠGK 1752, 379) → „i amžiną Išgánimą šwentay iš cze atftoczau“ (SN 1806, 378); „Jeig' iš Silpnybės tad didžôs, laikyczaus nepadorey **gullėczau nūg's** iš Nežinnôs“ (ŠGK 1752, 379) → „Jey iš Silpnybės tad didžôs laikyczaus ne padórey, **ir griešiczaus** iš Nežinnôs“ (SN 1806, 378); „kaip kad bjaurey **fmirdėczau**“ (ŠGK 1752, 281) → „wis wien's turru waitoti“ (SN 1806, 284).

Ypač vengiama visko, kas galėtų sukelti pašaipą. Labiausiai iš giesmių stengtasi pašalinti žemojo stiliaus ir vergiškąją nusižemimo leksiką. Apie tai, kad šnekamosios kalbos raiška giesmėms netinka, Milkus svarsto „Kukliame atsakyme“: pernelyg vaizdingus „prasčiokiškus“ pasakymus jis laiko klaidomis, kurios trukdo skaitytojui „pamaldžiai nusiteikti“ ir prieštarauja „tai giliai pagarbai, kurią jis turi pareikšti Dievui, prideramais žodžiais dėstydamas savo mintis“³⁵. Tiesa, *Kūdikių prieteliuje* griežtai taisyti dalykai giesmyne tokiais atvejais dažnai gražinami. Pavyzdžiui, *Kūdikių prieteliuje* Milkus praleidžia Kleino posmą „Gaidžei ir Paukščzei tūlimi, Giefmėm's laupfin' Sutwértoji, kurfai jųs pėn' ir dengia“ (ŠGK 1752, 314)³⁶. Dėl tų pačių priežasčių *Kūdikių prieteliuje* atsiskaidoma ir šnekamosios kalbos ekspresijos. Pavyzdžiui, praleidžiamas (tačiau giesmyne vėl gražinamas) giesmės „Diena war' Nakti tamfeję“ posmas „**Ey nu** ūmogau tu brangufis, kurriam prilėifita Išmintis, ne buk tu wien's taip lėtas“ (ŠGK 1752, 315). Analogiška konstrukcija paliekama Kleino verstoje giesmėje „**Ey nu**, Jezau“ (SN 1806, 9).

Vis dėlto kai kurie taisymai rodo, kad pernelyg familiarus santykis su dieviškąja sritimi Milkui išliko nepriimtinas net ir rengiant giesmyną, plg.: „Szwentieji Angėlai Poną Kristų kaip Dievą garbina, ir **krikštáuja** labbay linkfmay“ (ŠGK 1752, 81) → „Szwentieji Angėlai Poną Krištų kaip Dievą gárbinna, **ir šlówin' jį** labbay linkfmay“ (SN 1806, 83).

³⁵ MKA 1990, 277.

³⁶ Gaidys lietuvių sąmonėje retai asocijuojasi su kilniaja sritimi. Plg. posakį „Gieda ir gieda kaip gaidys vis tą pačią giesmę“. Menkumo atspalvį gaidys turi ir Milkus žodyne įdėtame frazeologijos pavyzdyje „Gaidžio duotas, avino graibo“, t. y., mažai nepatenkintas nori daugiau (Milkus 1990, 352).

Švietėjiškai redagavimo tradicijai būdingas metaforinio kalbėjimo vengimas *Kūdikių prieteliuje* ir giesmyne vertintinas kaip Milkaus redagavimo trūkumas: „Kurri Diew’s myl, tą wiffaday, **po Rykštemis palaika**“ (ŠGK 1752, 225) → „Rods baudžia fawo Mylimus ir per Wargus jes pląka“ (MKP ²1821, 289); „Warge **kaip Lút’s stowék drutay**“ (ŠGK 1752, 225) → „Warge wis pafidrafikis“ (MKP ²1821, 289); „Buk **Pillis** man Diew’ mielaffis kurroj’ gallėczau aš užwis, apgintis Stipra Wiera“ (ŠGK 1752, 172) → „Buk man ak Diewe mielaffis Pagalba mano druta wis, per tikrą ftengti’ Wiera“ (SN 1806, 171); „**Duk-te Zion** džiaugkis labbay“ (ŠGK 1752, 7) → „Krikščonys džiaugkities labbay“ (SN 1806, 7); „kada pradėfu fielwartaut’ ir jau **fu Smertimi karaut’**“ (ŠGK 1752, 368) → „kadda pradėfu fielwartaut, ir gywas buti paffillaut“ (SN 1806, 367); „Kadda jau Duše mano, norės atftot’ iš cze [...] dūk man **žibbét’ gražey**“ (ŠGK 1752, 409) → „Kadda jau Dušia mano norės atftot iš cze [...], kad džiaugczaus amžinay“ (SN 1806, 403); „kadda **Warpai jo fkambės garfingay**“ (ŠGK 1752, 393) → „Taddá girdėje šitta Ježiaus Szaukfma“ (SN 1806, 393); „kad kaip **Ercikis Gywatôs**, tu [Kristau] užftofes wis“ (ŠGK 1752, 379) → „kad tu wis gallis, manę wertay užftófi wis“ (SN 1806, 379).

Tačiau yra ir tokių atvejų, kai Milkaus redagavimas nė kiek nesumažina originalo meniškumo, o kartais jį ir pranoksta, pvz.: „Bijókis Diewo wiffados, paštužyk ir kožnamui, tai niekad Diew’s tawę praftos, tiktay tu wieryk jamui“ (ŠGK 1752, 225) → „Bijokis Diewo wiffados, prieš Źmones buk meilingas, nės tai kartunta taw rokos ans Sudžia maloningas“ (MKP ²1821, 289). Giesmyne grįžtama prie originalo.

Rengiant giesmyną atsisakoma ir nebeaktualių Kleino giesmėse atsispindinčių realijų, pvz.: „apgink ir nūg fmarkaus **Turko**“ (ŠGK 1752, 267) → „apgink ir nū **Neprietelū**“ (SN 1806, 272); „jus **Prúfai** pafidžiaukities“ (ŠGK 1752, 280) → „jus **Źmonės** paffidžiaugkities“ (SN 1806, 283).

Palyginti nuosaikus rengiamo giesmyno redagavimas liudija Mil-
kų jautriai reagavus į pakitusią konjunktūrą. XVIII amžiaus pabaigoje Prūsijoje jau sklandė gimstančio romantizmo idėjos, kurios, be kita ko, iš esmės keitė požiūrį į giesmių publikavimo principus. Vienas pirmųjų apie švietėjiško vokiškų giesmynų redagavimo trūkumus prabilo Johannas Gottfriedas Herderis, 1783 metais Weimare išleidęs autentiškų giesmių rinkinį. Jo prakalboje didžiausiu giesmės privatumu Herderis laiko iš širdies plaukiantį tikėjimą, o ne kalbos ir rimo taisyklingumą. Senąsias Lutherio ir Bohemijos brolių giesmes jis vadina lobiu, brangakmeniu, kurio nevalia, o ir neįmanoma taisyti

nesugadinant. Pratarmės pabaigoje Herderis laiminga vadina tą žemę ar provinciją, kurioje per pamaldas naudojamos senais giesmynais ir bendruomenės nekankinamos jų pagerinimais³⁷. Nei kritikuodamas Ostermejerio giesmyną, nei vėliau rašydamas „Kuklų atsakymą“, Milkus turbūt nežinojo šioje kandžioje Herderio pratarmėje išdėstytų minčių, antraip, be abejo, būtų jomis pasinaudojęs. XIX amžiaus pradžioje vokiškų giesmynų redaktoriai pamažu grįžo prie autentiškų giesmių.

IŠVADOS. Gotfrydas Ostermejeris ir Kristijonas Gotlybas Milkus yra žymiausi XVIII amžiaus pabaigos lietuvių raštijos darbuotojai švietėjai, be kitų darbų, parengę giesmynų ir polemizavę dėl giesmių redagavimo principų. Iki šiol neatsirado nė vieno Ostermejerio parengto giesmyno egzemplioriaus, todėl Milkaus verstame vadovėlyje *Kūdikų prietelius* 1795 metais publikuotas 25 giesmių giesmynėlis (su 4 Danieliaus Kleino verstomis giesmėmis) ir 1806 metais išspausdintas Milkaus giesmynas (su 35 Kleino giesmėmis) yra vieninteliai Kleino giesmių racionalaus redagavimo pavyzdžiai.

Kleino darbų refleksija Ostermejerio ir Milkaus polemikoje, aktyvus, kritiškas ir kūrybiškas jo palikimo permastymas ir giesmių perėmimas, be jokios abejonės, liudija Kleino darbų kokybę ir reikšmingumą. Kleino suformuota tradicija tapo modernumo siekiančių švietėjų atrama, o sykiu ir vienu svarbiausių diskusijos objektų, formavusių švietėjams būtiną įtampą lauką.

Nusistatydamas *Kūdikų prieteliu*je publikuotų giesmių redagavimo principus, Milkus (veikiausiai ir Ostermejeris) rėmėsi bendrosiomis Švietimo epochos tendencijomis ir visų pirma vokiškais modernizuotais giesmynais. Dėl to šiame vadovėlyje paskelbtų giesmių redagavimo principus galima laikyti gana radikaliais: keičiama giesmių struktūra, taisomi teologiniai ir stilistiniai netikslumai, vengiama šnekamosios kalbos ekspresijos, žemosios leksikos, metaforinės raiškos ir pan.

1806 metų giesmyne publikuotos giesmės redaguotos kur kas nuosaikiau. XIX amžiaus pradžioje liturginėje praktikoje po truputį buvo grįžtama prie autentiškų giesmių. Masiškai neredaguoti giesmynai imti leisti tikrai XIX amžiaus antrame dešimtmetyje, Berlyno sinodui 1817 metais priėmus atitinkamą nutarimą.

Taigi rengiant giesmyną Milkaus pasirinktas nuosaikūs redagavimo variantas buvo sąlygotas dar gana gajos švietėjiško giesmių modernizavimo tradicijos, kita vertus, dėl romantinių idėjų poveikio vis labiau įsigalinčio autentiškų giesmių poreikio.

³⁷ [Johann Gottfried Herder], „Vorrede“, Neu eingerichtetes Sachsen= Weimar= Eisenach= und Jenaisches Gesang= Buch, bestehend in 1192. alten und neuen Liedern auf speciellen gnädigsten Befehl Ihro regierenden Herzogl. Durchl. zum allgemeinen Gebrauch in Dero sämtl. Herzogthümern und incorporirten Landen, auch Hennebergischen Antheil, nebst einem Gebetbuch. Jezt neu übersehen und mit einer Vorrede begleitet von Joh. Gottfr. Herder, F. S. Oberhofprediger und Generalsuperintendent des Herzogthums Weimar. Mit Hochfürstl. gnädigsten Privilegio. Weimar, verlegt Carl Ludolf Hoffmanns seel. Erben, [1783,] I–XIII.

Šaltiniai
ir literatūra

- BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1990: *Aleksandrynas. Se-
nųjų lietuvių rašytojų ra-
šiusių prieš 1865 m. bio-
grafijos, bibliografijos ir
biobibliografijos 2. XVI–
XVII amžiai*, Vilnius:
Sietynas.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2009: „Įsru-
ties bažnyčių ir moky-
klų vizitacijos potvar-
čio *Recessus generalis*
(1639) reikšmė lietuvių
rašytajai ir jo vykdytojas
Danielius Kleinas“, *Ar-
chivum Lithuanicum* 11,
9–62.
- GROBE, WILHELM, 1977: *Studien zu Klopstocks
Poetik*, München: Wil-
helm Fink Verlag.
- GRUBE, HEINZ-HER-
MANN, 1989: „Ideen ei-
ner aufklärischen Ge-
sangbushkonzeption“, *Jahrbuch für Liturgik und
Hymnologie* 32, 170–176.
- [HERDER, JOHANN
GOTTFRIED, 1783:]
„Vorrede“, Neu einge-
richtetes Sachsen= Wei-
mar= Eisenach= und Je-
naisches Gesang=Buch,
bestehend in 1192. al-
ten und neuen Liedern
auf speciellen gnädig-
sten Befehl Ihro regie-
renden Herzogl.
Durchl. zum allgemei-
nen Gebrauch in Dero
sämtl. Herzogthüern
und incorporirten Lan-
den, auch Hennebergi-
schen Antheil, nebst ei-
nem Gebetbuch. Jezt
- neu übersehen und mit
einer Vorrede begleitet
von Joh. Gottfr. Herder,
F. S. Oberhofprediger
und Generalsuperin-
tendent des Herzog-
thums Weimar. Mit
Hochfürstl. gnädigsten
Privilegio. Weimar,
verlegts Carl Ludolf
Hoffmans seel. Erben,
I–XIII.
- HOFFHEINZ, [KARL
THEODOR WALDEMAR,]
1883: „Bericht über ei-
nen litterarischen
Fund“, *Mittheilungen der
litauischen literarischen
Gesellschaft* 1, 263–275.
- [KINDERLING, JOHANN
FRIEDRICH AUGUST,]
1782: *Ist es recht die al-
ten Kirchengesänge zu
verändern? Eine Unter-
suchung nach dem Sinne
des seligen Doctor Lu-
thers, mit einer zuver-
lässigen Erzählung wie
die ersten evangelischen
Lieder entstanden*, Des-
sau: Buchhandlung der
Gelehrten.
- KINDERLING, JOHANN
FRIEDRICH AUGUST,
1813: *Kritische Betrach-
tungen über die vorzüg-
lichsten alten, neuern
und verbesserten Kir-
chenlieder*, Berlin: Ame-
lang.
- Lieder für den öffentlichen
Gottesdienst*, hrsg. von
Johann Samuel Dite-
rich, Berlin: bey David
Gottlieb Schatz, 1765.
- MBB 1788 – C[hristian]
G[ottlieb] Mielcke,
Befcheidene Beantwor-
tung des Bedenkens, fo
- Herr Pfarrer Oftermeyer
von Trempen, über ei-
nen Entwurf zum neu-
en Littauischen Gefang-
buch bekannt gemacht,
aus Licht gestellet von
C. G. Mielcke, Cantore
zu Pilckallen. [...] Kō-
nigsberg, gedruckt mit
Kanterfchen Schriften,
1788.
- [MIELCKE, CHRISTIAN
GOTTLIEB, 1795:] *Ku-
dikiū = Prietelus. Kny-
gėlės, Szuilokams ant
gėro furašytos*, Karalau-
czuje, Knyg = Druka-
wonėje Artungo.
- MILKUS, KRISTIJONAS
GOTLYBAS, 1990: *Pilkai-
nis: poezija, proza, pa-
rengė Liucija Citavičiū-
tė ir Juozas Girdzijaus-
kas*, Vilnius: Vaga.
- MKA 1990 – Kristijonas
Gotlybas Milkus, „Ku-
klus atsakymas į pono
kunigo Ostermejerio iš
Tremų apmąstymus
apie naujojo lietuviško
giesmyno projektą“, *Kristijonas Gotlybas Mil-
kus. Pilkainis: poezija,
proza, parengė Liucija
Citavičiūtė ir Juozas
Girdzijauskas*, Vilnius:
Vaga, 220–316.
- MKP 1821 – [Christian
Gottlieb Mielcke,] *Ku-
dikiū = Prietelus. Kny-
gėlės, Szuilokams ant
gėro furašytos*. Karalau-
czuje, 1821. Ráštáis iš-
spauftas ir pardūdamas
per F. Artunga, Kara-
laus Drukori.
- OA 1996 – Gotfrydas Os-
termejeris, „Apmasty-
mai apie naujojo lietu-

- viško giesmyno projektą kartu su priekyje pridėtu pranešimu apie jo sudarymo pretekstą“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 162–185.
- OAG 1790 – Gottfried Ostermeyers Apologie des neuen Littauischen Gefangbuchs wider die Mielckischen Beschuldigungen. Zweites Stück. Königsberg, gedruckt mit Drieffischen Schriften. 1790.
- OB 1786 – [Gottfried Ostermeyer,] Bedenken über einen Entwurf zu einem Neuen Littauischen Gefangbuch, nebst vorangefestem Bericht von der Veranlassung dazu. Ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenischen Gemeinde Pfaffen Seniore und Königl. deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitgliede. [...] Königsberg, gedruckt bey S. L. Hartung, Königl. Hof- und Acad. Buchdrucker, [1786].
- OGA 1996 – Gotfrydas Ostermejeris, „Naujojo lietuviško giesmyno apologija prieš Milkaus kaltinimus“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 198–297.
- OLG 1793 – [Gottfried Ostermeyer,] Erfte Littauische Liedergeschichte, ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenischen Gemeinde Pfaffen Seniore und der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Drieffischen Schriften. 1793.
- OPI 1996 – Gotfrydas Ostermejeris, „Pirmoji lietuviškų giesmynų istorija“, *Gotfrydas Ostermejeris. Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 298–444.
- [ROCHOW, EBERHARDT VON,] 1787: *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen. [...] Nebst einem Anhang*, Königsberg: D[aniel] C[hristoph] Kanter, 1787.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2006: *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2010: „Dar kartą apie *Kūdikių prieteliaus* išleidimo aplinkybes“, *Archivum Lithuanicum* 12, 2010, 121–132.
- SN 1806 – [Christian Gottlieb Mielcke,] *Sėnos ir naujos krikščioniškos Giesmės, ypaczey Sen-niemiams ant Gėro fu di-deleis Raštais išspausťos draug fu naujom's Maldū Knygėlemis*, Karaláu-czuje, Knygdrukawonej' Lebrekto Eringo. Mette 1806.
- STEINER, UVE, 2000: *Poetische Theodizee. Philosophie und Poesie in der lehrhaften Dichtung im achtzehnten Jahrhundert*, München: Wilhelm Fink Verlag.
- ŠGK 1752 – [Adam Friedrich Schimmelpfennig,] *Išnaujo pėrweizdėtos ir pagėrintos Giesmų=Knygos, kurrūse brangiāufos fėnos ir naujos Giesmes furašyťos Dievwui ant Garbės ir Prusū Karalyftėje esantiems Lietuwininkams ant Dušū Išgānimo podraug fu Maldū = Knygomis, kurrūse ne tik-tay fėnos, bet ir naujos Maldos randamos yra. Karaláu-czuje, Išpāuf-tas karališkoje Knyg = Drukkawonėje Artungo, [1752].*
- TREICHEL, ERNST, 1932: *Die Sprache des evangelischen Kirchenliedes in der Aufklärungszeit*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Greifswald, [Greifswald:] Buchdruckerei Hans Adler, Inh.: E. Panzig & Co.

Die Rezeption der Kirchenlieder Daniel Kleins im Kontext aufklärerischer Tendenzen im 18. Jahrhundert

Zusammenfassung

Im Mittelpunkt dieses Beitrages steht die Untersuchung der ideellen Voraussetzungen für die Bearbeitungen von Daniel Kleins Kirchenliedern in den Gesangbüchern des 18. Jahrhunderts sowie die Analyse von Beispielen für die Revision der Gesangbuchtexte unter theologischen und stilistischen Gesichtspunkten. Unberücksichtigt bleiben hingegen die sprachlichen Korrekturen, da sie ein eigenes Forschungsthema darstellen.

Gottfried Ostermeyer und Christian Gottlieb Mielcke waren Ende des 18. Jahrhunderts die bedeutendsten Produzenten des litauischen Schrifttums und Aufklärer, die u. a. auch Gesangbücher zusammenstellten und einen heftigen Disput um die Revision des Gesangbuches führten. Da bisher kein Exemplar des Ostermeyerschen Gesangbuches aufgefunden wurde, stellen das insgesamt 25 Lieder (darunter vier in der Übersetzung von Daniel Klein) umfassende Gesangbüchlein, das dem von Mielcke übersetzten Lehrbuch *Kūdikių prietelius* beigegeben ist, sowie das 1806 erschienene Gesangbuch von Mielcke (mit 35 Kleinschen Liedern) die einzigen Zeugnisse einer bewussten Bearbeitung der Kleinschen Kirchenlieder dar.

Das Aufscheinen der Arbeiten von Klein in der Polemik zwischen Ostermeyer und Mielcke, die aktive, kritische und schöpferische Neuinterpretation seines Erbes und die Übernahme der Kirchenlieder zeugen zweifellos von der Qualität und der Bedeutung des Kleinschen Werkes. Die von Klein begründete Tradition wurde zur Basis dieser nach Erneuerung strebenden Aufklärer und zugleich eines ihrer wichtigsten Diskussionsobjekte, um das intensiv gerungen wurde.

Den im *Kūdikių prietelius* veröffentlichten Lieder nach zu urteilen, stützten sich Mielcke, und wahrscheinlich auch Ostermeyer, den aufklärerischen Ideen ihrer Zeit verhaftet, vor allem auf die revidierten Fassungen deutscher Gesangbücher. Die Bearbeitungsprinzipien der in diesem Lehrbuch veröffentlichten Liedertexte erscheinen daher ziemlich radikal: es wurde die Struktur der Kirchenlieder geändert, theologische und stilistische Ungenauigkeiten beseitigt sowie umgangssprachliche, vulgäre oder metaphorische Ausdrücke ersetzt.

Die im Gesangbuch von 1806 veröffentlichten Kirchenlieder sind hingegen behutsamer edigiert worden. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts ist die liturgische Praxis allmählich zu den authentischen Kirchenliedern zurück-

gekehrt. Nichtrevidierte Gesangbücher wurden nach 1817 vermehrt herausgegeben, nachdem die Berliner Synode einen entsprechenden Beschluss gefasst hatte.

Somit war die von Mielcke gewählte behutsame Revision der Kirchenlieder bei der Zusammenstellung seines Gesangbuches sowohl durch die noch verhältnismäßig vitale Tradition der von der Aufklärung initiierten Modernisierung der Kirchenlieder als auch durch das von der Romantik getragene Bedürfnis nach authentischen Kirchenliedern bedingt.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ
Literatūros katedra
Humanitarinių mokslų fakultetas
Klaipėdos universitetas
Herkaus Manto g. 84
LT-92294 Klaipėda, Lietuva
el. p.: sidabra@takas.lt

KRISTIJONO GOTLYBO MILKAUS KŪDIKIŲ PRIETELIUJE³⁸ IR 1806 METŲ GIESMYNE PASKELBTOS DANIELIAUS KLEINO GIESMĖS

Giesmė ³⁹ Originalas	Skyrius	Posmų skaičius	Kur pa- skelbta
„Ak Dieve Maldas tu lėpei įakyti“ „Du haft uns lieber Herr all heißen“	Apie maldą	5	SN 1806, 121
„Ak Dieve mielas tu žmonay“ „Ach Herr Gott, der du deiner Schaar“	Derliaus	7	SN 1806, 309
„Ak Dieve priiffigreßk mannêfp“ „O Herr! dein Ohr neig her zu mir“	Maro	11	SN 1806, 283
„Ak Dieve Tėwe Danguje“ „Gott Vater in dem Himmelreich“	Bėdose	18	SN 1806, 271
„Ak kaip gér' jums yra jús Gerrieji“ „O wie feelig feyd ihr doch“	Laidotuvių	6	SN 1806, 389
„Ak nugréßk fawo Diewe“ „Wend ab deinen Ŗorn“	Įvairiose bėdose	6	SN 1806, 274
„Ak paffilik pas mus Ježau“ „Ach bleib bey uns Herr Jefu“	Vakaro	2	SN 1806, 332
„Ak Tėwe, mans Gėlbėtojau!“ „Herzallerliebfter Vater mein“	Kelionėje	6	SN 1806, 314
„Ant Diewo wiffada“ „Auf meinen lieben Gott“	Džiaugsmo	5	SN 1806, 250
„Apfakė šwenti Prarakai“ „Die Propheten haben prophežeyt“	Kančios	11	SN 1806, 45
„Aš ing wieną tikkiu Diewa“ „Ich gläub an Gott, der gefchaffen hat“	Apie dešimt įsakymų	6	SN 1806, 120

³⁸ Remtasi antruoju, 1821 metų, leidimu (MKP 1821).
³⁹ Giesmių pavadinimai rašomi kaip Milkaus giesmyno (SN 1806) tekste. Giesmyno turinyje ir *Kūdi-kių prieteliuje* (MKP 1795) jų rašyba gali skirtis.

Giesmė Originalas	Skyrius	Posmų skaičius	Kur pa- skelbta
„Diena war’ Nakti tamfajė“ „Der Tag vertreibt die“	Ryto	15 10	SN 1806, 318 MKP ² 1821, 274
„Gywėnam Czėfė jau tamme“ „Es ift gewiřlich au [sic!] der Zeit“	Paskutiniojo teismo die- nos ir prisi- kėlimo	7	SN 1806, 397
„Gullu palaidotas gražey“ „Ich ũhlaf in meinem Kāmmerlein“	Laidotuvių	4	SN 1806, 391
„Imk nū mufū ak miel’s Diewe!“ „Nimm von uns Herr, du treuer Gott“	Bėdose	11	SN 1806, 275
„Jau didelė Linkfmybė“ „Groř Freud in meinem Herzen“	Dangaus linksmybės	7	SN 1806, 402
„Jau Diewo džiaugkities Waikai“ „Nun freut euch Gottes Kinder all“	Dangun žengimo	16	SN 1806, 83
„Jau Diewui dėkawòkim“ „Nun lařt uns Gott, den Herren“	Po valgio	8 7	SN 1806, 330 MKP ² 1821, 282–283
„Jėzau Kriftau, kurs tu kartus“ „Herr Jefu Chrift, wahrer Menřh“	Mirties	12	SN 1806, 366
„Jus Gentys mieli, kam jús“ „Geliebten Freund, was thut“	Laidotuvių	13	SN 1806, 392
„Kad Czėfas jau man artinnaf““ „Wenn mein Stündlein“	Mirties	6	SN 1806, 368
„Kaip Diewas nor, taip man gerray“ „Will mir Gott wohl, fo gehts“	Apie krikř- čioniřką elgesį	5	SN 1806, 225 MKP ² 1821, 289
„Kelláujam Diewo Wardana“ „In Gottes Namen fahren wir“	Kelionėje	3	SN 1806, 315
„Kur mano rims Sžirdis?“ „Wo foll ich fliehen hin“	Iřpažinties	11	SN 1806, 147
„Kurs Diewo ftow Apginnime“ „Wer in dem Schuř des Hòchften ift“	Dovydo psalmė Nr. 91	9	SN 1806, 177
„Mieli Krikřčjonys kelkities“ „Wach auf du werthe Chriftenheit“	Advento	5	SN 1806, 6
„Padėkit man giedoti“ „Helf mir Gott’s Gũte preifen“	Naujujų metų	6	SN 1806, 35
„Pon’ Jėzau ař žinnau gerray“ „Herr Jefu Chrift, ich weiř gar“	Mirties	9	SN 1806, 378
„Senaffs Mėt’s prařòko mums“ „Das alte Jahr vergangen ift“	Naujujų metų	6	SN 1806, 590

Giesmė Originalas	Skyrius	Posmų skaičius	Kur pa- skelbta
„Senni jús ir jaunieji“ „Ihr alte mit den jungen“	Karo	7	SN 1806, 282
„Sunus Diewo Swieta“ „Gottes Sohn ist kommen“	Advento	9	SN 1806, 8
„Sze Diēna Kriftus iš Smertiēs“ „Heut triumphiret Gottes Sohn“	Velykų	6	SN 1806, 79
„Sžirdingay aš géidāju“ „Herzlich thut mich verlangen“	Mirties	11	SN 1806, 381
„Tawim' tikkiūs, ak miel's Diewe“ „In dich hab ich gehoffet Herr“	Dovydo psalmė Nr. 31	7	SN 1806, 171
„Tikray Malóne tai didė“ „Es ist gewiß eine große Gnad“	Mirties	6 5	SN 1806, 383 MKP 21821, 275–276

Maldos Čėsu Pavietros:
Bemerkungen zum
Gebetbuch von
Daniel Klein

In der 1936er Ausgabe des litauischen evangelischen Gesangbuchs haben wir achtunddreißig geistliche Lieder, für deren Textfassung Daniel Klein als Verfasser / Übersetzer nachgewiesen ist.¹ Diese Liedtexte sind seit dem Kleinschen Gesangbuch von 1666 überliefert. Die meisten von ihnen sind mit *M. Daniel Klein* gekennzeichnet. Diese nicht kryptonyme Namensangabe unterscheidet sich von den in dieser Ausgabe auch verwendeten Kryptonymen wie *J. B. A(rch). J(nst)*. (=Johann Behrendt Archipresbyter in Insterburg) oder *A. F. S. P. P.* (=Adam Friedrich Schimmelpfenig, Pastor in Popelcken).² Man erkennt so die besondere Achtung, die der Person und dem Namen von Daniel Klein noch im 1936-er Gesangbuch entgegen gebracht wurde. Obwohl die Vielfalt des inhaltlichen und formalen Aufbaus dieser Ausgabe ihren historisierenden Charakter durchaus bezeugt, wird die sonstige Autorschaft von Daniel Klein hinsichtlich Redaktion und Textgestaltung nirgends mehr benannt. Aus ihrem Titelblatt geht einiges hervor, das auf die Tradition hinweist:

Pagerintos Giefmių Knygos, kuriofe brangiaufios fenos ir naujos Giefmės furašytos Diewui ant Garbės ir Lietuwininkams ant Dušių Išganymo podraug fu Maldų Knygomis bei nauju trecziofios Dalies Papildymu. Naujai išleido Klaipėdos Krašto Ewangeliškoji Konfistorija 1936 Metais. Spaudinta įpauftuwėje „Lituania“ Klaipėda, Palangos gatwė 23/24 (weiter GK 1936).

In dieser Ausgabe gibt es für ein Gebetbuch kein gesondertes Titelblatt. Direkt nach dem Liedregister für Teil I und II des Gesangbuchs leitet (auf Seite 616 unten) *Naujos* unmittelbar zu Seite 619 über. Offensichtlich ist dies ein Hinweis darauf, dass die Titelseite zu den *Maldų Knygos* einfach weggelassen worden ist – aus welchen Gründen auch immer. Die Seite 619 fängt nämlich gleich an mit einer

¹ Gertrud Bense, „*Giedojam taw – Wir singen dir*“. Zur Textgeschichte der preußisch-litauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung der Liedersammlung von Fabian Ulrich Glaser (1688–1747) und ihrem Umfeld=[Halle-sche Sprach- und Textforschung 8], Frankfurt am Main, Berlin, Bern u. a.: Peter Lang Verlag, 2001.

² Bense 2001, 210.

Art Einführung: „Malda, kad Diew's fawo Dwafē mus priftotu, Diewą tikray melfti'“. Es folgen Gebete bis S. 756, denen sich S. 757–794 „Kollektos“ und „Nufidawimas apie Krištaus Kentėjimą“ u. a. anschließen. Mit gesonderter Paginierung und eigener Titelseite, die den Hinweis enthält „futaife F. Kuršatis, Lietuwininkū Kunigs Karaliáucziuje“ findet sich dann *Treczioji Dalis Giesmiu Knygu* – insgesamt 154 Lieder mit Register. Schließlich gibt es noch etliche Ergänzungen (z. B. Liedtexte, Liturgie-Ordnung). Alle Texte sind in gotischer Fraktur gedruckt. GK 1936 bringt keine Noten; es wird mit verbalen Melodienangaben gearbeitet.

Kenntnisse aus der Sekundärliteratur zur Geschichte des litauischen evangelischen Gesangbuchs lassen den Schluss zu, dass das oben beschriebene *Naujos* auf das Titelblatt vom Gebetbuch des Daniel Klein hinweist, das 1666 auf Litauisch so anfängt: *NAUJOS LABBAY PRIVVALINGOS IR DUSZOMS NAUDINGOS MALDU KNYGELES*.

Tatsächlich lässt ein Vergleich von Textform, Gliederung und Anordnung der Gebete in GK 1936 mit denen von *Maldu Knygeles* 1666 von Daniel Klein [Kleinsches Gebetbuch, weiter *KIMK* 1666] keinen anderen Schluss zu. Man hat also im Grunde noch 1936 den Kleinschen Text von 1666 vor Augen, mit jenen Änderungen, die bei zeitbedingten Redaktionen vorgenommen worden sind. Übrigens hat man bekanntermaßen davon auszugehen, dass der erste Teil von GK 1936 im Wesentlichen auf das Kleinsche Gesangbuch zurückzuführen ist.

Der Vollständigkeit halber sei hier das Titelblatt des Kleinschen Gebetbuch zitiert:

Neues Littaufches / || fehr nôthiges und Seelenerbauliches Gebetbüchlein / || Oder / || NAUJOS || LABBAY PRIVVALINGOS IR DUSZOMS NAUDINGOS || MALDU KNYGELES || Kurrofe randamos yra || Maldos Nedielofe / Panedielûfe / taipajeg || ir ant Szwenčiu; || Pakutnos Maldos páftnikûfe / czefu káro / || brangummo / arba bádo / pawietros || Jr kittofe reikmēnefe. || Priegtam || Griekáwimo Maldos fu tomis pirm ir po || priēmimo bei wartojimo weczēres Sakramento. || Galáufay || Liggû ir Smerties czēfe || fkaitomos / || O DJEWUJ ant garbės / žmonėmus || ant nobažnyfies pafekimo / ir dušoms ant || amžino išganimo || Sutaifytos ir šam Krikščioniškam Pafáu= || lui / ypaczey Bažnyczoms / ir nobažniems Na= || minikams / a. Ukinikams / šoj' mufu Prufu || Lietwoj' išdūtos || nūg || M. DANJELO KLEINO, || Lietun.: Klebono Tilžej' || KARALAUCZUJE || Drukkawojo ir išpáude || PRIDRIKIS REUSNERIS. || Metûfe KRJSTAUS 1666.³

³ Zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai* = D. Kleins Naujos giesmju knygos. *Die Texte und ihre Quellen*, hrsg. von Guido Michelini, Vilnius: Versus aureus, 2009, 328 (weiter KING 2009).

Es wird im Verlauf des vorliegenden Aufsatzes noch auf diesen Wortlaut zurückzukommen sein.

Selbst wenn es in der Geschichte der evangelischen (preußisch-) litauischen Gesangbücher vor allem um Sprachform und Inhalt, um Melodie und (historischen) Status der Liedertexte geht, so lässt sich doch zu Überlieferung und Tradition des Kleinschen Gebetbuchs (KIMK 1666) auch etliches zusammentragen. Hier seien nur einige Belege aus der diesbezüglichen Sekundärliteratur zusammengestellt. So weist Zigmās Zinkevičius darauf hin, dass 1666 das Gebetbuch von Klein mit gesondertem Titelblatt und jeweils eigener Paginierung dem Gesangbuch beigegeben worden sei. Auch später seien beide zusammen herausgegeben worden.⁴ Das gleiche gilt z. B. auch für die nächste wichtige Periode des preußisch-litauischen Gesangbuchschaffens nach 1666, wenn Guido Michelini vermerkt: 1732 sei an die Königsberger Ausgabe *Iš naujo pėrweizdėtas ir pagerintas Giesmė Knygas* das Gebetbuch von Daniel Klein angebunden gewesen; beides durchgesehen und überarbeitet von dem Insterburger Bischof Johann Behrendt.⁵ Das ist nun folgendermaßen zu verstehen: traditionsgemäß fand das Kleinsche Gebetbuch (KIMK 1666) genauso – als angebundener Teil – ab 1732 Eingang in die Gestaltung des sogenannten offiziellen preußisch-litauischen Gesangbuchs.

Vergleichsweise ausführlich behandelt Rudolf Schwede in seiner *Geschichte der litauischen Gesangbücher*⁶ den Verlauf der Überlieferung des Kleinschen Gebetbuchs bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Zum Zustand von KIMK 1666 in den Gesangbuchausgaben von Johann Richovius 1684 und von Friedrich Sigismund Schuster 1705 sagt er in diesem Aufsatz nichts. Während der Redaktionen 1732 von Johann Jacob Quandt (1686–1772) und Johann Behrendt (s. o.; 1667–1737) und 1750 von Adam Friedrich Schimmelpfennig (1677–1740) sei KIMK 1666 erweitert worden. Die Leidensgeschichte nach den vier Evangelien, Luthers Katechismus, Rambachs Heilsordnung und die sieben Bußpsalmen wurden allmählich hinzugefügt.⁷

In der Gesangbuchausgabe *Iš naujo || pėrweizdėtos ir pagerintos || Giesmė|| = || Knygos [...] podraug fu || Maldė = Knygomis, || kurrofa || ne tiktay fėnos, bet ir naujos Maldos randamus yra. || Karalėuczuje, || Išspėuŝtos karaliŝkoje Knyg = Drukkawonėje Artungo. || 1832 folgt auf ihren neuen dritten Teil „Trecia Dalis Giesmė|| = Knygė“⁸ unter dem Titel „Maldos“ (sic!) das Kleinsche Gebetbuch, in welchem ein Teil der Gebete der früheren Ausgaben, die Kollekten, die Passionshistorie, der Katechismus, die Heilsordnung und die Bußpsalmen (möglicherweise aus Kostengründen) weggelassen sind. Im Wesent-*

⁴ Zigmās Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslo, 1988, 97.

⁵ Guido Michelini, *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, 97.

⁶ R[udolf] Schwede, „Zur Geschichte der litauischen Gesangbücher“, *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft* 3, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung, 1893, 396–406.

⁷ Schwede 1893, 401.

⁸ Das ist Karl Gotthard Kebers (1756–1835) Anhang aus den besten Liedern von Gottfried Ostermeyer (1716–1800) und Christian Gottlieb Mielcke (1733–1800).

lichen zeigt sich hier ebenfalls, dass die Teile Gesangbuch und Gebetbuch weiterhin mit jeweils eigenen Überschriften zusammen gebunden wurden.⁹

Rudolf Schwede vermerkt ferner, dass Friedrich Kurschat (1806–1884) – seit 1841 Nachfolger in der Redaktion – 1857 seinen eigenen dritten Teil dem Gesangbuch beigegeben und gleichfalls *Naujos* [...] *Maldū Knygeles* durchgesehen hat. Dieses sei „durch die früher weggefallenen Gebete, die Kollekte und die Leidensgeschichte vermehrt worden“.¹⁰ 1880 seien dann unter der Redaktion von Kelch¹¹ zu den Gebeten vier Seiten des Allgemeinen Kirchengebets hinzu genommen.¹² Andererseits habe Kurschats Militärgesangbuch von 1854 *Giefmjū bey Maldū Knygos* Liturgie, Gebete¹³ und Katechismus erhalten, anders sein 1855 erschienenes Schulgesangbuch 64 *Giefmes Szuilems*, dem kein eigentlicher Gebetsteil, dafür aber die Liturgie sowie einige bei Beginn und Schluss des Gottesdienstes gebräuchliche Verse beigegeben worden sind.¹⁴

Einige interessante Bemerkungen zum Kleinschen Gebetbuch (KIMK 1666) kann man in Gottfried Ostermeyers *Littauischer Liedergeschichte*¹⁵ nachlesen. § 34 heißt es:

Der Titel des Buchs [=Kleinsches Gesangbuch 1666] ist: Neu Littauisches verbessert und mit vielen neuen Liedern vermehrtes Gesangbuch, nebst einem sehr nützlichen nie ausgegangenen Gebetbüchlein, auch einer deutschen hochnötig unterrichtlichen Vorrede an den Leser. *Naujos Giefmjū Knygos*, kurofe fenos *Giefmės su Pritarimu wiffū Bažnyčios Mokitojų per mufu Lietuvą yra pagerintos, o naujos gražos Giefmės pridėtos, Taipojey Maldu Knygeles didžaufey Bažnyčioje wartojamos su labay priwalingu Pirmpamokinimu šias Knygeles škaitanczuju patogiej fuguldytos ir išdūtos. Karalauczuje išspauode fawo iffiradimais Pridrikis Reusneris, Metūfe MDCLXVI (Ostermeyer 1793, 36).*

Die originale deutsche Formulierung „nebst einem sehr nützlichen **nie ausgegangenen** Gebetbüchlein“ [Hervorhebung der Autorin] wird von Ostermeyer so verstanden, dass ein litauisches Gebetbuch noch nie vorher im Druck erschienen ist, obwohl das aus der litauischen Version des Gesangbuchtitels nicht hervorgeht. Ostermeyer bewertet die Formulierung als eine Antwort auf die Frage, ob es sich beim Kleinschen Gebetbuch (KIMK 1666) um einen Originaltext oder um eine (mehr oder weniger freie) Übersetzung von Daniel Klein handelt. Nachdem Ostermeyer § 48 (S. 51 f.) den Titel des Kleinschen Gebetbuchs KIMK 1666 (s. o.) zitiert hat, meint er in § 49, dass man aus dem „sehr weitläufigen“ Titel ersehen kann,

⁹ Birutė Kabašinskaitė, „Karolio Gotardo Keberio giesmyių genezė ir kalba: XIX amžiaus pirmoji pusė“, *Archivum Lithuanicum* 3, 2001, 14.

¹⁰ Schwede 1893, 403.

¹¹ Nach Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos* 3. XIX amžius, Vilnius: Sietynas, 1990, 125 habe Schwede einen Pridrikis Kelkis (Kelch) 1801–1877 erwähnt. Womöglich kann hier jedoch Johann Ferdinand Kelch – (lit.) Jonas Ferdinandas Kelkis (1801–1877) gemeint sein, wie neuerdings der Sekundärliteratur zu entnehmen ist, z. B. *Lietuvių literatūros enciklopedija*, redaktoriai Vytautas Kubilius, Vytautas Rakauskas, Vytautas Vana-gas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 232; *Mažosios Lietuvos enciklopedija* 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 69.

¹² Schwede 1893, 404.

¹³ „Kartu su 150 giesmių rinkiniu išspausdintas maldynas“ (Michelinis 2009, 195).

¹⁴ Schwede 1893, 405f.

¹⁵ [Gottfried Ostermeyer,] *Erste Littauische Liedergeschichte*, ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfche Gemeinde Pfafre seniore und der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Driefftichen Schriften, 1793.

welcher Art Gebete man hier zu suchen habe. Sie sind nach der § 35. bemeldten Vorrede zum Gesangbuch, nicht aus einer anderen Sprache übersetzt; die öffentlichen Kirchengebete etwa ausgenommen; sondern aus Kleins eigenen Meditationen gefloßen (Ostermeyer 1793, 52 f).

Diese Auffassung scheint allgemein akzeptiert worden zu sein. So stellt auch Zinkevičius kurz fest: „Maldaš Kleinas ne vertė, bet pats parašė“.¹⁶

Kriterien für eine andere Auffassung des Textcharakters von *MK* lassen sich offenbar schwer beibringen. Argumente dafür, dass *MK* tatsächlich allein aus Daniel Kleins Überlegungen bzw. aus seiner Feder geflossen sind, müßten gesicherte Hinweise auf entsprechende deutsche Vorlagen anbieten. Deutsche evangelische Gesangbücher pflegten freilich außer Liedtexten und –noten (bis heute) auch nicht zum Singen gedachte Texte abzdrukken. Zu finden sind einerseits offizielle Passagen: etwa aus Evangelien, Katechismus, Kollekte, Liturgie, Kirchenordnung usw., andererseits thematisch zugeordnete Zitate aus Bibel und theologischen Schriften, Anregungen zu Andacht und Gebet, Verse zum Lesen oder Sprechen usw. Insofern scheinen die individuellen Möglichkeiten für eine redaktionelle Gestaltung von Gebetstexten innerhalb von Gesangbüchern vielfältig zu sein und keinem Zwang im Sinne eines systematischen Vorbilds zu unterliegen, etwa eines in sich abgeschlossenen Gebetbuchs.

Guido Michelini setzt die Entstehung des Kleinschen Gesangbuchs (1666) in einen kooperativen Zusammenhang mit vier Auflagen (1650, 1655, 1657, 1666) des Königsberger *New Preussischen vollständigen Gesangbuchs*.¹⁷ Auf der Kopie des Titelblatts von dessen 1666er Auflage heißt es: „Wie auch Ein Geistreiches Gebeth=Büchlein“. Es werden weiter keine Angaben dazu gemacht. Ein unmittelbarer Vergleich mit dem Kleinschen Gebetbuch (*KIMK* 1666) war uns nicht möglich. Deshalb können wir schwerlich davon ausgehen, dass Daniel Klein für sein Gebetbuch in einer der genannten Auflagen dieses *Preussischen Gesangbuchs* eine unmittelbare Vorlage hatte. Wahrscheinlich brauchte er diese auch gar nicht, in Anbetracht der mentalen Sicherheit und Selbständigkeit seiner Textgestaltung.

Nebenbei bemerkt, scheint es angebracht zu sein, derartige Überlegungen zu berücksichtigen, wenn man neuerdings einen Versuch unternimmt, die Handschrift von Fabian Ulrich Glaser „Hauß= Schul= und Kirchen=Zucht. Nammû, Sźuilês ir Baźnycźês Pamôkslas“ (vier Teile, 1729–1732f.)¹⁸ einer deutschen Vorlage zuzuordnen oder sie entsprechend mit möglichen Vorbildern zu kombinieren. Unserer Meinung nach wäre davon auszugehen, dass man auch im Falle dieses

¹⁶ Zinkevičius 1988, 97.

¹⁷ Michelini 2009, 65–69.

¹⁸ Zugänglich in der Handschriftenabteilung der Universität zu Vilnius; vgl. Gertrud Bense, *Gereimte Texte in Fabian Ulrich Glasers Handschrift Hauß= Schul= und Kirchenzucht*, Halle (Saale), 2000 [als Manuskript gedruckt].

umfangreichen Glaserschen Nachlasses mit einer weitgehend originalen Handschrift rechnen sollte, zumindest mit einer recht freien und ziemlich selbständigen Nachgestaltung von verschiedenen, damals in Umlauf befindlichen Publikationen oder Entwürfen.

Zinkevičius ist der Meinung, dass „Kleino giesmynas (su maldų knyga), kaip ir gramatikos, padėjo ugdyti bei tobulinti raštų kalbą Prūsijoje“.¹⁹ Mit dieser Meinung dürfte er nicht allein sein, und auch nicht der Erste. In Fortsetzung des weiter oben zitierten Textes aus Ostermeyer § 49 heißt es „Ihr [der Gebete von KIMK 1666] Inhalt ist schriftmäßig und erbaulich, auch der Ausdruck rein Littauisch; daher sie Anfängern in dieser Sprache sehr zu empfehlen sind“.²⁰ Das ist eine bedeutsame Aussage zugunsten Akzeptanz und Überlieferung des Kleinschen Gebetbuchs. Mit Sicherheit sind Echtheit der Ausdruckskraft, Angemessenheit gegenüber der preußisch-litauischen Volkssprache sowie die (damalige) Korrektheit im schriftsprachlichen Gebrauch wichtige Kriterien speziell auch für das Überleben des Kleinschen Gebetbuchs bis weit ins zwanzigste Jahrhundert. Denn aus theologischer / pastoraler Sicht bestand keine Überlieferungspflicht. Durch die Jahrhunderte behielt das Kleinsche Gebetbuch wegen seiner als sprachlich üblich und richtig anerkannten Textqualität den Zuspruch bei den Mitgliedern der evangelischen Gemeinden. Mit anderen Worten: das Kleinsche Gebetbuch blieb gut verständlich und eingängig.

Andererseits bedeutet das keineswegs, dass sein Text formal und inhaltlich nicht verändert wurde. Er wurde den orthographischen, grammatischen, lexikalischen und phraseologischen Gewohnheiten der jeweiligen Epochen angepasst – ähnlich wie z. B. die Liedtexte des Gesangbuchs. Es ist außerdem wohl auch zu Kürzungen und Zusätzen, zu Umformulierungen und inhaltlichen Neuerungen gekommen, was sogar mit sogenannten kanonischen religiösen Texten geschehen konnte. Ergebnisse aus einem ausführlichen Textvergleich von KIMK 1666 und GK 1936 würden vermutlich nicht viel Neues bringen. Einzelheiten eines solchen Textvergleichs können ganz interessant und aufschlussreich sein. Hier nur ein Beispiel. Die dem Titelblatt von KIMK 1666 (s. o.) zu entnehmende Wortverbindung *Maldos páfťnikŭfe / czeřu káro/ brangummo / arba bádo / pawietros Jr kittofe reikmēnefe* wird von Ostermeyer § 49 so übersetzt:

Bußgebete an Fasttagen, zur Zeit des Krieges, der Theuerung oder Hungersnoth, der Pest und andern Nöthen (Ostermeyer 1793, 52).

Ostermeyer lässt also als Entsprechung für *pawietra* nur deutsch *Pest* gelten.

¹⁹ Zinkevičius 1988, 97.

²⁰ Ostermeyer 1793, 52.

KIMK 1666 beginnt nach der Überschrift *PAWIETROS C3ESE* ein Gebet, in dem es heißt:

Táwa ranka Wiešpatie funki yra ant mufu / táwa ruftybe fpáudž ir išgandin mus tūmi / jog iškadijenczė ir prapuldanczė pawietrą mums atfuntei ir užlėidei / kurri jaunos ir fennus / gimdytojus ir waikus / Wiešpacius ir šeimynikščius padurmay žémėfpi parmeta / terroja ir išgaišinna (KIMK 1666, 98–99 [KING 2009, 379]).

Man vergleiche dazu dieselbe Formulierung in GK 1936:

Tawo Ranka, Pone Diewe, funki yra ant mufū, tawo didis Papykis fpáudž' ir išgandin' mus tūmi, kad iškadijanczą ir prapuldanczė Pawietrą mums atfiuntei ir užlėidai / kuri jáunos ir fenus, Gimdytojus ir Waikus, Wiešpaczius ir Szeimynikščzius padurmay žémėfpi parmeta, teroja ir išgaišinna (GK 1936, 708).

Mit diesen Worten werden die Auswirkungen von *pawietra* umschrieben.

Zur Zeit Daniel Kleins war Preußisch-Litauen nicht unmittelbar von einer Pestepidemie betroffen,²¹ aber fortwährend bestand die Gefahr, dass diese todbringende Seuche, auf Deutsch auch der „schwarze Tod“ genannt, wieder ausbricht. Es blieb die große Furcht vor dieser Gottesstrafe. Man vergleiche in KIMK 1666:

KIMK 1666, 103 (KING 2009, 381) kūmi mes tą baię pawietros
korawonę šaw nupelnę efme.

KIMK 1666, 104 (KING 2009, 382) koroji mus dabar funkė pawietra ir
diddė nefweikata / bei smertimi
baifinga

KIMK 1666, 110 (KING 2009, 385) idant ta baifinga pawietros floga
tarp mufu palautu

KIMK 1666, 121 (KING 2009, 390) labay diddė gerybę šimme czėfe
padarei / kadda pawietrą nuramdei
ir tą nūg mufu práwarei /

KIMK 1666, 122 (KING 2009, 391) Kaip diddey mus griekai mufu
pawietroj' flogino / ir dienoj / o
didžaufey naktije išgandino /

In diesen Belegen wird *pawietra* in seiner Bedeutung auch verallgemeinert, mit Übel, Notfall, Unwetter in Verbindung gebracht. Außerdem liest man nach der Überschrift *Kitta Malda czėfu Pawietros panedielij' škaitytina*: „tus [...] nori nefweiku oru aplėifti / maru ir

²¹ Vgl. *Tarybų Lietuvos enciklopedija* 2, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986, 688.

pawietra funkies [...] išgaišinti“.²² An dieser Stelle entsteht der Eindruck, als wären mit *maras* und *pawietra* zwei verschiedene „kora-wones“ Strafen gemeint.

GK 1936 bringt einen Gebetstext unter der Überschrift *Prifiwer-timo*=*Malda. Czeſe didžio Maro arba Pawėtrôs*²³ und nach drei Seiten einen weiteren als *Kita Malda Czeſe Maro arba Pawėtrôs*. Danach findet man unter Dankgebeten *Dėkawone už Maro arba Pawietrôs*²⁴ *Paliowimą*. Hier erkennt man zwei mögliche Bezeichnungen (entweder „maras“ oder „pawietra“) für ein und dieselbe Erscheinung, wahrscheinlich die Pest. Im zuletzt genannten Gebet wäre jedoch auch eine Ausdrucksweise denkbar, die einen Dank für das Ende von *maras* 'Pest' und von *pawietra*²⁵ 'Sturm, Wirbelwind' ausdrückt. Denn neben der Interpretation von *pawietra* als Pest (und Epidemie überhaupt) ist dafür auch eine Bezeichnung von (heftigen oder schädlichen) Luftbewegungen anzutreffen. Unwetter wie Stürme, Orkane, ein Hurrikan können genauso vernichtende, tödliche Schicksalsschläge hervorrufen – wie wir es ja auch gegenwärtig erleben. Es mutet also gar nicht so fremd an, ein Massensterben und eine verheerende Katastrophe als Strafe Gottes zu verstehen und ihm für das Ende davon zu danken.

Einige Textbeispiele aus dem (Kleinschen) Gebetbuch in GK 1936 zum Vergleich für die Verwendung von *pawietra* und / oder *maras*: „ir dawe jū Bandą Maro Gumbais padweſti“.²⁶ Hier wird das moderne litauische Wort *māras* für Pest verwendet. Und wenn man so will, eine besondere Art von „maras“ genannt, nämlich „maras gumbais“. Als deutsche Entsprechung fällt einem dann gleich *Beulenpest* (Lymphknotenschwellung bei Pestinfektion) ein. „pagal Moizėſiaus Ŗodžius [...] Ir norint jus į ſawo Mieſtus ſufirenkat, tačiau aſ Marą tarp juſų ſiuſu“.²⁷ In dieser Version aus der Bibel ist sicherlich von der Pest die Rede! „Diewe tu [...] nori nefweiką Orą užleifti, Maru ir Pawėtra funkies atlankyti ir juſ abelnay išgaišinti“.²⁸ In diesem Satz sieht es so aus, als bestätige sich die obige Interpretation von *maras* 'Pest' und von *pawietra* 'Sturm, Wirbelwind'.

Christian Gottlieb Mielcke verzeichnet in seinem Wörterbuch von 1800²⁹ für „Peſt Máras, ro m. Pawėtra, trôs, f. Pf. XCI, 3. (Gumbas, bo, m. Pfalm LXXVIII, 50)“³⁰, für „Sturm; großer Wind, Szturmas, mo, m. Prov. I, 27. Wėtra, trôs, f. Apoc. XVIII, 9. Diddis Wėjas, Sap. V, 15. Skaudūs Wėjas, Job. XXI, 18. Wėjo Wėfuls, Jer. IV, 18.“³¹ Er vermerkt, dass *Maras*, ro etymologisch zu *Mirſtu* gehört³² und verweist auf *Marinnu*, *Smertis* u. a.³³ Bei ihm kommt *Pawėtra, trôs f.* 'die Pest' aus dem Polnischen und sei nicht mehr gebräuchlich.³⁴ Ähnlich Fried-

²² KIMK 1666, 104 (KING 2009, 382).

²³ GK 1936, 705.

²⁴ Schreibung auch „kad Pawėtrą nuramdei“.

²⁵ Beachte z. B. *pavietris, pawietra, pavietrė* (sl.) – *maras*; oras. Zitiert aus *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, redaktoriai Kostas Korsakas, Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, 514.

²⁶ GK 1936, 705.

²⁷ GK 1936, 706.

²⁸ GK 1936, 710.

²⁹ [Christian Gottlieb Mielcke,] *Littauifch=deutſches und Deutſch=littauifches Wörter=Buch*, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit fehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hålfte vermehret und verbeſſert worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen. [...] Teil 1–2, Königsberg, 1800. Im Druck und Verlag der Hartungſchen Hofbuch-druckerey.

³⁰ Mielcke 1800, 2, 369.

³¹ Mielcke 1800, 2, 462.

³² Mielcke 1800, 1, 158.

³³ Mielcke 1800, 1, 171.

³⁴ Mielcke 1800, 1, 328.

rich Kurschat in seinen Wörterbüchern³⁵; er bemerkt auch, dass für *māras* bildlich auch *paviētra* 'Unwetter' (Ps. 91,3) stehen könne.³⁶ *Maras* vergleicht Kurschat mit poln. *mor* 'Pest, Sterben'.³⁷ Beide, Mielcke und Kurschat, kennen den Plural *marai* in der Bedeutung 'Pestzeit'.

In *Lietuvių kalbos žodynas* gilt *paviētrė* als die am meisten gebrauchte Form neben *pavietra*, *pavietri(j)a*, *paviētris*;³⁸ dazu die Bedeutungen: 1. 'maras, epidemija'; 2. 'dvokimas, smarvė'; 3. 'oras, erdvė'; 4. 'vieto, kur smarkiai pučia vėjas'; 5. 'smarkus vėjas, viesulas'. Die Phrase *nuo paviētrės metų = nuo senų laikų* wird Punkt 1) zugeordnet: „von alten (Pest-)Zeiten her“. Ähnlich im Wörterbuch von Max Niedermann et al., wo *paviētrė* in der Bedeutung 'Epidemie, Seuche, Pest', aktualisiert wird als „tikrai lietuviškai“ *māras, limpamà ligà* 'Infektionskrankheit' und somit gegenüber gestellt wird einer Verwendung von *paviētrė* in der Bedeutung 'Unwetter', was „tikrai lietuviškai“ *dārgana* heißen müßte.³⁹ Die meisten der phraseologischen Belege für *paviētrė*, die man in diesem Wörterbuch zitiert findet, gehen in Richtung Sturm-, Unwetterschäden.

Bei gelegentlichen Recherchen in älteren preußisch-litauischen Texten, z. B. in Bretkuns *Postilla*⁴⁰ oder in der *Knyga Nobažnystes*⁴¹, entdeckt man, dass *pawietra* sowohl 'Epidemie, Seuche' (im allgemeineren Sinn) als auch ganz konkret 'Pest' bedeuten kann. Eine Verwendung von *pawietra* in der Bedeutung 'Luft, Sturm, Unwetter' wurde in diesem Zusammenhang leider nicht gesondert berücksichtigt. Das hätte nahe gelegen, wäre man hier gleich der schon von Mielcke getroffenen Vermutung (s. o.) nachgegangen, der Gebrauch von *paw(i)etra* in der Bedeutung 'Pest' komme aus dem Polnischen. Eine Entlehnung aus dem Polnischen hätte man einfach von Ernst Fraenkel in dessen etymologischen Wörterbuch des Litauischen⁴² bestätigt gefunden und sich keine Gedanken machen müssen über die Zusammenhänge von Begriffen wie Sturm – Epidemie – Pest. Die Entstehung einer metaphorischen Bedeutungsübertragung etwa unter den Bedingungen von Euphemismus kann man vielleicht erkennen in polnisch *powietrze* 'Luft, Wetter, Pest' und *powietrze morowe* 'Pest, Seuche, Pest', wie man es womöglich in modernen polnischen Wörterbüchern heute noch nachvollziehen kann. Die direkte, nicht tabuisierende Bezeichnung für Pest dürfte *maras* sein, offensichtlich seit der schriftsprachlichen Überlieferung des Litauischen (in Preußen) öfter belegt als *pawietra*.

³⁵ [Friedrich Kurschat,] *Wörterbuch der Littauischen Sprache von Friedrich Kurschat* [...] I–II, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1870–1883; erster Theil: *Deutsch–Litauisches Wörterbuch* 1–2, 1870–1874; zweiter Theil: *Littauisch–Deutsches Wörterbuch*, 1883.

³⁶ Kurschat I, 2, 1873, 107.

³⁷ Kurschat II, 1883, 243.

³⁸ *Lietuvių kalbos žodynas* IX, Vilnius: Mintis, 1973, 694.

³⁹ Max Niedermann, Alfred Senn und Anton Salys, *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Litauisch–Deutsch* II, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1951, 705.

⁴⁰ [Johannes Bretke,] *POSTILLA Tatai ehti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangelio / fakamui Baſniczoie Krikſchczionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſfpau-de Karaliaucziue Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591; POSTILLA tatai ehti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangelio / fakamui Baſniczoie Krikſchczionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſfpaufta Karaliaucziue / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591.*

⁴¹ KNIGA Nobažnyſtes Krikſcionifzkos / Ant gārbos Diewuy TRAYCEY Szwentoy Wienatijam: Ant

wartoimá Bážnicioms dides Kunigiftes Lietuwos iſduotá. KIEDAYNISE, DRV-KAWOIA, IOCHIMAS IVR-

GIS RHETAS, Meatu Poná, 1653.

⁴² Vgl. Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches*

Wörterbuch 1, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1962, 557.

Inwieweit in ein und demselben Text eine Verwendung sowohl von *maras* und als auch von *pawietra* von speziellem, sinnentscheidendem Belang sein kann – oder auch nicht –, möchten wir anhand von Auszügen eines Textstücks vom Jahre 1770 vorführen, das aus einem ganz anderen, nicht religiösen Bereich stammt⁴³:

- PVG 1960, 296 Paliepipimmas, kaip ant tikkro Prifidabbojimo pried
kellofa Lénkû=Žémês Szalifa jau parodanti Mara wis
kas géray itaifoma buti tur [Titel einer Verordnung
von 1770 und deren Belege für Pest]
- PVG 1960, 297 ið tokiû Wètû, kur Maras [Hervorhebung der
Autorin] jau ponawoja
- PVG 1960, 298 Maro dëley
- PVG 1960, 301 Maro=Nûdai
- PVG 1960, 301 Maro=Namû, Maro=Lëkorû, Maro=Piltßeriû
- PVG 1960, 302 fu Marû fergancieis Žmonëmis
- PVG 1960, 303 Marû jau fergancius Žmones i Žemę iwefti
- PVG 1960, 304 kas ant Nukreipjimo gadinanczo Maro [...]
 - rekalinga [...]
- PVG 1960, 299 ir kurrûfe Diewui Dëkui! dar nieka Pa wëtra
 - [Hervorhebung der Autorin] randafi
- PVG 1960, 300 Pawëtrôs dëley
- PVG 1960, 300 arti pri Rubbëžîû, kur Pawëtra yra
- PVG 1960, 303 nûdinga Pawëtra
- PVG 1960, 305 ëfanti Pawë[t]ra bus paláujufi

⁴³ Vgl. *Prūsijos valdžios gro-
matos, pagraudenimai ir ap-
sakymai lietuviams valstie-
čiams, sudarė P[ovilas] Pa-
karklis, redagavo K[ons-
tantinas] Jablonskis, Vil-
nius: Valstybinė politinės
ir mokslinės literatūros
leidykla, 1960 [weiter
PVG 1960].*

An dieser Stelle mag schließlich angedeutet sein bzw. vorläufig ungeklärt bleiben, ob Daniel Klein bei seiner Textgestaltung derar- tige lexikalisch und funktional-semantisch bedingte Möglichkeiten der Selektion bewusst waren und in entsprechendem Umfeld den Rezipienten seines Textes bis ins 20. Jahrhundert bewusst blieben.

Literatur und Quellen	und Kirchengzucht, Hal- le (Saale) [als Manu- skript gedruckt].	<i>tauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichti- gung der Liedersamm- lung von Fabian Ulrich Glaser (1688–1747) und ihrem Umfeld</i> =[Hallesche
BENSE, GERTRUD, 2000: <i>Gereimte Texte in Fabian Ulrich Glasers Hand- schrift</i> Hauß- Schul-	BENSE, GERTRUD, 2001: „Giedojam taw – Wir singen dir“. Zur Textge- schichte der preußisch-li-	

- Sprach- und Textforschung* 8], Frankfurt am Main, Berlin, Bern u. a.: Peter Lang Verlag.
- BIRŽIŠKA, VACLOVAS, ²1990: *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos* 3. XIX amžius, Vilnius: Sietynas.
- [BRETKE, JOHANNES,] POSTILLA Tatai efi Trumpas ir Praftas Ifchguldimas Euangeliju / řakamui Bařniczoie Krikřhcžionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwas Plebona Karaliaucziui Prufūfu. Ifřpaude Karaliaucziui Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591; POSTILLA tatai efi Trumapas ir Praftas Ifchguldimas Euangeliju / řakamui Bařniczoie Krikřhcžionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwas Plebona Karaliaucziui Prufūfu. Ifřpaufta Karaliaucziui / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591.
- FRAENKEL, ERNST, 1962: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- GK 1936 – *Pagerintos Giefmių Knygos, kuriofe brangiaufios řenos ir naujos Giefmės řurařytos Diewui ant Garbės ir řu Maldų Knygomis bei nauju trecziofios Dalies Papildymu*. Naujai iř-
- leido Klaipėdos Krařto Ewangelikoji Konfitorija 1936 Metais. Klaipėda: Lituania.
- KABAřINSKAITĖ, BIRUTĖ, 2001: „Karolio Gotardo Keberio giesmyų ġenezė ir kalba: XIX amžiaus pirmoji pusė“, *Archivum Lithuanicum* 3, 13–54.
- KIMK 1666 – [Daniel Klein,] Neues Littauisches / fehr nōthiges und Seelenerbauliches Gebetbūchlein / Oder / NAUJOS LABBAY PRI-VVALINGOS IR DUSZOMS NAUDINGOS MALDU KNYGELES Kurrofe randamos yra Maldos Nedielfe / Pamedielūfe / taipajeg ir ant Sžwenčiu; Pakutnos Maldos pātnikūfe / cžefu káro / brangumo / arba bādo / pawietros Jr kittofe reikmėnefe. Priegtam Griekawimo Maldos řu tomis pirm ir po priėmimo bei wartojimo we-cžėres Sakramento. Galāufay Liggū ir Smer-ties cžėfe řkaitomos / O DJEWUJ ant garbės / žmonėmus ant nobažnyftes pafekimo / ir duřoms ant amžino iřganimo Sutaifytos ir řam Krikřczoniřkam Pafāului / ypaczey Bažnyczoms / ir nobažniems Naminikams / a. Ukinikams / řoj' mufu Prufu Lietwoj' iřdūtos nūg M. DANJELO KLEINO, Lietun.: Klebono Tilžej' KARALAUZUJE Drukkawo-
- jo ir iřřpaude PRIDRIKIS REUSNERIS. Metūfe KRJSTAU 1666. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe KING 2009, 328–412.
- KING 2009 – D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų řaltiniai* = D. Kleins Naujos giesmju knygos. *Die Texte und ihre Quellen*, hrsg. von Guido Michelini, Vilnius: Versus aureus, 2009.
- KNIGA Nobažniftes Krikřcionifžkos / Ant ġarłos Diewuy TRAYCEY Szwentoy Wientijam: *Ant wartoimā Bāžnicioms dides Kunigiftes Lietuwas iřduotā. KIEDAYNISE, DRVKAWOIA, IOCHIMAS IVRGIS RHETAS*, Meatu Ponā, 1653.
- [KURSCHAT, FRIEDRICH,] 1870–1883: *Wörterbuch der Littauischen Sprache von Friedrich Kurschat* [...] I–II, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1870–1883; erster Theil: *Deutsch–Littauisches Wörterbuch* 1–2, 1870–1874; zweiter Theil: *Lit-tauisch–Deutsches Wörterbuch*, 1883.
- Lietuvių kalbos řodynas* IX, Vilnius: Mintis, 1973.
- Lietuvių literatūros enciklopedija*, redaktoriai Vytautas Kubilius, Vytautas Rakauskas, Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

- Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, redaktoriai Kostas Korsakas, Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- Lietuvių poetikos pradmenys*, parengė J[uozapas] Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 1985.
- Mažosios Lietuvos enciklopedija 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- MICHELINI, GUIDO, 2009: *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- [MIELCKE, CHRISTIAN GOTTLIEB,] 1800: *Litauisch=deutsches und Deutsch=litauisches Wörter=Buch*, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens=
- Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbeffert worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen. [...] Teil 1–2, Königsberg, 1800. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.
- NIEDERMANN, MAX; ALFRED SENN, ANTON SALYS, 1951: *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Litauisch–Deutsch II*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsvarlag.
- [OSTERMEYER, GOTTFRIED,] 1793: *Erfte Littauifche Liedergefchichte*, ans Licht gefellet von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfche Gemeine Paftore feniore und der Königl. Deutſchen Gefellſchaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Driefftſchen Schriften, 1793.
- PVG 1960 – *Prūsijos valdžios gromatos, pagrudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, sudarė P[ovilas] Pakarklis, redagavo K[onstantinas] Jablonskis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- SCHWEDE, R[UDOLF], 1993: „Zur Geschichte der litauischen Gesangbücher“, *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft* 3, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung, 396–406.
- SENN, ALFRED, 1957: *Handbuch der Litauischen Sprache 2. Lesebuch und Glossar*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Tarybų Lietuvos enciklopedija 2*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1986.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

Maldos Čėsu Pavietros: pastabos apie Danieliaus Kleino maldaknygę

Santrauka

Lietuvių evangelikų giesmyno *Pagerintos Giefmių Knygos* 1936 metų leidime skelbiamos trisdešimt aštuonios giesmės, kurių teksto autorius arba vertėjas nurodytas Danielius Kleinas. Dauguma šių nuo 1666 metų Kleino giesmyno perspausdinamų tekstų iš tikrųjų pasirašytos „M. Daniel Klein“. 1936 metų leidimo 619–756 puslapiuose be atskiros antraštinio lapo skelbiamos sistemškai išdėstytos maldos. Nepaisant tokio maldų anonimiškumo galima

spėti, kad 1936 metų maldynas (su įvairiais redakciniais pakeitimais) vis dar remiasi Kleino 1666 metų originalu. Greičiausiai dėl savo pavyzdinės „grynai lietuviškos raiškos“, kaip, pavyzdžiui, jau 1793 metais įvertino Gottfriedas Ostermejeris, Kleino maldaknygė Prūsų Lietuvos evangelikų bendruomenėje pelnė ilgalaikį pripažinimą. Kaip tiesioginio abiejų maldynų teksto lyginimo galimybių pavyzdys pateikiamos maldų *Malda Pawietros Czeŕe* (1666 metų leidimas, p. 98t) ir *Prifiwertimo=Malda. Czeŕe didžio Maro arba Pawētrōs* (1936 metų leidimas, p. 705t) ištraukos, leidžiančios paaiškinti tam tikras kultūros istorijos ir tekstų raidos lemiamas žodžių *pavietra* ir *maras* vartojimo aplinkybes.

GERTRUD BENSE
Jägerplatz 17
D-06108 Halle
El. p.: benses@arcor.de

Danieliaus Kleino *Maldų knygelės:* vertinimo istorija ir vertybių schema

1. VERTINIMO ISTORIJA.

1.1. TYRĖJŲ DĖMESYS. 1666 metais kartu su Danieliaus Kleino parengtu giesmynu *Naujos giesmių knygos* buvo išleistos *Naujos labai privalingos ir dūšioms naudingos maldų knygelės*¹. Literatūros ir knygotyros istorijose paprastai pateikiama informacija apie *Maldų knygelių* rinkinio statusą bei populiarumą², parengimo laiką³ ir maldų leidimo tradicijas⁴, reikšmingumą kalbai ir rašto kultūrai⁵, išlikusių origina-

melis su maldomis. [...] išleistas Karaliaučiuje 1666 m., bet buvo parengtos beveik penkiolika metų anksčiau" (Guido Michelinis, *Mažosios Lietuvos giesmių istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, 65).

⁴ „Ji buvo išleista kartu su giesmynu, bet su atskiru antraštiniu lapu ir atskira paginacija. Tokia pat forma ir su tokiau pat antraštiniu lapu D. Kleino pavarde ši maldaknygė buvo pridedama ir prie visų vėlesniųjų lietuviškų protestantiškų giesmių" (Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir bibliografijos* 1. XVI–XVII amžiai, Vilnius: Sietynas, 1990, 304; toliau – BrZA I); „Iš tradicijos ji ir vėliau buvo leidžiama kartu su giesmynu" (Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas, 1988, 97).

⁵ „Kleino giesmynas (su maldų knyga), kaip ir gramatikos, padėjo ugdyti bei tobulinti raštų kalbą Prūsijoje" (Zinkevičius 1988, 97).

¹ [Daniel Klein,] Neues Lit-taufches / fchr nõthiges und Seelenerbauliches Gebetbüchlein / Oder / NAU-JOS LABBAY PRIVVALIN-GOS IR DUSZOMS NAU-DINGOS MALDU KNY-GELES Kurrofe randamos yra Maldos Nedielofe / Pa-nedielūfe / taipajeg ir ant Szwenčiu; Pakutnos Mal-dos páfntnikūfe / czefu ká-ro / brangummo / arba bá-do / pawietros Jr kittofe reikmēnefe. Priegtam Grie-káwimo Maldos fu tomis pirm ir po priēmimo bei wartojimo weczēres Sakra-mento. Galáufay Liggū ir Smerties czēfe fkaitomos / O DJEWUJ ant garbēs / žmonēmus ant nobažnyf-tes pafekimo / ir dušoms ant amžino išganimo Su-taifytos ir řam Krikřczoniřkam Páfáului / ypaczey Bažnyczoms / ir nobaž-niems Naminikams / a. Ukinikams / Boj' mufu

Prufu Lietwoj' iždūtos nūg M. DANJELO KLEINO, Lietun.: Klebono Tilžej' KARALAUZUJE Drukka-wojo ir išfpáude PRIDRI-KIS REUSNERIS. Metūfe KRJSTAUS 1666 (toliau – KIMK 1666). (Kritinis leidimas: D. Kleino *Naujos giesmju knygos. Tekstai ir jų řaltiniai* = D. Kleins *Naujos giesmju knygos. Die Texte und ihre Quellen*, parengē Guido Michelinis, Vilnius: Versus aureus, 2009, 328–412; 2011 metais paskelbtas elektroninis leidimas: *Danielius Kleinas, Naujos maldų knygelės*, 1666, tekstą rengē Vaidotas Rimša, Mindaugas řinkūnas, konkordancijas rengē Mindaugas řinkūnas, Vaidotas Rimša, Vytautas Zinkevičius, 2006,

² „Ši maldaknygė virto oficialine, visoms Mažosios Lietuvos protestantų baž-

nyčioms privaloma maldų knyga ir daugiau kaip pustrėčio řimto metų, ligi mūsų laikų, buvo kartoja-ma savarankišku kiekvie-no oficialaus giesmyno lei-dimo priedu. [...] Dėl savo oficialinio pobūdžio ji fak-tiškai ir neturėjo Mažojoje Lietuvoje rimtų konkuren-tų, nors kartais ir buvo bandoma paruošti malda-knygę jai pavaduoti" (Vaclovas Biržiška, *Knygotyros darbai*, sudarē, pratarinė ir įvadą parařē Genovaitė Raguotienė, Bronius Raguotis, Vilnius: Pradai, 1998, 266); „Vėliau ta maldaknygė buvo daug kartų perspausdinėjama" (Jurgis Lebedys, *Senoji lietuvių li-teratūra*, Vilnius: Mokslas, 1977, 117).

³ „Baroko laikotarpiu išėju-siose Tilžės kunigo Danie-liaus Kleino (1609–1666) *Naujose giesmju knygoje* [...] prisegtas 168 puslapių to-

⁶ „Iki šių dienų Kleino giesmyno (kartu su maldų knyga) išliko vos pora egzempliorių“ (Zinkevičius 1988, 97); „Šiandien žinomi du šios knygos egzemplioriai: vienas [...] saugomas Torunės universiteto bibliotekoje, o kitas – Valsybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne“ (Micheli 2009, 83).

⁷ Kartais tarybinėje literatūros istoriografijoje maldynas būdavo net visai nutylimas, plg. *Lietuvių literatūros istorija 1. Feodalizmo epocha*, redagavo K[ostas] Korsakas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 172–173; *Lietuvių literatūros istorija 1*, red. Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1979, 26.

⁸ Panašiai atsitiko ir su kitų religinių raštų, pavyzdžiui, pamokslų, tyrimais, plg.: „Pamokslų tyrimų istoriografija Lietuvoje palyginti kukli, trūksta visapusiškos šio specifinio žanro analizės. Dėl ideologinių suvaržymų vengiant religinės tematikos, lietuviški pamokslai dažniau buvo tiesiog registruojami bibliografiniuose leidiniuose, vertinama jų kalbinė raiška ar kuris nors vienas pasirinktas aspektas (pvz., edukacinis, socialinis)“ (Kristina Mačiulytė, „Viešo ir privataus gyvenimo akcentai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės apšvietos pamoksluose“, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, 86).

lų kiekį⁶. Patys maldų tekstai nenagrinėjami. Gali susidaryti įspūdis, kad taip yra dėl abejotinos jų turinio ir išraiškos kokybės arba dėl sovietinio laikotarpio ideologinių nuostatų⁷. Deja, ši tradicija išlaikoma ir šiandien⁸.

Oficiali nuostata apie menkesnį maldų nei giesmių vaidmenį protestantų bažnytinėje liturgijoje⁹ negali būti savaiminiu įrodymu, kad maldų tekstai nebuvo reikšmingi *Maldų knygeles* skaitantiems žmonėms. Maldynas buvo skirtas skaityti per pamaldas bažnyčiose¹⁰; reikia nepamiršti ir protestantiškos tradicijos kalbėti jas iš atminties¹¹. Populiarumą¹² rodanti perlaidų gausa ir nuolatinis oficialaus maldyno statusas leidžia manyti, kad Kleino maldos turėjo daryti ir darę įtaką jas kalbantiems ir jų besiklausantiems žmonėms.

1.2. LIETUVIŠKI MALDŲ TEKSTAI IKI KLEINO MALDŲ KNYGELIŲ.

Kleino maldynas lietuviškų raštų istorijoje kartais apibūdinamas kaip pirmasis¹³. Protestantiškos teologinės literatūros atšakoje iki Kleino jau buvo išleisti mažesnės apimties Martyno Mažvydo ir Jono Bretkūno parengti maldų tekstai¹⁴, kurie gali būti laikomi Kleino maldyno pirmtakais. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės reformatų išleistoje *Knygoje Nobažnystės Krikščioniškos* (1653) esančios maldos¹⁵ gali būti vertinamos tik kaip bendras Kleino kūrybos kontekstas. Iš katalikiškos pakraipos raštų reikia paminėti Jakobo Le-

⁹ „Protestantų gyvenime maldaknygėms, lyginant su giesmynais, teko kur kas menkesnis vaidmuo“ (Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 396).

¹⁰ Plg. Biržiška 1998, 238.

¹¹ „Maldos – nekanonizuoti apeiginiai kūriniai, protestantų atmintinai sakomi arba iš spaudos leidinių skaitomi bažnyčiose, susirinkimuose ir individualiai“ (Kaunas 1996, 167).

¹² Mykolas Biržiška 1925 metais akcentuoja, kad „[ž]monėms taip pat įtikiojo „Naujos... maldų kny-

gelės“ (1666), kurios dar šiandien Maž. Lietuvoje tebėra vartojamos“ (Mykolas Biržiška, *Mūsų raštų istorija 1*, Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1925, 29).

¹³ Vaclovas Biržiška *Aleksandryne* nurodo, kad *Maldų knygelės* „yra ne tik pirmoji lietuviška protestantiška, bet ir apskritai pirmoji lietuviška maldaknygė“ (*BrZA I* 304). Tokios pat nuomonės laikosi ir Zigmas Zinkevičius (1988, 97).

¹⁴ Mažvydo giesmyne paskelbtų maldų Vaclovas Biržiška nelaiko savarankiška maldaknyge ir dėl nedidelio jų kiekio ir dėl to, kad jos „teapima mal-

das, išplaukiančias iš poterių kalbėjimo“ (Biržiška 1998, 266). Apie iki Kleino išleistas maldas dar plg. Marcelinas Ročka, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, 292–293.

¹⁵ Apie šio pirmo atskiro lietuviško reformatų maldyno struktūrą ir vertimo autorystę, siejamą su Samuelio Minvydo ir Jono Božimovskio vardais, žr. Dainora Pociūtė, „Lietuviškosios Bažnyčios knyga“, *Knyga Nobažnystės Krikščioniškos 1653*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, XXIX, XXXIII–XXXIV, XLIV).

desmos katekizmo vertimą – viena šio lietuviškai pirmą kartą 1595 metais išėjusio konvoliuto dalis – *Trumpas būdas pasisakymo arba išpažinimo nuodėmių* – yra poetiški maldų tekstai, išversti Mikalojaus Daukšos¹⁶.

1.3. MALDYNO PERSPAUSDINIMO ISTORIJA. ORIGINALUMO IR ITAKŲ KLAUSIMAS. Remiantis Domo Kauno¹⁷ ir Guido Michelini'o¹⁸ bibliografinėmis pastabomis galima teigti, kad su Kleino vardu išėjusių *Maldų knygių* leidimų buvo bent septynios dešimtys¹⁹. Bet visais šiais atvejais buvo perleidžiamas papildytas ir vienaip ar kitaip pakeistas Kleino maldų tekstas²⁰. Tik 2009 metais paskelbtas tikslus 1666 metais pasirodžiusio Kleino maldų teksto atitikmuo – leidinyje *D. Kleino* Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai* pateikta Torunės universiteto bibliotekoje saugomo giesmyno ir maldyno egzemplioriaus (vieno iš dviejų žinomų išlikusių originalų) faksimilė²¹. Šios knygos įvadiniam straipsnyje informacijos apie *Maldų knygeles* pateikiama nedaug. Viena pastaba yra bendro pobūdžio bibliografinė nuoroda²², o kita perteikia gana įtikinamą spėjimą apie Kleiną kaip originalių maldų tekstų kūrėją: „perspausdinamos Kleino *Maldų Knygeles* pateikiamos be šaltinių, nes nepavyko jų surasti: ši maldaknygė gerokai skiriasi nuo panašaus pobūdžio publikacijų, išleistų kartu su tuometiniais prūsiškais giesmynais [...] – gal tai originalus ar pusiau originalus veikalas“²³. Ir anksčiau apžvalgoje ne kartą buvo užsimenama apie Kleino parengto maldyno origina-

167) pridėjus Vytauto Rinkevičius parengtą skaitmeninę 1685 metų Johanno Rikovijaus leidimo versiją, Mindaugo Šinkūno parengtą skaitmeninę Frydricho Šusterio 1705 metų leidimų versiją, Vaidoto Rimšos ir Mindaugo Šinkūno parengtą elektroninę 1666 metų leidimo versiją bei Michelini'o parengto leidinio „*D. Kleino* Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai*“ 1666 metų teksto faksimilę iš Torunės bibliotekoje saugomo egzemplioriaus.

²⁰ *Maldų knygių* perleidimo istorija greičiausiai rėmėsi tradicija, kai rengiant naują leidimą naudojamosi paskutiniuuoju išleisto teksto variantu. Apie bažnytinės literatūros tekstų perimamumo ir redagavimo tradiciją daugiau žr. Počiūtė 2004, XLV.

²¹ Iki 2009 metais (su 2008 metų Michelini'o įvado data) paskelbtos Kleino *Maldų knygių* faksimilės bene vienintelis Lietuvos skaitytojams viešai prieinamas tikrasis *Maldų knygių* teksto variantas buvo Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Retų spaudinių skyriuje saugoma palyginti neprasotų kokybės fotokopija, 1962 metais gauta iš West Deutsche Bibliothek.

²² „Kartu su giesmynu įrištas Kleino parengtas 164 puslapių maldų rinkinys pavadinimu *Maldų Knygėlė*“ (Michelini 2008, 5).

²³ Michelini 2008, 12.

¹⁶ Anoniminis 1605 metų katekizmas *Trumpos būdo dalies* (taigi ir maldų) neturi, žr. Artūro Judžėnčio pateikiamą 1605 metų katekizmo ir Daukšos katekizmo sandaros sugretinimą (Artūras Judžėntis, „1605 m. katekizmo aiškinamieji šaltiniai“, *Baltistica* 45(1), 2010, 65).

¹⁷ Kaunas Kleino *Maldų knygių* išleidimą 1666 metais vadina *nauju šios paskirties leidinių etapu*, kartu nurodydamas, kad ši „[k]nyga visada buvo spausdinama su oficialiuoju bažnytiniu giesmynu, bet kaip atskira,

antraštinį lapą turinti dalis. Iki 1807 m. ji išėjo 17, o iki paskutinio leidimo 1936-aisiais – 66 kartus. Iš pradžių maldaknygė turėjo ir atskirą paginaciją, kuri nuo 168 p. (1666) padidėjo iki 264 p. (1757)“ (Kaunas 1996, 167–169).

¹⁸ „*Trumpos bibliografinės žinios apie giesmyną bei jo perspausdinimus*.

1685 m. J. Rikovijaus leidimas [...]. Vienas šios knygos egzempliorius saugomas VU bibliotekoje (signatūra Lr 1377); Pagal jį V. Rinkevičius parengė skaitmeninę CD kopiją,

kurią išleido VU Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra. [...] Šusterio 1705 m. leidimas [...] Žinomi du jo egzemplioriai: vienas saugomas VU bibliotekoje (signatūra Lr 1383), o kitas – Valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne. Pagal pirmąjį M. Šinkūnas parengė skaitmeninę CD kopiją, kurią išleido VU Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra“ (Michelini 2009, 83).

¹⁹ Toks skaičius gaunamas prie Kauno nurodytų 66 perleidimų (Kaunas 1996,

²⁴ „Danielis Kleinas, 1666 m. paruošęs naują giesmyno leidimą, kartu priedu prie jo, bet savarankiška ant-rašte ir puslapių sužymėjimu, paskelbė ir *Naujas* [...] *Maldų Knyges*, į kurias sutraukė savo perredaguo-tas maldas iš Mažvydo giesmynų ir Bretkūno *Kol-lectų*, bet kartu įtraukė ir daug savo savarankiškai parašytų ar iš vokiečių kalbos išverstų maldų. Šios *Maldų Knygėlės* buvo penkis kartus didesnės už Bretkūno *Kollectas* [...]. Tą maldaknygę Kleinas skyrė „ypaczey Bažnydzioms ir nobažniems Naminjams ir ukinjams szoje musu Prūsų Lietuwoje“, taigi tu-rėjo galvoje ne vien kuni-gus, bet ir platesniąją liau-dį. Atrodo, kad tie Kleino bendradarbiai, kurie jo giesmynui davė daug savo parašytų giesmių, nedaly-vavo sudarant maldakny-gę, ir ji visa gali būti laiko-ma vieno Kleino darbu“ (Biržiška 1998, 266). „Prie giesmyno pridėta „Maldų knygelės“ su atskiru tituli-niu lapu ir atskira pagina-cija. Maldas Kleinas ne ver-tė, bet pats parašė“ (Zinke-vičius 1988, 97). „Tais pa-čiais 1666 m., kai išėjo giesmynas, buvo išleistas ir kitas originalus Kleino darbas „Naujos labai priva-lingos ir dūšioms naudin-gos maldų knygelės“ (Le-bedys 1977, 117). „Lietuvių literatūros istorijoje svarbią vietą užima D. Kleino pa-rengtas [...] giesmynas [...] (1666). Kartu, vienoje kny-goje, išleistas ir D. Klei-

lumą²⁴. Kaunas, gana išsamiai aprašydamas Kleino maldyno paskir-tį ir struktūrą, dėl *Maldų knygių* originalumo yra išreiškęs nemen-kų abejonų²⁵. Bet kol teiginys apie neoriginalų maldyno pobūdį nėra įrodytas, taikliausia laikytina Dainoros Pociūtės pastaba apie galimą vokiečių teologo pietisto Johanno Arndto maldyno įtaką Kleino *Maldų knygių* poetikai ir struktūrai²⁶. Ši įtaka akivaizdi maldų temati-koje ir pavadinimuose. Struktūriniai Kleino, kaip ir kitų to meto maldynų sudarymo principai, maldų išdėstymą siejant su kalendo-rinėmis bažnytinėmis šventėmis, socialiniais ir gamtos stichijų reišk-iniais, ribinėmis žmogaus gyvenimo situacijomis rodo, kad Kleinas laikėsi bendrųjų šio teologinės literatūros žanro principų. Vis dėlto atidžiau peržiūrėjus maldų tekstus ir juos palyginus su Arndto ar kitų Kleino gyvenamuoju laikotarpiu išėjusių maldynų tekstais ma-tyti, kad iš amžininkų Kleinas nusižiūrėjo tik bendruosius maldyno sandaros rėmus. Poetiška ir kartu gana santūri (palyginti kad ir su Arndto egzaltuota išraiška²⁷) *Maldų knygių* kalba, maldose atsisklei-džianti vertybių sistema ir savita pasaulėžiūra leidžia Kleiną laikyti ne tik originaliu, bet ir inovatyviu lietuviškos raštijos kūrėju.

2. MALDYNO SANDARA. Maldyną sudaro 46 maldos. Įvadinė malda „Delei Dwaffes ir galybes Diewą tikkray melftifi“ (*KIMK* 1666, III–IV) skirta maldos sampratai ir tikslams paaiškinti. Kitų maldų

no originalus darbas „Nau-jos ... maldų knygelės“ (Eugenija Ulčinaitė, Albi-nas Jovaišas, *Lietuvių lite-ratūros istorija. XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 381).

²⁵ „G. Ostermeyeris pirmasis atkreipė dėmesį į tai, kad D. Kleino maldos yra ori-ginalios, sužadintos auto-riaus meditacijų [...] Savo teiginiams pagrįsti sva-resnių argumentų jis nepatei-kė, tačiau ši XVIII a. tyri-nėtojo nuomonė gyva ligi šiol. Skaitant maldas, tokio tvirto įsitikinimo nelieka. Jų turinys būdingas seno-sioms vokiečių maldoms,

kalbamoms per šventes, sekmadieniais ir per įvai-rias apeigas, nelaimių metu, prie ligonio ar mirš-tančiojo. Rinkinys buvo parengtas metodiškai, atsi-žvelgiant į visus galimus metų gyvenimo atvejus“ (Kaunas 1996, 169).

²⁶ „Lietuviškų maldų kūri-mo ir vertimo istorijoje iš-skirtinai svarbi yra D. Klei-no maldaknygė *Naujos maldų knygelės*, kuri pirmą kartą buvo išleista sykiu su jo giesmynu 1666. Mal-daknygė daugiausia suda-ryta iš originalių, paties D. Kleino sukurtų maldų, kurioms nemažą įtaką darė žymaus vokiečių ba-

rokinių maldų autoriaus J. Arndto maldų poetika ir struktūra“ (Dainora Pociū-tė-Abukevičienė, „Malda-knygė“, *Lietuvių literatūros enciklopedija: elektroninės lietuvių literatūros enciklope-dijos prototipas* [leidinio *Lietuvių literatūros enciklo-pedija*, red. V[ytautas] Ku-bilius, V[ytautas] Rakaus-kas, V[ytautas] Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatū-ros ir tautosakos institu-tas, 2001, sudėtinė, papil-dyta ir pataisyta dalis], <http://www.lle.lt>, 309.

²⁷ Plg. Vaclovo Biržiškos nuomonę apie Arndto tekstus (Biržiška 1998, 279–280).

tematika ir pavadinimai susiję su kalendoriniu ciklu: 4 maldos – su tam tikromis įprastos savaitės dienomis, 16 maldų – su bažnytinėmis šventėmis ir minėtinomis dienomis (Kalėdomis, Naujaisiais metais, Velykomis, Sekminėmis, šv. Trejybės, šv. Angelų etc.) bei su jomis susijusiais pasninku, atgailavimu ir malda. Toliau eina 12 maldų socialinių negandų (karo, brangymečio, bado), gamtos ciklo (pavasario, vasaros), stichijų (audros, didelio karščio, lietaus, šalčio) situacijoms. Pabaigoje įdėtos 6 maldos nuodėmių išpažinimo (*KIMK* 1666, 142–156) ir 4 maldos sunkios ligos („Malda ligonies“; „Trumpėfne Malda Ligonies ant Dievo wales pafidūdanczojo“) bei mirties („Malda mirštanczojo“; „Malda Priftojenczaju / Ligonijau nebkalbant / arba nebgirdint“) atvejams. Priede (*KIMK* 1666, 165–174) pateikiamos 2 kasdienės su paros laiku susijusios maldos („Malda ryto méto“; „Malda ant wákaro“) ir dar vienas per Sekmines kalbamos maldos variantas.

3. DIEGIAMA VERTYBIŲ SISTEMA. Maldynas leidžia atskleisti pagal teologines nuostatas suprantamą pasaulio tvarką ir tame pasaulyje gyvenančių žmonių tarpusavio santykius. Kleino maldose atsiskleidžia pasaulis, pagrįstas pasitikėjimu, o ne baime. Tai rodo palyginti mažas baimės ir išgąščio sąvokas pavadinančių leksinių parinkčių skaičius ir šiomis sąvokomis įvardijamų reiškinių vertinimai, pavyzdžiui, Dievo baimė gali būti siejama su sėkmingo auklėjimo per priminimą (gaudinimą) galimybėmis:

Gimdytojams dūk tawą malonę / jeib fawo waikus tawo baimėje ir gaudinime²⁸ Wiešpatiepi geray užaugintu (*KIMK* 1666, 5).

Dažniau išgąstis ir baimė vertinami kaip ligų (ir nesėkmių) priežastis, o Dievas – kaip galintis išvaduoti nuo baimės ir suteikti ramybės, plg.:

gydik manę / nefang aš iffigandau / ir duše mana labay iffigando. Taryk tiktay žodi wieną / ir pafweiks tūjau duše bei kunas máno (*KIMK* 1666, 158);

Baimėj' ir bedoje fawoj' meldeme Wiešpati ir šaukēm Diewop mufu / ir jis išklaufe mufu maldą ir išgélbeja mus iš wiffōs báimės ir bedōs mufu. [...] Iis padare / jog nu fu pakájumi ir gullim / ir nubundam ir kélames be báimės nūg newidonu mufu (*KIMK* 1666, 113–114);

išlaikyk ir ftipprink mus fweikūfus / palinkfmink wiffus baugus ir drebulingus / fmutke ir didžoj' tužboj' éfanczūfus (*KIMK* 1666, 110).

²⁸ Čia ir toliau retinta autorės.

Žmogus Dievo akivaizdoje yra permatomas – esantis po Dievo akim (panaši samprata matyti ir Mažvydo, Bretkūno, Daukšos²⁹ teologiniuose raštuose), turintis paklusti bendriems pasaulio tvarkos dėsningumams. Bet atviros širdies bendravimas su Dievu leidžia pozityviai jam vertinti savo galimybes ir gyvenime tikėtis didesnės sėkmės. Maldose Kleinas siekia parodyti, kad net ir pakliuvęs į didžiulės kantrybės ir kentėjimo reikalaujančias situacijas žmogus nepraranda noro gyventi ir tiki, jog mielaširdingasis Dievas gali jį išgelbėti.

²⁹ Kad Kleinas buvo susipažinęs su Daukšos raštais, rodo ir kai kurie jo įdiegtos rašybos principai (plg. Jolanta Gelumbeckaitė, „Lietuvių kalbos ortografijos reformos (Mažoji ir Didžioji Lietuva)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir rašties tradicijos* [= *Bibliotheca Archivi Lithuanici* 7], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas 2009, 19, 20).

³⁰ Frydricho Šusterio parengtame Kleino maldyno leidime ši leksema jau vartojama ir privilegijuotojo luomo asmenims pavadinti – kunigaikščių šeimos nariams (ir vyrams, ir moterims), pvz.: *meldžemes už mušu maloningiaufa Karalu ir [...] mijlima Pon e Pawe Karaliene / Karališka Karunos Kunigaikšti / Karališka Pon e Ducteri Pon Margrowa Filippofu Wilelma ir jo mijlima Pon e Pacze / Kunigaikšti ir Kunigaikšte / Karališkus Pon us Brolus ir Séferes* (ŠM 1704, 6). Dar žr. ŠM 1704, 9, 15, 62, 69.

³¹ Plg. LKŽe pateiktą šios žodžio reikšmės apibūdinimą. Kleino maldaknygėje leksema *ponas* reikšmė ‘turtingas žmogus, savininkas’ pavartota tik kartą – KIMK 1666, 5.

3.1. DANGIŠKOSIOS HIERARCHIJOS VEIKIMO PRINCIPŲ SAMPRATA. Bendriausi maldų tekstuose diegiamų vertybių klodai išsiuoksniuoja pagal dangiškiosios hierarchijos (kuri suvokiama kaip pavyzdinė) nariams priskiriamas veiklos sritis bei būdus ir charakterio ypatybes. Aukščiausia hierarchinė pozicija paprastai įvardijama Dievo (daugiau kaip 250 fiksacijų) ir *Viešpaties* (apie 140 fiksacijų) leksemomis (dažnai atliekančiomis kreipinio funkciją). Su jomis paprastai vartojami artimą žmogaus santykį su Dievu rodantys apibūdinimai, plg.: *tu mušu małoningas ir mielaširdingas Dievas bei Gėlбетоjas KIMK 1666, 110; Diewe pakájaus ir méiles KIMK 1666, 112; Diewe dofningafis KIMK 1666, 97; fufimilftafis Wiešpatie KIMK 1666, 110; O šwentaffis ir teifuffis Diewe KIMK 1666, 92.*

Dievas Kleino maldose tik tris kartus pavadinamas *Ponu* (šį įvardijimą vartojo Kleino pirmtakai, o ypač buvo pamėgę kai kurie vėlesni jo maldų redaktoriai bei perdirbėjai):

Apdraufk ir wiffus Neprietelus mušu / kurrie prieš mus kellefi / arba keltifi dumoja / išniekink jų piktas miflis ir išbarštyk jų krauju trokštanczes rodas. Patčius / Pon e / dūben ftumki / kurrę tawiemus kaffant reggi / taip pažis tawę wiffi / jog tu Diew’s mušu gyw’s effi / ir žmonėms tawo padeddi / kurrie tawim nufitikki (KIMK 1666, 77);

Dėkawokim Ponui / nefang jis yra gėras / ir jo gerybe patenka amžinay / kadda šiffai Ponas / šiffai Wiešpats ant wiffų Wiešpatauėjis pri-faka / tur ir áukšti kalnai želti / ir jo žėgnone iš wiffų šallū mums atplufti / jo bagoti šullinėlei tur wandenio apštay (KIMK 1666, 119–120).

Kitais atvejais leksema *ponas*³⁰ vadinamas Kristus (KIMK 1666, 38, 52, 146, 176) arba ‘turtingas žmogus, savininkas’³¹.

Žodžiu *tarpinykas* vienu atveju taip pat pavadinta aukščiausia hierarchijos grandis. Šis pavyzdys parodo Dievo palankumą žmonėms, norėdamas jis pats gali imtis tarpininko vaidmens žmonių tarpusavio reikaluose:

Tu neweiždėjai ant mufu griekū nei užmokėjai mums pagal mufu nufi-
dėjimu / bet widdu' ruftybes tawo parodei mums tą diddį fufimilli-
mą / jog mufu pakarnaję maldą išklaufei / tawo ruftybė
nūg mufu nugrėžei / ir širdis Karalu ir Kunigaikščiu / pats
Tarpiniku paštojės / fudérinai / jog turrėja fawo kruwin[us] gink-
lus ant šallies padėti / fufigadities ir amžina pakaju padaryti (KIMK
1666, 16–17).

Kitais atvejais (11 iš 12 fiksacijų³²) leksema *tarpinykas* vadinamas
Kristus (plg. *Atpirktojo, dauggátinczojo Užtarėjo ir Tarpiniko* KIMK 1666,
146) – taip pratęsiama Mažvydo, Bretkūno, Daukšos³³ raštų tradici-
ja. Kristaus gimimą žmogumi Kleinas supranta kaip vieną iš kelių
galimybių pasirinktą, žmonėms džiaugsmo suteikusį kelią, plg.:

Kū daugiaus mes džauktifi ir linkmintifi turrim jog tu Diewo Sunau /
ne Angelu / bet mufu žmogišką naturą priėmėi / ir fu taje fufijednojei /
ir pats žmogumi užgiñėi (KIMK 1666, 24).

Maldose Dievo gerumas žmogui skleidžiasi per pagalbininkus
(kaip *diddey Tu myli žmones / jog Tu jiemus tūjau nūg kudikyftes jų prif-
kyres effi tawo S. Angelus* KIMK 1666, 67). Pasiuntinio (*Angelas Diewo
paflas branguffis* KIMK 1666, 27), lydėtojo (*Atfufkig' man / Szwent'
Angela Lidetoja* KIMK 1666, [174–175]), sargo ir gynėjo (*tu mus ik-
šoley per tawo S. Angelus prieš wiffus nepriatelus mufu apgynes [...].
Tu mus wertais laikiei tarnawimo ir apginimo tawo dangaus Sargu ir
S. Angelėlu* KIMK 1666, 71) vaidmenys priskiriami angelams, kurie
apibūdinami kaip visada po Dievo akimis esančios, žmogų globoti
bei vertinti ir jam pavyzdžiu turinčios tapti būtybės, plg.:

tas dangaus Dwaffeles / kurrios wiffaday po tawo akimis ftow
tawę linkfmais balfais garbinnanczos ir laupfinnanczos (KIMK 1666, 67);

prifakyk tawo Szwent. Angelams / idant mus apfaugotu ant wiffū
kėliu mufu / mus rankomis fawo nešotu / irnū wiffokiu bedū
ir négandu apfērgetu ir apfaugotu (KIMK 1666, 71–72);

dūk mums širdišką gailėjimą / ir prifiwértimą / jeib Angelai tawo dan-
guje mumis džauktufi (KIMK 1666, 69–70);

ir padaryk mus anoj' dienoj' lygus Szwentiemus Angelams /
jeib fu jeis ir wiffais Išrinkteifeis amžinay butume ir džauktumes (KIMK
1666, 70).

3.2. MIELAŠIRDINGO DIEVO ĮVAIZDIS. Maldose kuriamas gero,
rūpestingo ir dosnaus Dievo paveikslas, plg.:

³² Plg. KIMK 1666, 6, 22, 91,
101, 117, 130, 135, 140, 146,
159, 170.

³³ Katalikiškos pakraipos lie-
tuviškoje liturginėje litera-
tūroje tarpininko sampra-
tos išryškinimui buvo ski-
riamas nemenkas dėme-
sys. Lietuviškame 1595
metų leidimo Ledesmos
katekizmo tekste dalis ori-
ginalių Daukšos intarpų ir
papildymų (kurie gerai
matomi Daukšos tekstą ly-
ginant su lenkišku Ledes-
mos tekstu) yra susiję su
tarpininko sąvokos įvedi-
mu. Tarpininku gali būti
Kristus, šventieji, angelai,
kunigas, pvz.: M. *Pačkui
šwecžėušiē Maria / mēdiē-
fiģu tu kitiēmūs šwetiēmūs?
Mo. Mēdžūsi kaip' priētēla-
mus Diēwo: pritaritoiēmūs
yr tārpinikamus mufu
dagūi. ō tēbiāuše Angelui
šārgui māmām / ir šwetam /
kuriō wardū ēfmi prāmintas*
(DK 1595, 64,14–65,5). Re-
formatų Knygoje Nobažnys-
tės maldose tarpininko
vaidmuo suteikiamas tik
Kristui (plg. MBMK 1653,
2,15; 24,7; 54,1). Tiesa, šia-
me kūrinyje pavartotas ir
veiksmažodis *tarpinti*, plg.:
*Pone Iezau / fufimilk ānt
mufu / poākim Tēwā fawo
miēla / tārpink ir užtarik
mus* (MBMK 1653, 60,3).

nèr' nèwieno ant žémes / kurfai už mus karautu / tiktai tu wiens' Diewe mufu (KIMK 1666, 7).

Šios savybės pabrėžiamos kantrumo, mielaširdingumo, malonumo epitetais ir įvairiais apibūdinimais, plg.:

netiktai teifus / bet ir mielaširdingas Diewas effi (KIMK 1666, 35);

Tu wienok effi taffai Diewas / kurs malonus / mielaširdingas / ir didžos gerybes ir wiernyftes yra / kurs mielaširdyfte padáro y tukftanti giminu / ir atlėidž nufidėjimus ir péržengimus (KIMK 1666, 106);

małon[us] kantrus / mielaširdingas ir nūg diddės gėrybes ir wiernyftes / kurs tu weiždi ant pawargufu / kurie fudaužytos širdies yra (KIMK 1666, 87).

Maldose vaizdingai apibūdinamas Dievo, galinčio visokeriopai pasotinti ir palinksminti, dosnumas:

Taw / Diewe / dūdant renkame / Taw nedūdant / ftokojame / jog Taw atwerant táwo dofningas rankas pafotinnami efme fu pafimėgimu (KIMK 1666, 94);

apkorunawok ši métą gerybė tawà / dūk tawo pedams lašėti riebumu / ir palinkfmink wiff / kas gywà dwáfę tur (KIMK 1666, 97);

pafkubbink darbus mufu ranku ir palaimink tūs [...] atwerk tawà gėrą dangaus fkarbą ir dūk ką nulašėti nūg riebummo tawo pėdu (KIMK 1666, 20–21).

Atlaidaus Dievo įvaizdžiui sukurti nevengiama hiperbolių, pavyzdžiui, neigiamu dalyviu *neiškalbamas*, -a pabrėžiama nusakomų savybių gausa (*Wiespatie / małonus / lengwôs širdes ir ne iškalbamos gerybes* KIMK 1666, 122; *táwa mielaširdyfte / [...] didde ir neiškalbama yra* KIMK 1666, 95–96). Sergstinčio, globojančio Dievo įvaizdis kuriamas ir pasitelkiant neigimą, plg.:

tu nemekfti prapūlimu griešnuju žmonu / tu mus gėlbejai / ir nedawei mums prapulti / [...] Tu žudytojui prifakei / idant mus pralengkut ir mums iškados nedarytu (KIMK 1666, 122–123);

Pašlowints teffie Wiespats / kurs mána maldos neatmeta / nei fáwo gerybes nūg manės ne atkreipje (KIMK 1666, 159);

tu ne ruftauji amžinay / nei pafimekfti fmertimi ir prapūlimu griešnuju žmonu (KIMK 1666, 35);

tu ne kožno meldženczojo išklaufai (KIMK 1666, [III]).

3.3. SU ŽMOGUMI KALBANTIS DIEVAS. Dievo, artimo žmogui ir galinčio jį paguosti, įvaizdį stiprina Dievo pokalbį su žmogumi perteikiančios citatos, plg.:

tu fakes effi žodije fawo: Aš efmi maonus / mielaširdingas / kantrus ir nūg diddės gerybes / ir tūjau man gailis korawonės / kurrę dumojau atfufi ir žmonems užleifti (KIMK 1666, 75);

Tu kittiemus pūlant / ir daug šimtu prapūlant mus išlaikei / ir kaip ranką mufu nutwėres mus patwirtinai tokiais linkšmais žodžiais: Nefibi-jokis / aš efmi pas tawę / „neatftok / aš efmi Dievas táwa / aš „ftippri-nu tawę / aš išlaikau tawę / aš ir „gélbu tawę [...] (KIMK 1666, 123).

Tokį Dievo pokalbį su žmogumi Kleinas suvokia ne tik kaip stiprybės, bet ir kaip gerumo, sveikatos, jėgų suteikimo, net atsinaujinimo šaltinį, plg.:

Ir šittai taw mus taipo palinkšminant / paftippinant ir gėlbant / išlikkom gerri / fweiki ir gywi / tawa malone ir mielaširdyfte / kaip gražu koku wainyku apkorunawoti. Tu palinkšminai mufu burną ir atjāuninai mus kaip errėlis atfijāunina; mufu wėidas buwo pagėdės delei tužbos ir pafėnės delei didžu rupefciau ir fmutku / mufu burna iš išgafciau wōs prakalbeja; Bet nunay mus palinkšminai / ir mus kaip iš naujo futwėrei / tu mufu giwāta gėlbejai nūg fmerties / mufu akkis nūg ašaru / mufu kojas nūg fhiddimmo / jeib po tawo akkim waikštinetumbim žėmeje gywujau (KIMK 1666, 123–124).

3.4. NUODĖMĖ IR NUSIDĖJIMAS. Nuodėmės Kleino maldyne turi daugybę vardų: jos vadinamos *griekais*, *nusidėjimais*, *nepaklusnumais*, *peržengimais*, *piktu* {*darymu*}, *piktybėmis*, *bjaurybėmis* ir pan., pvz.:

Mufu griekai tawą teifeje ruftybę prieš mus pakėle / mufu diddi nufidėjimai ir péržengimai [...] išpažyftam fawo griekus / ir gail mums mufu nufidėjimu iš širdies; mes prašom pakarnay / atlėifk mums mufu griekus ir péržengimus (KIMK 1666, 99);

Mufu nufidėjimai taip tankus / ir mufu nepaklusnumas taip diddis yra / jog ir tawėfpi dangun kákinnos / ir tawa teifeje ruftybę prieš mus pakėle (KIMK 1666, 137–138);

griekininkus priwerfk / jeib nūg pikto láutufi (KIMK 1666, 5);

priwerfk tus / kurrie [...] piktybefa fawo draŕey dár giwėna (KIMK 1666, 9);

dūk / jeib ir mes fawo welykas laikytume ir šwēftume ne fename raugė / nei taipajėg raugė piktybes ir biaurybes / bet prefkėnofe czyftybes ir teifybes (*KIMK* 1666, 52).

Nuodėmės maldyne apibūdinamos kaip visuotinos, kiekvienam būdingos ir nuolatinės:

Mes wiffi / maži / diddi / fenni / jáuni / wyrai / moteres / waikai / šeimynikščzei / wiffi mes tawėpi šaukime: Atlėifk mums / ô Diewe atlėifk mums mufu griekus / nufidėjimus ir péržengimus / [...] priimk pakutą ir gailėjimą užu griekus mufu (*KIMK* 1666, 76);

kaip šullinys wiffaday tėka wandenimi / taip ir mufu širdis piktybėmis (*KIMK* 1666, 124).

Kleinas išvardija įvairias nuodėmes, perspėdamas, kad už jas Dievas vertai baudžia, plg.:

ant wiffokios neteifybes / puikyftes / piktybes / girtoklyftes ir biaurybes palidaweme / ir kų primáneme / artimą fawa pawargufi fpáudeme ir pažėideme. Todel wertay ant mufu apfišokai / ir kaip Dievas teifufis / kurs piktų giwėnimu nemekfta / ištinki ir koroji mus dabar funkė pawietra / diddė nefweikatą / bei smertimi baifinga (*KIMK* 1666, 104);

Tokę tawą koronę / tokę fawą bėdą fawo griekais ir dyku piktų fawo giwėnimu / bei didžu nepaklufnumu faw wertay efme užšlužiję ir nupeinę (*KIMK* 1666, 131–132).

Kleinas realistiškai apibūdina dorovinį žmogaus nuopuolį, jo priežastis dažnai siedamas su piktumu, plg.:

Mes pikti buwome / mes atpūleme / ir nūg tawo prifákimu [...] atfikreipeme (*KIMK* 1666, 85–86);

Mufu kunas ir wiffas giwėnimas griekams padūtas buwa / ne tarnawome teifybei / bet neteifybei / ir nūg wienôs piktybes leidomes antrofpi / ir taipo griekus griekais padauginom (*KIMK* 1666, 40).

Nuodėmės slegia ir pančioja žmogų – užvaldo kūną, širdį, sielą ir sąžinę. Jų gausybė nusakoma vaizdingais palyginimais:

mufu griekų daugėfn yra / neng plaukų ant mufu galwôs / nei žiezdrų pagal marres (*KIMK* 1666, 92–93);

efmi nu atrištas nūg griekų / kurrie manę kaip furištą laike / ir maną širdi / dušę bei sąžinę labay wargino ir flogino (*KIMK* 1666, 150).

Žmogaus nuodėmės apibūdinamos prekinį mainų situacijos sąvokomis, plg.:

mufu griekû fkola diddefne yra / nei ano tarno / kurs fawam Wiešpaczui fskellėja dėšimti tukftančiu fwaru áukfo (KIMK 1666, 92);

mufu griekû fkola pritenka ikki dangaus (KIMK 1666, 74–75);

ta ligga mano grieko pelnas / ir ta tawa korone mažėfne yra užu máno griekus (KIMK 1666, 160).

Užslėpta nuodėmės prigimtis gąsdina, nes žmogui ne visada lengva jas atpažinti ir pripažinti. Neišsakyti dalykai kankina, todėl nuodėmingo žmogaus būsenai apibūdinti pasitelkiama net karo metafora, plg.:

perfkamba aufifa mufu šaukšmas káro / kaipogi žmones prieš žmones / žėme prieš žėmę / karalyfte prieš karalyfte pafikėle / [...] prifijauczeme / jog Neprietelei fu pulkais fawo jau rubėžump mufu žėmes prifiartino / kitti jau ir per rubežus ing mufu mielaję tėwiške yšokę yra fraijodami / plėsdami / žawindami / puftidami. Ak jeib žmones wieni prieš mus butu / butu kaip butu / fu žmonemis wienomis darbą turedami galėtume dár pafidrafini ir taryti: Diewu tikkimes / ką darys mums žmones? [...] Bettaig netiktai žmones yra prieš mus pafikėle / bet ir griekai mufu atfáka dabar prieš mus / griekai karáuja dabar prieš širdį ir fažinę mufu / ir nor mus pražudyti / griekai kankin ir išgandin mus (KIMK 1666, 80–81).

Nuodėmės kyla iš paties žmogaus, todėl jos nusakomos žmogaus kūno atžvilgiu orientuojamomis gelmės (*bėdos gilumas*), slegiančios masės (*sunki našta*) ir didelio aukščio (*iki dangaus*) metaforomis, plg.:

šaukiu / tawėp iš širdies / bedôs mano gillumme šaukiu / atlėifk man / ak Wiešpatie atlėifk man máno griek[us] / gydik / palinkmink / ir išganyk maną dušę (KIMK 1666, 160);

mufu griekai eit per wiršu mufu galwu ir kaip funki našta anie mums perfunkus ftojofi (KIMK 1666, 93);

mufu nufidėjimai pérauge mufu galwą ir mufu kaltybes diddes yra ikki dangaus (KIMK 1666, 85).

Dėl nuodėmingumo, prasižengimų apimantis neiškalbėtas išgąstis yra nesėkmių ir ligų priežastis, todėl prašoma Dievo pagalbos:

gydik manę / nefang aš iffigandau / ir dušę mana labay iffigando (KIMK 1666, 158).

Dievas gali nuodėmes ne tik atleisti, bet ir nuo jų apsaugoti, plg.:

Apdraufk ô Diewe šwentaffis wiffus griekininkus jeib nūg griekû lautufi (KIMK 1666, 9).

Nuodėmes atleisdamas Dievas meta jas tolyn nuo žmogaus (*gilybėn marių*) – priešinga kryptimi nuo jų radimosi vietos, plg.:

fufimilk ant mufu wėikey / nutildik mufu nufidėjimus / ir mefk wiffus mufu griekus gillyben mariu / jeib tū niekaday neatfimtumbui (*KIMK* 1666, 139);

Tu mums wėikey fufimilfi / mufu nufidėjimus tu nutildifi / ir wiffus mufu griekus meffi ing gillumą mariū (*KIMK* 1666, 88).

3.5. ŽMOGAUS GALIMYBĖS. Atsikratęs nuodėmių kiekvienas gali tapti nauju žmogumi, sukurtu pagal Dievo pavyzdį, plg.:

Iey mufu širdiffe / jey mufu námūfe dabar randafi raugas griekū ir piktybiu / išmek tą wiŕgáinczė tawa dešinė / jeib butumbim naujas žmogus / kurs pagal Dievą futwert's yra tikkroj' teifybeje ir šwentybeje (*KIMK* 1666, 52).

Žmogaus vienišumas ir atsakomybė už save išryškinama Dievą parodant kaip vienintelį aktyvų žmogaus užtarėją (leksema *kariauti* reiškia aktyvų rūpestį ir meilę), plg.:

futek mums pakájų mufu czėfu / ô Diewe / nēr nes nėwieno kitto / kurs už mus karautu / net tu Diewe wienas mufu (*KIMK* 1666, 41);

Pakájų dūk iš małones Mums / ô Diewe / šū czefu / Nes nēr' nėwieno ant žėmes / Kurfai už mus karautu / Tiktai tu wiens Diewe mufu (*KIMK* 1666, 91).

Dievą tikinčiam ir juo pasitikinčiam žmogui suteikiamos išskirtinės galimybės, plg.:

Su Diewu norim didžus daiktus daryti / ir fu Diewu mufu norim per murus šokti (*KIMK* 1666, 80).

Parodydamas geranorišką, mielaširdingumu pagrįstą Dievo ryšį su žmogumi, to paties Kleinas tikisi ir iš žmogaus, perspėdamas, kad Dievas ne kiekvieno besimeldžiančiojo išklauso, o tik tų, kurie į jį kreipiasi atvira ir karšta širdimi, plg.:

tu Wiešpatie arti effi tiemus / kurrie tawę wiernay / ir iš širdies tikkinčios meldžefi. Dūk / jeib ir meldždamas atlėičiau fawam kaltamujem jo kaltybes / ir pakajinga / meilinga širdi turrėčiau (*KIMK* 1666, [IV]).

Maldų knygelėse pateiktas Dievo ir žmogaus savitarpio santykių modelis turėjo veikti ir žmonių tarpusavio santykių vertybinės nuostatos, nes modelis su aukščiausia hierarchijos grandimi visada su-

vokiamas kaip pavyzdinis. Akcentuodamas Dievo palankumą žmogui, Kleinas iškelia paties žmogaus vertę, pabrėžia jo atsakomybę ir pareigą sau ir tiems, su kuriais jis susijęs giminystės ar pavaldumo ryšiais, plg.:

Gimdytojams dūk tawā maṭonē / jeib fawo waikus [...] geray užaugintu / waikams ir šeimynai dūk pakūfna širdi idant mielay ir wiernay tai darytu ir dirptu / kas įjemus prigul (*KIMK* 1666, 5).

Žmogaus gyvenimą Kleinas lygina su gamtos reiškiniiais. Sunkiai susirgusio arba senatvės sulaukusio žmogaus būseną gretinama su paros ir metų laikų cikliškumu. Nors šiuo lyginimu iliustruojamas neišvengiamas žmogaus baigties modelis, kartu suteikiama išsigelbėjimo, siejamo su kitu gyvenimu, viltis:

Bettaig tu géraffis / amžinaffis Diewe dūfi mums po šôs žemôs ir linkfma pawáfari fuláukti / pawáfari ano amžino giwénimo: kadda kaip žolėle kokia iš žėmes linkfmay išdikfime / [...] kadda atfináuji fime / ir fkaifta kunā gáu fime / kadda mufu dienū galo nebus (*KIMK* 1666, 126–127).

Maldų autorius labiausiai išgyvena dėl menko žmogaus jautrumo arba baimės atsiskleisti, kuri įvardijama širdies šaltumu, plg.:

Mes átmenam / kaip šimme fwieta wienā žēmā turrim; šalta yra mufu širdis nobažnyfteje ir wierōje / šalta méileje; dienos mufu amžo trumpos yra / ir netoli yra mufu giwata nūg fmerties / tūj' nufilėidž Šaule / ir ateit tamfa naktis / jog turrim po žėme palīfti (*KIMK* 1666, 126).

Pastabiai ir jautriai Kleinas aprašo ligonio pajautas, tikroviškai, bet santūriai apibūdina išsekimą ir skausmą:

O šwentaffis Diewe [...] išwyfk manā funkē ligga / manā wargā ir didde bėdā / ing kurrē aš fāwo griekū delei ypūlau. [...] Tawā ranka funki yra ant manės dieną bei nakti [...] Nėra nieko fweiko ant máno kuno / ir nėra nėwieno pakájaus máno kaulūfe delei griekū máno. [...] Kittaip nu fu mánimi yra / ir efmi labay fudaužytas / aš raudoju delei nepákajawimo širdies mano. Aš griekais apfunkintas / ir fkaudėjimu wis fpaudžemas tánkiey werkiu [...] aš gallėčiau wiffus mano káulus pafkaityti / mana giwata mažá tapa / ir nueit galopi. Kaip gallu aš dėti? kop gallu prifigrėšti / kur pagálbos ir palinkfminojimo aš ieškofu? Ak žmonū pagálba nieks yra / nedaug tie manē gėlbes; bet gerray tam / kurrem pagálba yra Diewas lokubo / kurrio pádukfis ant Wiešpaties Diewo fawo fto'. [...] Kožnik manē Wiešpatie / bet fu miera / idant manē ne išgaišintumbei / dūk man išgirfti džaukfma bei linkfmybē / idant tie káulai

linkfmi paftotu / kurrus tu fudaužei. Iug táwa ruftybe paténka tiktai maža akkies mirkfni ir tu mekfiti giwáta / wákarais yra werkfmas / o ryto džaukfmas (KIMK 1666, 156–158).

Tačiau net ir ribinėse situacijose atsidūręs žmogus vertina gali- mybę gyventi:

Taryk tiktay žodi wiena / ir pafweiks tųjau duše bei kunas máno. Wiešpa- tie ištrauk maną giwátą nūg fmerties / máno akkis nūg ašaru / mano kojas nūg paflydimo / jeib po tawo akkim waikštinečiau žémeje gywuju; tadda aš taw naujas giešmes giedofu námufe tawo / aš tawą gerybę ir tiefą pafakyfu máno waikams / ir waikū waikams / ir wiffaday taryfu: Pašlowints teffie Wiešpats / kurs mána maldos neatmeta / nei fáwo gery- bes nūg manes ne atkreipje. Pašlowints tefto Wiešpats kas diena / nes jis man uždeft naštą / ir gelpt wel / Mes turrim ant jo Diewą gélbanti / ir Wiešpati / Wiešpati / kurfai ir iš fmerties gal gélbeti. Išmiklaufyk Wiešpa- tie / gélbek ir palinkfmink manę máno bédóje (KIMK 1666, 158–159).

IŠVADOS. Danieliaus Kleino *Naujos labai privalingos ir dūšioms naudingos maldų knygelės* atskleidžia jų autoriaus asmenybę, pasau- lėjautą ir vertybines nuostatas. Jos išsiskiria turiniu ir poetika, todėl maldynas vertintinas kaip išskirtinės kokybės tekstas, kurio autorius sugebėjo individualias žmogaus pajautas apibendrinti ir pateikti kaip visuotines. Maldų tekstai įtaigūs, juose gausu meninių raiškos prie- monių. Jos padeda perteikti vientisą autoriaus vertybių schemą ir kuria modelį pasaulio, kuriame žmogus su Dievu yra susijęs ypa- tingu – pasitikėjimo, o ne baimės – ryšiu. Santykis su Dievu – aukš- čiausiaja hierarchijos grandimi – veikia ir žmonių tarpusavio santy- kių modelius. Akcentuodamas Dievo palankumą žmogui, Kleinas iškelia paties žmogaus vertę, pabrėžia jo atsakomybę ir pareigą sau ir kitiems.

Maldyne žmogui kuriamas realistiškas, bet saugus pasaulis, nes Dievas yra mielaširdingas, saugantis žmogų ir jo namus nuo išorės pavojų. Tarp žmonių kylantys nesutarimai nėra tokie pavojingi, kaip jų pačių kova su savimi ir savo prigimties neišmanymas. Kleinas jautrus žmogaus kančioms ir skausmui, bet jo piešiamas kenčiančio žmogaus vaizdas nėra gąsdinantis: žmogus, atsidūręs ligos gniauž- tuose, kalba kaip bendriems dėsniams turinti paklusti, bet nepraran- danti vilties gyventi būtybė.

Kleino maldose pabrėžiama būtinybė gyventi atvira širdimi. Šir- dies šaltumas kliudo tikėjimui ir meilei. Dievas išklauso ne kiekvie- no besimeldžiančiojo maldą, o tik atviros širdies žmogaus, todėl tik

toks žmogus gali išsivaduoti iš nuodėmių ir baimės. Dievas ne kartą įvardijamas kaip vienintelis už žmogų kovojantis ir tikinčiam žmogui suteikiantis išskirtines galimybes.

Maldos alsuoja gyvybingumu ir poezija. Jose nemažai teksto atkarpų, leidžiančių šią raštijos paminklu laikomą knygą pamatyti kaip vis dar nepraradusią aktualumo ne tik kalbos istorijai, bet ir dvasiniam visuomenės ugdymui. Labai pageidautinas naujas mokslinis šio maldyno leidimas.

Šaltiniai

ir literatūra

BIRŽIŠKA, MYKOLAS, 1925: *Mūsų raštų istorija* 1, Kaunas: Valstybės spaustuvė.

BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1998: *Knygotyros darbai*, sudarė, pritarė ir įvadą parašė Genovaitė Raguotienė, Bronius Raguotis, Vilnius: Pradai.

BRŽA I – VACLOVAS BIRŽIŠKA, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir bibliografijos* 1. XVI–XVII amžiai, Vilnius: Sietynas, 2019.

BP I, II 1591 – [Jonas Bretkūnas,] POSTILLA Tatai efti Trumpas ir Praftas Ichguldimas Euangeliu / fakamuiu Bafzniczoie Krikfchczionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuws Plebona Karaliaucziui Profufu. Ifpaukte Karaliaucziui Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591; POSTILLA tatai efti Trumpas ir Praftas Ichguldimas Euangeliu / fa-

kamui Bafzniczoie Krikfchczionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuws Plebona Karaliaucziui Profufu. Ifpaukte Karaliaucziui Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591. (Faksimilinis leidimas: *Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.)

DK 1595 – [Mikalojus Daukša,] KATHECHISMAS ARBA MOKSLAS KIEKWIENAM KRIKSCZIONI PRIWALVS. PARASZITAS PER D. IAKVBA LEDESMA *Theologa Societatis IESV*. Išgulditas iš Lięžuwio Lankiško ing Lietuwifka per Kuniga Mikaloiu Daugša Kánonika Žemaiczui. *Izfpauktas Wilniui Metūfe vžgimimo Wiešpaties* 1595[.] (Elektroninis leidimas: *Mikalojus Daukša, Katekizmas*, 1595, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas, konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas

Zinkevičius, 2006, www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=1.)

D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai*. = D. Kleins Naujos giesmju knygos. *Die Texte und ihre Quellen*, parengė Guido Micheli, Vilnius: Versus aureus, 2009.

GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2009: „Lietuvių kalbos ortografijos reformos (Mažoji ir Didžioji Lietuva)“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos* [= *Bibliotheca Archivi Lithuanici* 7], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 17–27.

JUDŽENTIS, ARTŪRAS, 2010: „1605 m. katekizmo aiškinamieji sakiniai“, *Baltistica* 45(1), 65–80.

KAUNAS, DOMAS, 1996: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos.

KIMK 1666 – [Daniel Klein,] Neues Littauisches / fehr nōthiges und Seelenerbauliches Gebetbûchlein / Oder / NAUJOS LABBAY PRI-

- VVALINGOS IR DUSZOMS NAUDINGOS MALDU KNYGELES Kurrofe randamos yra Maldos Nedielofe / Pa-nedieluŕfe / taipajeg ir ant Szwenčiu; Pakut-nos Maldos páftnikuŕfe / czefu káro / brangum-mo / arba bádo / pa-wietros Jr kittofe reik-mėnėfe. Priegtam Grie-káwimo Maldos fu to-mis pirm ir po priėmi-mo bei wartojimo we-czėres Sakramento. Ga-láuŕfay Liggû ir Smer-ties czėfe fkaitomos / O DJEWUJ ant garbės / źmonėmus ant nobaź-nyftes pafekimo / ir duŕšoms ant amźino iś-ganimo Sutaifytos ir Ŗam KrikŖczoniŖkam Pafáułui / ypaczey Baź-nycźoms / ir nobaź-niems Naminikams / a. Ukinikams / Boj' mufu Prufu Lietwoj' iźdűtos nűg M. DANJELO KLEINO, Lietun.: Kle-bono Tilźej' KARA-LAUCZUJE Drukkawo-jo ir iŖfpáuđe PRIDRI-KIS REUSNERIS. Metűfe KRJSTAUS 1666. (Kritinis leidimas: *D. Kleino* Naujos gies-mju knygos. *Tekstai ir jų Ŗaltiniai* = *D. Kleins* Naujos giesmju kny-gos. *Die Texte und ihre Quellen*, parengė Guido Michellini, Vilnius: Ver-sus aureus, 2009, 328–412; elektroninis leidi-mas: *Danielius Kleinas, Naujos maldų knygelės*, 1666, tekstą rengė Vai-dotas Rimša, Mindau-gas Ŗinkūnas, konkordancijas rengė Mindau-gas Ŗinkūnas, Vaidotas Rimša, Vytautas Zinkevičius, 2006, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=39>.)
- LEBEDYS, JURGIS, 1977: *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Moks-las.
- Lietuvių literatūros istorija* 1. *Feodalizmo epocha*, redagavo K[ostas] Kor-sakas, Vilnius: Valsty-binė politinės ir moks-linės literatūros leidyk-la, 1957.
- Lietuvių literatūros isto-rija* 1, red. Jonas Lan-kutis, Vilnius: Vaga, 1979.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žo-dynas I–XX. Elektroninis variantas*, redaktorių ko-legija: G[ertrūda] Nak-tinienė, J[onas] Paulauskas, R[itutė] Petrokienė, V[ytautas] Vitkauskas, J[olanta] Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kal-bos institutas, 2005, www.lkz.lt.
- MAČIULYTĖ, KRISTINA, 2008: „Viešo ir privataus gyvenimo akcentai Lie-tuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės apŖvietos pamoksluose“, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštys-tėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto lei-dykla, 85–104.
- MBMK 1653 – [Samuelis Minvydas, Jonas Boży-movskis,] MALDOS KRIKSCIONISZKOS, Wifokiam meatuy ir reykalams bendriems prigulinčios: Ant gar-bos Diewa Traycey Szwentoy wiena Tewá, Sunaus, ir DwaŖšios S. O del naudos Baźnicios io, ant fwietá iźłayf-tos. [...] KIEDAYNISE, SPAUDE, JOCHIMAS JURGIS RHETAS, Mea-tu Poná, 1653. (Elektro-ninis leidimas: *Samuelis Minvydas, Jonas Boży-movskis, Maldos KrikŖ-čioniŖškos*, 1653, tekstą rengė Mindaugas Ŗin-kūnas, konkordancijas rengė Mindaugas Ŗin-kūnas, Vytautas Zinkevičius, 2008, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=24>.)
- MICHELINI, GUIDO, 2008: „Kleino giesmy-nas ir jo papildymai“, *D. Kleino* Naujos gies-mju knygos. *Tekstai ir jų Ŗaltiniai*. = *D. Kleins* Naujos giesmju kny-gos. *Die Texte und ihre Quellen*, parengė Guido Michellini, Vilnius: Ver-sus aureus, 2009, 5–12.
- MICHELINI, GUIDO, 2009: *Mažosios Lietuvos giesmy-nų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipė-da: Klaipėdos universi-teto leidykla.
- POCIŪTĖ, DAINORA, 2004: „LietuviŖškosios Baźnyčios knyga“, *Kny-ga NobaźnyŖstės KrikŖčio-niŖškos 1653*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, XIII–LXV.
- POCIŪTĖ-ABUKEVIČIENĖ, DAINORA, 2001: „Mal-daknygė“, *Lietuvių lite-*

- ratūros enciklopedija: elektroninės lietuvių literatūros enciklopedijos prototipas (leidinio Lietuvių literatūros enciklopedija, red. V[ytautas] Kubilius, V[ytautas] Rakauskas, V[ytautas] Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, sudėtinė, papildyta ir pataisyta dalis), <http://www.lle.lt>.
- ROČKA, MARCELINAS, 2002: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- ŠM 1704 – Neues Littauisches / Sehr nöhtigws und Seelen=erbauliches Gebeht=Büchlein / Oder: Naujos labbay Priwalingos ir dušoms naudingos MALDU KNYGELES [...] 8oj mufu Prufu Lietuwoj' išdūtos nūg M. DANIELO KLEINIO, Lie-tun. Klebono Tilžej. KARALAUZUJE, PRI-DRIKIO REUSNERO / palikta Našle / 1704. (Elektroninis leidimas: *Danielius Kleinas, Frydri-chas Šusteris, Naujos giesmių knygos*, 1704,
- tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas, konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2008,
- ULČINAITĖ, EUGENIJA; ALBINAS JOVAIŠAS, 2003: *Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII am-žius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

Daniel Kleins *Maldų knygelės*: Rezeptionsgeschichte und Wertekanon

Zusammenfassung

Der Beitrag untersucht die Geschichte der Rezeption und Wiederveröffentlichung von Daniel Kleins Gebetbuch *Maldų knygelės*. Selbst eine oberflächliche Textanalyse zeigt, dass Klein nur im Hinblick auf den Inhalt die allgemeinen Prinzipien dieses theologischen Genres einhält. Der vermittelte Wertekanon, die nüchterne und dennoch poetische Sprache und die gewählten Ausdrucksmittel zeigen, dass das Gebetbuch ein modernes Werk war, das nicht nur ein für die Sprachgeschichte bedeutsames Sprachdenkmal, sondern auch ein für die geistige Bildung der Gesellschaft immer noch aktuelles Buch darstellt.

JŪRATĖ PAJĖDIENĖ
Gramatikos skyrius
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: juratep@ktl.mii.lt

III. Kalba

Pastabos apie kai kurias Danieliaus Kleino kalbines idėjas

Jau keletą metų tyrinėju baltų kalbų sampratas, vyravusias Europoje Renesanso laikais ir vėliau, prieš atsirandant mokslinei kalbotyrai, ir galiu tvirtinti, kad tokių sampratų buvo ne viena. Kai kurios jų yra seniai ir plačiai žinomos, kaip antai lietuvių kalbos lotyniškosios kilmės samprata, o kai kurios sampratos menkai arba visai nežinomos, pavyzdžiui, ketveriopos kalbos ir hebrajiškoji¹.

Kitas ne mažiau įdomus klausimas – kiek ir kaip šios ir kitos kalbinės sampratos bei idėjos atsispindi pirmųjų lietuvių raštijos autorių darbuose, skirtuose kalbos dalykams, tiksliau, – pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose bei žodynuose. Tokių darbų, kaip žinia, nėra daug. Be to, iki Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica*² (1653) jokiam kitame veikale teorinio pobūdžio žinių apie baltų kalbas ar nuorodų į kalbines teorijas nebuvo.

Kleino gramatika jau ištyrinėta. Tačiau, mano manymu, daug mažiau tyrinėtos Kleino kalbinės nuostatos. Mokslinėje literatūroje galima rasti tik vieną kitą užuominą šia svarbia tema. Antai Zigmas Zinkevičius *Lietuvių kalbos istorijoje* rašo, kad Kleinas gramatikos pratarinėje „rimtais argumentais atremia priekaištus, jog esą lietuvių kalboje negali būti jokių dėsnių, jog ji esanti 'sumaišyta ir netvarkinga'“³. Šią Kleino mintį savo veikaluose pabrėžia ir Jurgis Lebedys⁴ bei Albinas Jovaišas⁵. Ją *Lietuvių literatūros istorijoje* nuodugniai apžvelgia Leonas Gineitis⁶.

Suprantama, kiekvienas mokslininkas Kleino mintis vertino iš savų tyrimo pozicijų – kalbos istorijos, literatūros, poetikos, bet nė vienas nesigilino į kalbotyros istoriografijos problematiką. Taigi Klei-

MONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno christoſonovias cło Ioc. LIII. [1653] (toliau – KLG 1653). (Faksimilinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 67–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 397–528 [toliau – PLKG 1957]).

³ Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senujų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas, 1988, 90.

⁴ Jurgis Lebedys, *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas, 1977, 111–117.

⁵ Albinas Jovaišas, „Danielius Kleinas“, *Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 379–380.

⁶ *Lietuvių literatūros istorija* 1. *Feodalizmo epocha*, redagavo K[ostas] Korsakas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 170.

¹ Apie tai žr. Pietro U. Dini, *Aliletoescor. Linguistica baltica delle origini. Teorie e contesti linguistici nel Cinquecento*, Livorno: Books & Company, 2010.

² [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeiâ Cenfurâ

primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minûs utilis, quàm neceſſaria. [...] REGIO-

no kalbiniai teiginiai ir idėjos apie kalbas dar nėra tyrinėti kitų nagrinėjamos epochos autorių bei sampratų kontekste. Būtent toks yra šio straipsnio tikslas.

Visi šiai problematikai svarbūs teiginiai yra lotyniškoje Kleino gramatikos prakalboje, todėl vertėtų iš naujo perskaityti ir kiek įmanoma tiksliai pakomentuoti keletą šio teksto ištraukų. Šiame straipsnyje svarstomi Kleino teiginiai apie galimą lietuvių kalbos „sarmatiškumą“, arba „barbariškumą“, ir „negrynumą“, arba „netvarkinumą“, ir su jais susijusios kalbinės idėjos.

1. DĖL LIETUVIŲ KALBOS SAMPRATŲ. Iš pradžių panagrinėkime teiginį apie vadinamąjį lietuvių kalbos sarmatiškumą. Galėtų atrodyti, kad 1653 metų gramatikos pratarmėje Kleinas palaiko šį teiginį. Kaip žinia, jis kreipiasi į karalių Georgą Friederichą Vilhelmą ir primena jam daugiakalbę Rytų Prūsijos tradiciją, pagal kurią kiekvienas pavaldinys gali klausytis pamokslų savo kalba. Be *Academia Regiomontana*, t. y. universiteto, vadinamo *Albertina*, kunigaikščio Albrechto laikais buvo įkurtos – kaip pabrėžia Kleinas – dar trys provincijų mokyklos: Salfeldene – vokiečiams, Lūzene – lenkams ir Tilžėje (Tilsit) – lietuviams. Kreipimesi rašoma:

tres infuper constituit *Scholas Provinciales*; *Salfeldenfem* pro Germanis, *Lüccenfem* pro Polonis, & noſtram *Tilfenfem* pro Litvanis (KIG 1653, A2r [PLKG 1957, 69]).

Vertimas

dar įsteigė tris provincijos mokyklas: Salfeldeno vokiečiams, Liuceno lenkams ir mūsų Tilžės lietuviams (PLKG 1957, 399).

Toliau Kleinas patikslina, kad šiose mokyklose dėstomi ne tik tikėjimo ir menų, bet ir kalbos dalykai:

ut illæ [Scholæ] non tantum, ceu aliæ Scholæ, pietatis artiumqve forent feminaria, fed cum Latina Sarmaticæ qvoq[ue], Polonica ꝑc. & Litvanica, lingvæ rectè in iisdem docerentur & exercerentur (KIG 1653, A2r–v [PLKG 1957, 69–70]).

Vertimas

Jose dėstoma ne tik tikyba ir menai, kaip kitur, bet šalia lotynų kalbos teisingai mokoma ir sarmatų kalbų, būtent: lenkų ir lietuvių (PLKG 1957, 399).

Vadinasi, tose mokyklose buvo dėstomos lotynų, lenkų ir lietuvių kalbos. Iš teksto aiškėja, kad dvi pastarąsias kalbas Kleinas vadina

„sarmatų“ kalbomis. Apie „sarmatiškąją“ jų sampratą buvo rašoma jau XV amžiuje, apie jas nemažai rašė lenkų autoriai, kaip antai Bier-natas Wapowski, Alessandro Guagnini, Callimaco Esperiente ir kiti. Sarmatiškumas labiau sietas su tautomis (kaip antai lietuvių ir prū-sų) ir tik implicitiškai – su kalbomis (lietuvių ir apskritai visomis baltų kalbomis). Verta priminti, kad mintis, jog Lietuva ir Prūsija (ir apskritai visas Baltijos regionas) geografiškai priklauso Europos Sar-matijai, dažnai kartojama daugelio autorių veikaluose (galima pa-minėti kad ir Miechovietį, kuris 1517 metais parašė veikalą *Tractatus de duabus Sarmatiis*). Tokia samprata vyravo ir Vakaruose, pavyzdžiui, popiežiaus nuncijaus Zaccarios Ferreri'o Lietuvos aprašyme 1521 metų veikale *Vita beati Casimiri* bei prancūzų istoriko André Thevet 1554 metų pasaulio kosmografijoje.

Tačiau vien dėl pacituoto sakinio būtų klaidinga Kleiną laikyti sarmatiškosios baltų kalbų sampratos šalininku.

Pirma, sarmatiškoji samprata buvo būdingesnė LDK lenkų ir ru-sėnų kilmės autoriams. Antra, tai vienintelis sakinyss, kuriame re-dundantiškai vartojamas terminas (arba „etiketė“) „sarmatų“ kalbos. Noriu pabrėžti, kad ši informacija yra perteklinė, nes Kleinas iš kar-to paaiškina, jog sarmatų kalbos yra lenkų ir lietuvių kalbos. Tad kyla klausimas: kodėl Kleinas paminėjo sarmatiškąją teoriją būtent šioje vietoje? Būčiau linkęs manyti, kad tuo laiku paplitusią termi-niją jis pasitelkė į pagalbą greičiausiai siekdamas, jog jo pavartotas terminas būtų visiems suprantamas.

Vis dėlto vien remiantis prakalba Kleino negalima priskirti prie sarmatiškosios lietuvių kalbos sampratos šalininkų: paviršutiniškas sarmatiškosios teorijos paminėjimas visai netrukdyt Kleinui gyvai aptarti kitą lietuvių kalbos sampratą, kuri jam turėjo atrodyti gerokai „pavojingesnė“, t. y. kelianti pavojų pačiai kalbai. Mat Kleinas pri-sipažino nenorėjęs pritarti minčiai, jog lietuvių kalba yra barbarų kalba (*lingua barbarica*). Pabrėžiu – „nenorėjęs“, nes priešinosi tokiai koncepcijai ir teigė:

Quare nos quoq[ue] eodem non uteremur jure, lingvam iftam, quam barbaram & confusam dixere plures, artificiosus præceptis excolendo, ut tandem aliquando cæno ifto, quò tam diu consperfa jacuit, emundaretur, communiq[ue] gauderet nitore? (KIG 1653, b2v [PLKG 1957, 86]).

Vertimas

Kodėl ir mums neišdailinti šios kalbos, kurią daugelis laiko barbariška ir netvarkinga, išradingomis taisyklėmis, kad nuvalytume tą purvą, kuriuo taip ilgai ji buvo aptaškyta, ir ji džiugintų mus visu savo blizgėjimu (PLKG 1957, 408).

Čia reikia pabrėžti, kad Kleinas vartoja sąvokas *lingua barbara et confusa* (barbariška ir netvarkinga kalba; apie netvarkingumą žr. toliau). Sąvoka *lingua barbara*, taip pat ir *gens barbara* nebuvo svetimos ir lietuvių kilmės, vėliau suvokietėjusiam poetui Simonui Dachui (1605–1659)⁷, kurio sveikinimas įdėtas po Kleino prakalbos. Jame apie kalbą rašoma taip:

⁷ Apie Simoną Dachą žr. Regina Koženiausienė, XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos, Vilnius: Mokslo, 1990, 327; Ernst-Edmund Keil, *Ostdeutsches Lesebuch 1. Vier Jahrhunderte deutscher Dichtung vom Baltikum bis zum Banat*, Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1993, 45–52; *Mažosios Lietuvos enciklopedija 1*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 259; *Simon Dach (1605–1659). Werk und Nachwirken*, hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008.

⁸ T[amara] Buchienė, J[onas] Palionis, „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 14.

⁹ Johannes Poliander, ecclesiastes Regiomontanus, Casparo Bornero amico, ludi magistro Lipsiensi, anno 1535¹⁰, sub principe Alberto, Marchione Brandenburgensi. (Remtasi: *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, II, 1: 1523 bis 1541 [= *Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*. Veranlaßt und unterstützt durch die K. Archiv-Verwaltung. Vierundvierzigster Band], hrsg. von Paul Tschackert, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1890, 335).

Audiit immeritò tamen ifthæc barbara lingua,
Hinc jacuit nullo vindice maffa rudis (*KIG* 1653, b5v [*PLKG* 1957, 92]).

Vertimas

Ši barbarų kalba iki šiol buvo nenupeļnytai ūmeižiama kaip niekieno neglobojama, neapdorota medžiaga (*PLKG* 1957, 414).

Sveikinimą Dachas baigia sakiniu apie tautą:

Si fuit, hæc tali gens vindice barbara non eft,
Qvi lingvæ eft animis poft modò cultus erit (*KIG* 1653, b5v [*PLKG* 1957, 92]).

Vertimas

Jei kadaise ūi gentis [t. y. lietuvių tauta] ir yra buvusi [*barbara*], tai turėdama tokį gynėją [suprask, kaip D. Kleinas] nebebus barbariška, nes kaip jis išvalė kalbą, taip padarys ir su sielomis (Pietro U. Dini'o vertimas).

Pastarąjį sakinį sunku paaiškinti. Reikėtų pabrėžti du dalykus: pirma, požiūris į lietuvių kalbą kaip į barbarišką nebuvo naujas, bet, kita vertus, Dachas ir Kleinas jį aiškino visai naujai.

Tamaros Buchienės ir Jono Palionio nuomone, tokias pažiūras reikėtų priskirti to meto vokiečių ūoviniams, neigusiems lietuvių kalbos savarankiškumą⁸. Tačiau manyčiau, kad ano meto vokiečių kalbos ūalininkai savo tikslams panaudojo jau seniai paskelbtas ir ūinomas kalbines koncepcijas. Iš tikrųjų, jau XV amūiuje (ir dar anksčiau) terminai *lingua barbara* ar *barbarica* buvo taikomi ir prūsų, ir lietuvių kalboms. Johannas Polianderis, ūymus Prūsijos kunigaikštystės veikėjas, rašė, kad Sūduvos autochtonai lietuviai ir prūsai turėjo tam tikrą savo barbarišką kalbą⁹. Dar reikėtų priminti, jog Enea Silvio Piccolomini, būsimasis popieūius Pijus II, visuose savo veikuose nepraleido progos pabrėžti lietuvių ir prūsų barbariškumą vien dėl to, kad jie buvo pagonyns. Be to, reikėtų paminėti tik iš bibliografinių duomenų ūinomą Donato gramatiką, kuri, kaip teigiama, buvusi išversta *in illorum barbarica(m) lingua(m)* (tiesa, nelabai aišku, kokia tai kalba, tačiau ji vis tiek buvo apibūdinta kaip *barbarica*).

Nors baltų kalbų barbariškumo idėja sena, tačiau Kleinas ir Dachas ją interpretuoja visai naujai. Šiedu autoriai neneigia, kad kadaise lietuvių kalba tikrai galėjo būti barbariška, bet pabrėžia, kad dabar taip nėra, ir būtent dėl gramatikos galios – norminama kalba (kartu ir tauta) tobulėja. Kiek man žinoma, lietuvių raštijos istorijoje tai yra itin originali mintis, nes samprotaujama apie ryšį tarp tautos ugdymo ir kalbos norminimo.

Ši idėja primena vėliau Mikalojaus Daukšos postilės (1599) pratarinėje išdėstytą kalbos koncepciją, tačiau nuo jos ir skiriasi: Daukša smerkė *rozność ięzyká* kaip viso blogio priežastį ir pabrėžė *zgoda mowy* kaip aukščiausią visuomenės gėrį. Abu lietuvių autorius vienija etinis požiūris į kalbą. Reikia pabrėžti, kad Kleinas (kaip ir Dachas) gramatiką laikė visuomenės ar tautos ugdymo priemone ir kalbos norminimui teikė stebuklingų galių. Kyla klausimas, ar Kleino idėjų negalėjo paveikti kiti, užsienio autoriai?

Norėčiau pasiūlyti galimą Kleino minčių sąsają su Lorenzo Vallos, žymaus XV amžiaus Florencijos humanisto, idėjomis. Beje, teigiama, jog jis buvęs bent kiek artimas protestantizmui. Jo veikalas *De Linguae Latinae Elegantia libri sex* (1438–1444)¹⁰ buvo paplitęs visoje Europoje, taigi galėjo būti žinomas ir Karaliaučiuje.

Savo pirmosios knygos pratarinėje Valla svarsto apie tai, kad jo tautiečiai romėnai pranoko visas kitas tautas ne tik užkariautomis žemėmis, bet ir savo kalbos skleidimu. Jis rašo:

linguam Latinam nationibus distribuisse minus erit, optimam frugem, & uere diuinam, nec corporis, sed animi cibum? (Valla 1438–1444, 6).

Vertimas

Nejaugi ne taip svarbu [kaip žemes užkariauti] buvo tai, kad jie [romėnai] visoms tautoms paskleidė lotynų kalbą, – juk tai yra geriausia ir tikrai dieviška sėkla bei maistas ne kūnui, o sielai? (Pietro U. Dinio vertimas).

Šiek tiek toliau apie lotynų kalbos svarbą jis rašo:

hæc enim gentes illas populosq[ue] omnes omnibus artibus, quæ liberales uocantur, instituit; hæc optimas leges edocuit; hæc viam ad omnem sapientiam muniuit; hæc denique præstitit, ne barbari amplius dici possent (Valla 1438–1444, 6).

Vertimas

Ši [kalba] išmokė tas gentis ir tautas laisvųjų menų; ši [kalba] išmokė jas geriausių įstatymų; ši [kalba] užtikrino joms kelią į visokeriopą išmintį;

¹⁰ LAVRENTII VALLAE DE LIN=GVAE LATINAE ELEGANTIA LIBRI SEX. Eiusdem de Reciprocatio-ne Sui, & Suus, libellus adprime utilis. Dialogus eiusdem, Antidotos, Recriminationes, & alia quædam ad linguam Latinam spectantia, forum excudimus. LVGDVNI APVD SEB. GRYPHIVM, 1438–1444.

ir galiausiai, ši [kalba] įrodė, jog jų jau nebegalima vadinti barbarais (Pietro U. Dinio vertimas).

Manychiau, kad florentiečio idėjos rado atgarsį lietuvių autorių mintyse. Autoritetingas Lorenzo Vallos tekstas galėjo būti pavyzdys ir Danieliui Kleinui bei Simonui Dachui.

2. DĖL LIETUVIŲ KALBOS VAIZDINIO. Sugrįžkime prie Kleino prakalbos. Iš teksto aiškėja, kad autorius lyg ir sutinka su nuomone, jog lietuvių kalba esanti „negryna“ arba „užteršta“. Lotyniškai jis rašo:

quod lingua hæc fit mixta & confusa lingua (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Vertimas

ši kalba esanti sumaišyta ir netvarkinga (PLKG 1957, 404).

Tačiau Kleinas kategoriškai neigia, kad lietuvių kalba esanti „netvarkinga“:

attamē confusionis eam argui posse, nego (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Vertimas

tačiau neigiu, kad ją galima kaltinti netvarkingumu (PLKG 1957, 404).

Toliau matyti, kad Kleinas bando tiksliau paaiškinti, kas yra kalbinis negrynumas arba užterštumas, kurį jis vis dėlto įžvelgia lietuvių kalboje. Iš tiesų, Kleinas svarsto apie lietuvių kalbą pagal „komponentų teorijos“ modelį, plg:

Quamvis enim plures sint dictiones, quæ origine partim Græcæ, partim Latinæ, omnium autem maximè Polonicæ (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Vertimas

Nors daug žodžių kilę iš dalies iš graikų, iš dalies iš lotynų, o daugiausia iš lenkų kalbos (PLKG 1957, 404).

Panašiai veikale *Historia Polonica* lietuvių kalbą vertino ir lenkų istorikas Janas Długosz (Jonas Dlugošas). Jis taip pat manė, jog lietuvių kalboje yra graikų ir lotynų kalbų komponentų (t. y. leksinių vienetų). Vis dėlto Długoszo ir Kleino pažiūros skiriasi, nes Kleinas pripažįsta dar ir stiprią lenkų kalbos įtaką.

Iš samprotavimų apie lietuvių kalbos negrynumą arba užterštumą Kleinas daro gana naujovišką išvadą: jis pabrėžia, kad mišri lietuvių kalbos leksikos sudėtis anaipol negali reikšti, jog kalba esan-

ti „netvarkinga“ (*confusa*), kitaip sakant, – be gramatinių taisyklių. Kodėl turėtų stebinti tokia leksikos maišasis? – retoriškai klausia Kleinas. – Juk tai būdinga ir lotynų kalbai, kuri daug žodžių pasiskolino iš graikų kalbos, be to, ir lenkų kalbai, kuri turi daug vokiškų žodžių:

In Latina lingua multa, imo plura quàm in Litoanica, reperiuntur vocabula origine Græcæ; ergò Latina lingua est confusa & non idiomática lingua (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Vertimas

lotynų kalboje yra daug, netgi daugiau nei lietuvių kalboje, žodžių, kilusių iš graikų kalbos, bet dėl to lotynų kalbos dar negalima laikyti netvarkinga ir neturinčia savitų ypatumų (PLKG 1957, 404).

Taigi, – samprotauja Kleinas, – jei be skolinių neišsiverčia ir *dignitas*, ir puikią gramatiką turinčios kalbos, tokios kaip lotynų, nejaugi turėtume teigti, kad jos esančios netvarkingos? Aišku, kad ne. Tai kodėl negali ir lietuviai išsaugoti graikiškų žodžių arba jų pasiskolinti iš kaimynų lenkų, su kuriais yra užmezgę prekybinius ryšius?

Ecquid enim ignorat, Latinos hellenizare, Polonos Germanizare? sic facillè credes, Litvanos & hellenizare & plurimum polonizare, utpote cui genti confines sunt, cum quâ commercia quoque habent frequentissima (KIG 1653, A7r–v [PLKG 1957, 79–80]).

Vertimas

O kas nežino lotynus graikuojant, lenkus vokiečiuojant? Taigi lengvai patikėsi lietuvių ir graikuojant, ir ypač lenkuojant, nes su lenkais jie yra kaimynai, su jais taip pat ir gyviausią prekybą varo (PLKG 1957, 404).

Čia Kleinas įterpia svarbią pastabą: žodžiai, pasiskolinti iš kitų kalbų (graikų ir lenkų), lietuvių kalboje gauna, taip sakant, pilietinę teisę ir lietuvišką fleksiją:

Attamen fuâ civitate illæ, quæ à Græcis, quæque à Polonis mutuati sunt, donarunt, fuisque flexionibus & regulis accommodarunt (KIG 1653, A7v [PLKG 1957, 80]).

Vertimas

Tačiau žodžiams, paimtiems tiek iš graikų, tiek iš lenkų kalbų, jie suteikė savo pilietines teises ir pritaikė juos savo kaitymui bei taisyklėms (PLKG 1957, 404).

Šiais žodžiais Kleinas aprašo svetimybų adaptavimo lietuvių kalboje procesą ir pabrėžia, kad skoliniai joje gauna lietuviškas galūnes ir paklūsta jos taisyklėms.

Baigdamas norėčiau aptarti Kleino atsakymo lietuvių kalbos gramatikos priešininkams pirmąjį sakinį. Perskaitykime jį dar kartą:

Concedo quidem; Lingvam Litvanicam purè non fluere, sed liqvore aliarum linguarum permixtam esse (KIG 1653, A7r [PLKG 1957, 79]).

Šio sakinio forma tokia pat įdomi kaip ir turinys. Manychiau, kad lietuviškame vertime jį perteikta perdėm laisvai, plg.:

Pripažįstu lietuvių kalbą nesant gryną, bet su kitų kalbų priemaišomis (PLKG 1957, 404).

Vertime visai neišlaikyta originalo raiškos specifika. Kleinas šiame sakinyje pasitelkė – kaip šiandien sakoma – konceptualiąją metaforą: kalba jame vaizduojama kaip skystis ir tėkmė.

Tokių paralelių esama ir kitose kalbose. Dar Kvintilianas rašė: „Lucilius flueret lutulentus“ – Liucilijaus kalba „tekėjo blogai“, t. y. jis sunkiai, užsikirsdamas kalbėjo. Dabartinėse germanų ir romanų kalbose gebėjimas kalbėti taip pat nusakomas veiksmazodžiu *tekėti*, plg. vokiečių *fliessend sprechen* ‘kalbėti laisvai’, anglų *to be fluent in one language* arba *to speak fluently* ‘t. p.’, italų *parlare correntemente* ‘t. p.’, ispanų *hablar corrientemente* ‘t. p.’, panašiai ir prancūzų *écrire au coulant de la plume* pažodžiui reiškia ‘rašyti kaip iš plunksnos skysčio’.

Lietuvių kalboje kalbėjimas taip pat gali būti vaizduojamas kaip vandens tekėjimas, o sklandi kalba – kaip tėkmė. Štai tik keletas pavyzdžių: „pokalbis tekėjo įprasta vaga“ (turima galvoje upės vaga); „žodžiai liete liejosi“; „užsikimšau ausis, kad manęs nepasiektų jos žodžių srautas“; „kalbėjo ilgai, žodžiai liejosi iš širdies nenutrūkstančiu srautu“ ir t. t.

Vis dėlto visos minėtos paralelės yra tik dalinės. Kleino tekančios kalbos, skiedžiamos kitų kalbų vandeniu, metafora yra iš tiesų originali. Galėčiau dar patikslinti: jau XVI amžiuje buvo plačiai paplitusi sumišusių kalbų (kartais ir tautų) metafora. XVI amžiaus tekstuose pavyko rasti tokių pavyzdžių: *admixtos* (Cromer, Carion, Ortelius), *intermixtos* (Miechovietis, Guagnini, Peucer), *commixtos* (Menius) bei *inmixtos* (Gessner, Stobnica). Tačiau nepavyko rasti visiško Kleino teksto atitikmens, t. y. *permixtos*, taip pat kalbų maišymosi lyginimo su skirtingų upelių vandens susiliejimu. Tai nauja ir originalu.

3. APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS. Straipsnį apibendrinant dar kelios bendro pobūdžio mintys.

Kadangi atrodė, kad Kleino indėlis į paleokomparatyvistinę lietuvių kalbotyrą dar nebuvo (ir turbūt dar nėra) pakankamai ištirtas, tai šiame straipsnyje pabandžiau išsiaiškinti, kodėl Kleinas vartoja sarmatiškosios ir barbariškosios kalbos sąvokas, ar esama jo idėjų ryšio su kitų autorių – ne tik Simono Dacho, bet ir garsiojo florentiečio humanisto Lorenzo Vallos – mintimis. Taip pat pabandžiau išnagrinėti, kaip Kleinas suprato lietuvių kalbos „negrynumą“ ir „užterštumą“, kiek originali jo vartojama kalbos tekėjimo konceptuali metafora.

Reikia pridurti, kad šiame straipsnyje išdėstytas pastabas apie Kleino kalbines idėjas galėjau išsakyti tik pasitelkęs į pagalbą baltų istoriografijos tyrimus. Šie tyrimai leido man labiau išigilinti į pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autoriaus mintis ir jas patikimai išdėstyti ano meto kalbinių idėjų kontekste.

- Saltiniai
ir literatūra
- BUCHIENĖ, T[AMARA]; J[ONAS] PALIONIS, 1957: „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, PLKG 1957, 9–63.
- DINI, PIETRO U., 2010: *Aliletoescor. Linguistica baltica delle origini. Teorie e contesti linguistici nel Cinquecento*, Livorno: Books & Company.
- [FERRERI (FERRERIUS), ZACCARIA,] 1521: *Vita beati Casimiri Confessoris ex fereniffimis Polonię regibus, & magnis Lithuanie ducibus clariffimi a Reuerendissimo patre dño Zacharia Ferrerio Vicentino pontifice Gardieñ: in Poloni et Lituanię legato apostolico ex fide dignor[um] testium* depositionibus scripta. Aedibus J. Haller, Cracoviae. 1521.
- JOVAIŠAS, ALBINAS, 2003: „Danielius Kleinas“, *Eugenija Ulčinaite, Albinas Jovaišas, Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 379–384.
- KEIL, ERNST-EDMUND, 1993: *Ostdeutsches Lesebuch 1. Vier Jahrhunderte deutscher Dichtung vom Baltikum bis zum Banat*, Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen.
- KIG 1653 – [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeiā Cenfurā primū in lu-
- cem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmiſſa eſt ad Lectorem Præfatio non minus utilis, quàm neceſſaria. [...] REGIOMONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno 1701. στογονίας dς Ιc. LIII.
- KOŽENIAUSKIENĖ, REGINA, 1990: XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos, Vilnius: Mokslas.
- LEBEDYS, JURGIS, 1977: *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas.
- Lietuvių literatūros istorija 1. Feodalizmo epocha*, redagavo K[ostas] Korsakas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Mažosios Lietuvos enciklopedija 1*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

- PLKG 1957 – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. 1653 *metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- [POLIANDER, JOHANNES,] 1535: Johannes Poliander, ecclesiastes Regiomontanus, Casparo Bornero amico, ludi magistro Lipsiensi, anno 1535¹⁰, sub principe Alberto, Marchione Brandenburgensi. (Remtasi: *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, II, 1: 1523 bis 1541 [= *Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*. Veranlaßt und untertützt durch die K. Archiv=Verwaltung. Vierundvierzigster Band], hrsg. von Paul Tschackert, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1890).
- Simon Dach* (1605–1659). *Werk und Nachwirken*, hrsg. von Axel E. Walter, Tübingen: Niemeyer, 2008.
- [THEVET, ANDRÉ,] 1554: COSMOGRAPHIE DE LEVANT, Par F. André Thevet d'angovlesme. A Lyon par Ian de Tovrnes, et Gvil. Gazeav. M. D. LIIII. Auec Priuilege du Roy.
- [THEVET, ANDRÉ,] 1575: La Cosmographie Vniuerselle d'André Thevet Cosmographe du Roy. Illvstree de remarquables vevës par l'Auteur, & incogneuës de noz Anciens & Modernes. Tome second. A Paris, Chez Pierre l'Huilier, rue S. Iaques, à l'Oliuier. 1575. Auec Priuilege du Roy.
- [VALLA, LORENZO,] 1438–1444: LAVRENTII VALLAE DE LIN= GVAE LATINAE ELEGANTIA LIBRI SEX. Eiuſdem de Reciprocatione Sui, & Suus, libellus adprime utilis. Dialogus eiuſdem, Antidotus, Recriminationes, & alia quædam ad linguam Latinam ſpectantia, feorſum excudimus. LVGDVNI APVD SEB. GRYPHVM, 1438–1444.
- Zacharias Ferreri* (1519–1521) et *nuntii minores* (1522–1553) [= *Acta Nuntiaturae Polonae* 2], edidit Henricus Damianus Wojtyska CP, Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1992.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1988: *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senujų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

On some of Danielius Kleinas' linguistic ideas

Summary

The paper deals with D. Kleinas' linguistic ideas which are encountered in the text of the *Grammatica Litvanica* (Regiomonti, 1653). At first glance it might seem as if D. Kleinas had been a supporter of the 'Sarmatian concept' of the Baltic languages ([...] *Sarmaticæ qvoq[ue]*, *Polonica* *ſc.* & *Litvanica*, *lingvæ rectè* [...] *docerentur & exercerentur*). This is, however, a superficial impression, because D. Kleinas was much more interested in discussing whether Lithuanian is a 'barbarian' language or not (*lingvam iſtam, quam barbaram & confuſam dixere plures*). Beyond that D. Kleinas attempted to achieve a better definition of the way in which one might understand the idea that Lithuanian is a 'mixed and confused' language (*quod lingua hæc fit mixta & confuſa lingua*). Interestingly enough Kleinas operated according to an explicative model (I would like to call it the 'component theory') which may be observed also

in Jan Długosz and other authors of that time. In the discussion of these and related ideas some differences are to be noted with respect to the linguistic thought of M. Daukša. In addition it is worth pointing out some features in common with the poet Simon Dach from Königsberg, but perhaps also with the ideas expressed in *De Linguae Latinae Elegantia libri sex* (1438–1444) of the Italian humanist Lorenzo Valla. The terms of the discussion are referred to and commented on in the paper. The formal side of D. Kleinas' argumentation is also interesting since he makes use of an original conceptual metaphor (*Lingvam Litvanicam [...] liqore aliarum lingvarum permixtam*) which is worth mentioning.

PIETRO U. DINI
Università di Pisa
Dipartimento di Linguistica
via S. Maria 36
I-56126 Pisa, Italia
el. p.: pud@ling.unipi.it

Lietuvių kalbos
ortografijos reformos
Danieliaus Kleino
gramatikoje. Abėcėlė

Pirmoji lietuvių kalbos gramatika¹ radosi praėjus daugiau negu šimtmečiui nuo spausdinta knyga paliudytos lietuvių raštijos pradžios ir buvo, pasak Danieliaus Kleino, atsakas į kritikų pastabas:

„Gemina potiſimum eorum *Objectio* est: *Prima*; Grammaticen Litvanicam, qvae certis fuis Regulis & Præceptis confitet, ſcribi non poſſe. *Rationes* illorum ſunt: (1) qvod lingua haec fit mixta & confufa lingua 2. Ufus ejus incertus (3) *Dialecti* variae. [...] *Alter*a eorum *Objectio* talis est: Quid opus est Grammaticis inſtitutionibus, qvandoqvidem haec lingua, ut aliae, ſolo ufu facilius & felicius addiſci poſſet?“ (KIG 1653, fol. A7r, fol. b1v [PLKG 1957, 79, 84]).

Vertimas

Svarbiausieji jų priekaištai yra du. Pirmas – lietuviškos gramatikos su tikromis taisyklėmis ir dėsniais nesą galima parašyti. Jų argumentai yra: 1. ši kalba esanti sumaišyta [tikslėnis vertimas: mišri. – J. G.] ir netvarkinga, 2. jos vartoseną nepastovi, 3. tarmės įvairios. [...] Antras jų priekaištas yra toks: kam reikalingas gramatikos mokslas, jei šią kalbą, kaip ir kitas, vien tik iš praktikos galima lengviau ir sėkmingiau išmokyti (PLKG 1957, 404, 407t.).

Šiuos priekaištus galima buvo taikyti ne tik dar nekodifikuotai lietuvių kalbos gramatikai, bet taip pat ir dar nesunormintai lietuvių kalbos rašybai.

Lotynų abėcėlės pagrindu savo abėcėlės kūrusios kalbos rinkosi keletą galimybių grafiškai atspindėti garsus, kurių nebuvo lotynų kalboje. Tokios ortografinės galimybės buvo:

1. Savos kalbos garsus žymėti tomis lotynų abėcėlės raidėmis, kurios lotynų kalboje buvo nevartojamos ar vartojamos tik išskirtiniais atvejais. Pavyzdžiui, remiantis Šiaurės Vokietijos ir Vidurio Europos lotyniško tarimo tradicija raidę <c> prieš prie-

¹ [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeiā Cenfurā primūm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paſtore Tilf. Litv. Praemiſſa eft ad Lectorem Praefatio non minūs utilis, quā neceſſaria. [...] REGIOMONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας c1o 1oc. LIII (toliau – KIG 1653). (Faksimilinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsa-kingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957 [toliau – PLKG 1957, 65–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 395–528].)

šakinius balsius tarti kaip [ts], čekų, lenkų, kroatų ir kitose slavų ortografijose įvesta distribucija: garsas [ts] pradėtas žymėti raide <c>, o garsas [k] – raide <k>². XV amžiaus pabaigoje ispanų³ ir XVI amžiaus pradžioje italų⁴ ortografijose siūlytą <i> ir <j> bei <u> ir <v> skyrimą pagal fonetinę distribuciją (o ne pagal poziciją žodžio pradžioje ar ne) XVI amžiaus viduryje perėmė prancūzų filosofas ir filologas Petras Ramas⁵. Jo siūlymą lotyniškuose tekstuose vartoti šias keturias raides rėmė vis daugiau lotyniškų spaustuvių⁶. Lenkų ortografija prisitaikė raidę <y> „i graeca“, kuri „licet ergo apud latinos est superflua, nobis tamen Polonis, in quantum sit consona, est necessaria“⁷.

2. Savos kalbos garsus žymėti vienai lotyniškai raidei priskiriant keletą funkcijų (vad. ženklo multifunkciškumas). Pavyzdžiui, raidė <s> gali žymėti garsus [s] ir [š] arba [s] ir [z].
3. Savos kalbos garsus žymėti dviejų ar daugiau lotyniškų raidžių junginiais. Pavyzdžiui, kirilika turi atskirą raidę <ш> garsams [šč] žymėti. Tuo tarpu įvairios lotyniškos abėcėlės kalbos garsą [š] žymėjo dviem <ss>, <sz> arba trimis raidėmis <sch>, o garsą [č] – taip pat dviem <cz>, <tz> arba trimis raidėmis <scz> (taip ir Mažvydas). Prancūzų ortografijoje garsą [č] žymėjo dvi raidės <ch>, o garsą [c] raidės <cz>. Šiuos rašmenis lenkai perėmė arba tiesiai iš prancūzų, arba per tarpininkus čekus⁸. Garsams [šč] žymėti ankstyvojoje lenkų ortografijoje vartotos keturios <szcz> arba trys <scz> raidės. Vokiečių kalboje [šč] būtų transkribuojama septyniomis raidėmis <schtsch>⁹. Tokią transkripciją nurodo Danielius Kleinas raidžių <ć/cz> ir <ś/ř> aprašuose¹⁰.

² Dawid Diringer, *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*, New York: Philosophical Library, 1948, 553.

³ Antonio de Nebrija (1444–1522), *Gramática de la lengua castellana*, Salamanca, 1492.

⁴ Giovanni Giorgio Trissino (1478–1550), *Epistola de le lettere nuovamente aggiunte ne la lingua italiana* [1524].

⁵ [Pierre de la Ramée (Petrus Ramus, 1515–1572),] *P. Rami Grammaticae libri quatuor*, Paris, 1559.

⁶ Max Hermann Jellinek, *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. Von den Anfängen bis auf Adelung* 1 [= *Germanische Bibliothek* 2. Untersuchungen und Texte 7], hrsg. von Wilhelm Streitberg, Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1913, 57.

⁷ Stanisław Zaborowski, *Orthographia seu modus recte scribendi & legendi polonice[m] idioma q[uam] utiliffimus*, Cracovie: Florian Ungler, 1514. Kiti leidimai: 1518 (Jan Haller), 1519,

1526; priedas prie *Grammaticae rudimenta* 1529, 1535, 1539, 1560, 1564. (Cituoja ma iš: *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*. Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan – Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski, eingeleitet und herausgegeben von Stanisław Urbańczyk, unter Mitwirkung von Reinhold Olesch, Köln, Wien: Böhlau, 1983, 62, 93.)

⁸ „In Frankreich, aber nicht nur dort, verwendete man für die Angabe von č das

Zeichen *ch*, desgleichen schrieb man das Zeichen *cz* für den Laut *c*. Diese Schriftzeichen übernahmen die Polen entweder direkt aus Frankreich oder über tschechische Vermittlung im 12./13. Jahrhundert.“ (Urbańczyk 1983, 13).

⁹ Plg. Diringer 1948, 553.

¹⁰ „Wokiećiei [→Wokećiei] Germani, *Kriksčjonis* Christianus, *Czartas* Diabolus. Germanicè scriberetur, *Wokietſchei / Tſchartas / Krikschtſchonis*“ (KIG 1653, 4 [PLKG 1957, 98]); „welche Worte mit deutſchen Buchſtaben alfo müſſten geſchrieben werden: *Wokietſchei / Mieſtſchonis / tſchetwergas*“ ([Danielius Kleinas,] M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littauſchen Sprache / wie man recht Littauſch leſen / ſchreiben und reden ſol. *Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV*, 5 (toliau – KIC 1654). (Faksimilinis leidimas: PLKG 1957, 275–394; Emilijaus Kraštinaičio vertimas: 529–610); [PLKG 1957, 285]; „ſzirdis cor, ac fi ſcriberetur: *ſchirdis*“ (KIG 1653, 11 [PLKG 1957, 105]); „Auff deutſch müſſte man dieſe Wort mit *ſch* ſchreiben: *broliſchkay / ſchilkay / ſchonas*“ (KIC 1654, 8 [PLKG 1957, 288]).

¹¹ Neil Bermel, *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor. The Czech Orthography Wars* [= *Language, Power and Social Process* 17], ed. by Monica Heller, Richard J. Watts, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2007, 85.

¹² „In more recent times, the most common way of representing sound which could not be represented by the letters of the borrowed alphabet, has been the addition of diacritical points or other marks, inserted above or under the letter, to its right or its left or inside it; to this group belong the German vowels *ü* (*ue*), *ä* (*ae*) and *ö* (*oe*), the French cedill in *ç*, the *n* *con tilde* in Spanish, the accents in Italian (*à, ì, ò, è, è*), but particularly the great number of marks in the Latin-Slavonic scripts (Polish, Czech, Croatian, and so forth), such as *č, ć, š, ś, ž, ź* [...]” (Diringer 1948, 554).

¹³ Johann Schröpfer, *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“*. *Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute* [= *Slavistische Studienbücher* 4], Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968, 24.

¹⁴ Zaborowski 1514; „Zaborowski *Orthographie* erschien im Jahre 1514, genauer gesagt Ende 1514 oder zu Beginn des Jahres 1515. [...] Vorher hatte man noch keine Bücher in pol-

Ikihusitinėje čekų ortografijoje vartoti digrafai (*spřežky*) afrikatoms ir pučiamiesiems žymėti padarė įtakos lenkų ortografijai (iki XVI amžiaus pabaigos), kur su tam tikrais pakitimais vartojami ir dabar¹¹.

4. Savos kalbos garsus žymėti lotyniškais raidėmis su diakritiniais ženklais: po raide, virš jos, jos dešinėje, kairėje ar raidės viduje dedamais taškais, kableliais arba šakelėmis (*[semi]virgula*, akūto ar gravio formos)¹². Tokios praktikos imtasi romanų (italų, ispanų, prancūzų) ir germanų (vokiečių) ortografijose. Gausiausiai diakritiniai ženklai vartoti lotyniškos abėcėlės slavų kalbų (čekų, lenkų, kroatų ir kt.) ortografijose.

Diakritiniai ženklai spaustuvinkams nebuvo naujovė. Pagal graikų ortografiją jie buvo vartojami ir lotynų kalbos rašyboje bei spaudoje, pavyzdžiui, apeksu (akūto ženklu) dažnai buvo žymimas balsių ilgumas¹³. Lenkų ortografas Stanisławas Zaborowskis¹⁴ bent iš dalies panaudojo savo Krokuvos spaustuvinko Floriano Unglerio spaustuvės inventoriaus ženklus, kurie buvo taikomi lotyniškoms santrumpoms (sigloms), pavyzdžiui, apostrofą bei vieną ar du taškus virš priebalsių. Naujų raidžių lenkų ortografijoje reikėjo tik nosiniams balsiams žymėti¹⁵. Tokios rašybos principas buvo išlaikyti lotyniškų raidžių formas („tamen figura litterae servata“, Zaborowskis¹⁶), o diakritiniais ženklais parodyti papildomas fonetines ypatybes.

Tradiciškai manoma, kad pirmoji diakritikų vartojimą vietoj digrafų (ar trigrafų) įvedė Jano Huso *Orthographia Bohemica* (1406)¹⁷. Balsių ilgumą joje žymi apeksas. Priebalsių kokybė žymima tašku (*nabodeníčko krátké*) virš raidės. Toks žymėjimas nuo Viduramžių žinomas iš hebrajų rašto, kur raidės *b, g, d, k, p, t* rašomos su tašku (*dageš lene*) tais atvejais, kai atitinkami priebalsiai tariami neaspiruoti. Pučiamųjų : nepučiamųjų opozicijos žymėjimą Husas pritaikė palatalumo : nepalatalumo opozicijai (taškas virš priebalsės žymėjo minkštą garsą)¹⁸. Ilgainiui čekų ortografijoje tašką pakeitė paukščiu-

nischer Sprache gedruckt“ (Urbańczyk 1983, 9). Pirmoji lenkų ortografija buvo 1440 metais parašytas Jakubo Parkoszo traktatas (ilgųjų ir trumpųjų balsių bei palatalizuotų ir kietųjų priebalsių skyrimas) (Urbańczyk 1983, 14).

¹⁵ Urbańczyk 1983, 17.

¹⁶ Urbańczyk 1983, 16.

¹⁷ „The idea of applying *diacritics* to Latin letters in order to represent Czech phonemes, instead of using combinations of letters, is traditionally said to have originated with Hus.

If this is true, he was thus the first of a long line of Czechs to marry language purism with orthographic revisions [...]” (Bermel 2007, 85).

¹⁸ Schröpfer 1968, 24t.

ko ženklas (*háček*). Pirmojoje čekų kalbos gramatikoje – Benešo Optato, Petro Gzelo ir Václavo Philomateso *Grammatyka Czeska* (Náměšť: Kasspar Prostieyowski, 1533) – taškas ir paukščiukas vartojami pramaišui („Abeceda czieska“)¹⁹. 1603 metais išėjusioje Lauryno Benedikto Nudožeriškio (Vavřinec Benedikt z Nudožer, Laurentius Benedictus Nudozierinus Pannonius, 1555–1615) *Grammatica Bohemica* (Prag: Othmar, 1603) paukščiukas buvo sunormintas ir nuo to laiko vartojamas iki dabar²⁰. Nudožeriškio ortografijoje, kuria rėmėsi ir Kleinas, vartojami digrafai <ff> (garsui [š] žymėti), <ch> ir <g> žymi garsą [j], o <w> – [v].

Pagrindiniai klausimai tiek čekų, tiek lenkų ortografijose buvo ilgųjų ir trumpųjų balsių bei palatalinių ir nepalatalinių priebalsių grafinis skyrimas. Zaborowskis lenkų ortografijoje išplėtė Huso diakritikų inventorių: palatalumą rodo du taškai virš priebalsės (taškas virš raidės <g> žymėjo garsą [j]), tačiau taip pat pateisinama jį žymėti akūto ženklu virš priebalsės; nosinius ir ilgus balsius nurodo įkypai brūkšneliai (*semivirgula*, *virgula*; lenk. *kreska*); susiaurėjusius balsius žymi taškas po balse (<ą>); taškai virš balsių <â>, <ô>, <è> – siaurus (uždarus) ilgus garsus²¹. Priebalsių minkštumą ženklina po priebalsės rašoma raidė <y>, kuri 1521 metų leidime (Hieronymo Wietoro spaustuvė) buvo pakeista į <i>. Vėliau Stanisławas Murzynowski *Orthographia Polska* (1551)²² iš esmės perėmė ir tiksliau aprašė Zaborowskio diakritinių ženklų sistemą²³. Priebalsių palatalumą nuosekliai žymėjo taškas ar du taškai virš priebalsės ir po jos einanti raidė <i>. Anksčiau vartotą tašką afrikatoms ir pučiamiesiems žymėti Murzynowski paliko tik raidei <ż> [ž].

Čekų ir lenkų ortografijos, taip pat XVII amžiaus pirmoje pusėje vykusios kalbinės bei ortografinės diskusijos Vokietijoje (1617 metais įsteigtos *Die Fruchtbringende Gesellschaft* veikla), be abejo, buvo ir Kleino lietuvių kalbos rašybos kodifikacijos šaltinis bei paskata.

Kleino tikslas buvo sukurti praktinę norminamąją lietuvių kalbos gramatiką teologams, Biblijos vertėjams, lietuvių kalbos mokytojams ir mokiniams:

qvippe fundamento hocce pofito reliqvi libri Litvanici omnes, ipfa qvoqve *Biblia Sacra* aeqvâ jam lance penfitari, pervideri, aut etiam de novo transferri & confici poterunt fine eâ, qvam hûc ufşqve timuère plures, hallucinatione.

Alter qvoq[ve] finis, qvò Principiis iftis Grammaticalibus Juventus in Provinciali Schola Tilfenfi ad certam, folidamqve lingvae hujus cognitionem erudiri posfit, hoc ipfo obtinebitur (KIG 1653, fol. A6r [PLKG 1957, 77]).

¹⁹ Beneš Optát, Petr Gzel, Václav Philomates, *Grammatyka česká. Die Ausgaben von 1533 und 1588* [= *Specimina philologiae Slavicae* 7.1. (1533), 7.2. (1588)], hrsg. und eingel. von Gerd Freidhof, Frankfurt am Main: J. W. Goethe-Universität, München: Kubon & Sagner, 1974, 5a [transkripcija] / 5b [faksimilė].

²⁰ [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer,] *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*, ed. by Nancy Susan Smith, Ostrava: Ostravská univerzita, 1999, II, 10.

²¹ Tokia radikali reforma kaip rašybos keitimas, aišku, galėjo susilaukti ir priešininkų. Todėl savo lenkų kalbos ortografijoje Zaborowskis paminėjo ir toliau vartoti leidžiamus („etiam bene“) tradicinius (jau įsigalėjusius) rašybos variantus (Urbańczyk 1983, 17). Ilgumo ženklą ir du taškus virš balsių Zaborowskis perėmė iš lotynų kalbos abreviatūrų (Urbańczyk 1983, 16t., 35).

²² Priedas „*Orthographia Polska*“ išspausdintas 1551 metais Karaliaučiuje (Aleksandro Aujezdskio spaustuvėje) pasirodžiusiame Murzynowskio lenkiškame Evangelijos pagal Matą ir tais pačiais metais išėjusiame viso Naujojo Testamento leidime (Urbańczyk 1983, 32t.).

²³ Urbańczyk 1983, 35.

Vertimas

Jos pamatu visos kitos lietuviškos knygos ir net pati [Š]ventoji [B]iblija galės būti vertinamos, peržiūrimos arba net iš naujo verčiamos bei rašomos be tų beprasmių klaidų, kurių iki šiol daugelis bijojo. Antras tikslas būtų pasiektas, jei šios Tilžės provincijos mokyklos jaunuomenė, vadovaudamasi šiais gramatikos pamatais, gerai išmoktų kalbą (PLKG 1957, 402–403).

Lotyniškoje lietuvių kalbos gramatikoje (KIG 1653) Kleinas siekė skaitytojui pateikti gramatikos taisyklių visumą, jas išdėstyti glaustai ir iliustruoti akivaizdžiais pavyzdžiais²⁴. Vadinas, jam pirmiausia reikėjo kuo tiksliau apibūdinti pačią rašybą ir pasiūlyti jos normavimo būdus. Lenkų ortografai rekomendavo vienokius, bet pateisino ir kitokius variantus, o Kleinas savo teiginius formulavo daug griežčiau, nevengė radikalumo, pvz.: „*Obfervabis: ubi j est ab initio, vitium Orthographicum foret, fi illud in medio per i parvum scriberes*“ (KIG 1653, 8 [PLKG 1957, 102]).

Vokiška lietuvių kalbos gramatika (KIC 1654) skirta platesnei auditorijai. Ji galinti pasitarnauti ne tik tiems, kurie yra „*Studiofi, Paftores und andere Literati*“ (KIC 1654, fol. A2v [PLKG 1957, 278]), bet ir nemokantiems lotynų kalbos, t. y. tiems, kurie nestudijavo universitete, tačiau dėl vienokių ar kitokių priežasčių turi bendrauti su lietuviais, jiems atstovauti ar teisėjauti²⁵. Mat aiškiais sakiniais nutiesiamas kelias į gerą šios kalbos išmanymą²⁶. Kompendiumo prakalboje Kleinas užsimena ir apie painią lietuvių ortografiją:

Imgleichen ift die Orthography / oder rechte fchreibens Art fehr veränderlich gewefen / daß man bald fo / bald wieder anders gefchrieben / und doch niemaln zum rechten Zweck / wohin uns wol die angebohrne Art diefer Sprache weifet / kommen können“ (KIC 1654, fol. A2v [PLKG 1957, 278]).

Vertimas

Taip pat ortografija, arba rašyba, buvo labai nepastovi, būdavo rašoma tai vienaip, tai vėl kitaip, o vis dėlto niekuomet neatitinkant šios kalbos prigimties (PLKG 1957, 531).

Skirtingai nei lotyniškoji *Grammatica*, vokiškasis kompendiumas nėra teorinis darbas, todėl neturi fonologijos ir morfonologijos skyrių (apie kirčiavimą ir akcencijas). Įvade trumpai pristatomos toliau nagrinėsimos temos:

²⁴ „In hac adornanda eò vi-ribus omnibus allaboravi, ut Tibi exhiberem: (1) *veritatem in Praeceptis*. [...] (2) *brevitatem in methodo*. [...] (3) *perfpicuitatem in exemplis* [...]“ (KIG 1653, fol. b2v [PLKG 1957, 86]).

²⁵ „föndern auch denen felbige zu ftatt kommen kan / die nicht ftudieret / und aber mit Litttaufchen Völkern / umbgehen / oder felbigen fürftehen und Gerechtigkeit pflegen müffen“ (KIC 1654, fol. A2v [PLKG 1957, 278]).

²⁶ „als darin ihm der Weg zur gründlichen Wiffenfchafft diefer Sprachen mit gantz deutlichen Worten gezeiget wird“ (KIC 1654, fol. A3v [PLKG 1957, 280]).

(1) was die Littauffchen Buchftaben eigentlich gelten / und wie man fie rechter maffen ausfprechen und fchreiben fol. [...] (2) wie die Worte / fo aus den Buchftaben und Sylben zufammen gefetzet werden [...] *decliniret* und *conjugiret* werden follen. [...] (3) wie die Wort mit einander [...] zufammen gefüget werden follen (KIC 1654, fol. A3r [PLKG 1957, 279]).

Vertimas

(1) Ką lietuviškosios raidės iš tikrųjų reiškia ir kaip jas teisingai reikia tarti bei rašyti; [...] (2) Kaip žodžiai, sudaryti iš raidžių ir skiemenų [...], turi būti linksniuojami ir asmenuojami [...] (3) Kaip žodžiai vienas su kitu turi būti sujungiami (PLKG 1957, 532).

Įvade pateikiama kirčiavimo santrauka:

Wo3u dann dienlich feyn können die Strich- und Püncktlein über den Vocal[ibus] oder felblautenden Buchftaben a / e / i / o / u / welche anzeigen / daß der Ton über felbigen Sylben / worüber ein folches Punct oder Strichlein zu befinden / feyn müffe / wie auch das y / welches allezeit lang ausgefprochen wird / es fey dann daß ein ander *Vocalis* in felbigem Wort mit einem Punct oder Strichlein bezeichnet were / als: *mylêfu* / *mylêk* / *mylêti* / &c. wofelbft der *accent* über das bezeichnete *e* / fället. Da aber keines dergleichen Zeichen zu befinden / fällt der Ton ins gemein auff die *Diphthongos* oder zweylautige Buchftaben / als in den Worten / *Diewas* / *wienas* / *dûna* &c. (KIC 1654, fol. A3r [PLKG 1957, 279]).

Vertimas

Kam reikalingi brūkšneliai ir taškeliai virš balsių *a, e, i, o, u*, rodantys, kad kirtis turi kristi būtent ant tų skiemenų, virš kurių yra toks taškas ar brūkšnelis; taip pat apie balsę *y*, kuri visada tariama ilgai, jeigu tame pačiame žodyje nėra kitos tašku ar brūkšneliu pažymėtos balsės, pvz.: *mylêfu, mylêk, mylêti* ir t. t., kur kirtis krinta ant pažymėtosios *e*. O kur nėra vieno iš šių ženklų nėra, paprastai kirčiuojami dvibalsiai, kaip žodžiuose *Diewas, wienas, dûna* ir t. t. (vertimas mano. – J. G.)

²⁷ [Jonas Bretkūnas,] PSALTERAS ING LIETUVISCHKA LIESZVWI pergulditas Jano Bretkuno. Labguwos plebono Metuſa Chriſtaus 1580 (toliau – BP 1580).

²⁸ [Jonas Rėza,] Der Pfalter Davids Deutfch vnd Littawifch. PSALTERAS DOWIDO VVOKISCHKAI BEI LIETUWISCHKAI. Karaliautzoje Pruffu per Lorintzu Segebadu / Mætoffa Chriſtaus 1625 (toliau – RP 1625).

Rašybos norminimas Prūsijos lietuviams rūpėjo ir iki Kleino. Tačiau skirtingai nei kitų kalbų atveju, lietuvių rašyba buvo vienodinama ne teoriniais svarstymais apie ortografiją, bet grynai praktiškai. Jono Rėzos (1576–1629) redaguotas Jono Bretkūno psalmyno²⁷ vertimas *Psalteras Dowido (Der Pfalter Davids Deutfch vnd Littawifch)*²⁸ aiškiai liudija šį procesą:

–	nosinius balsius [a] ir [ę] žymi šakelė (<i>virgula</i>): <ā>, <ę>;
–	fonemą /uo/ sistemingai žymi iš čekų ortografijos perimtas ženklas <û>;
–	ilgąjį žemutinį balsį [e] žymi ligatūra <æ>;
–	ilgąjį nežemutinį balsį [ė] žymi raidė <ê> su cirkumfleksu;
–	pusbalsį [j] žymi raidė <j> (alografai <gh>, <ij>);
–	ilgąjį balsį [i] dažniausiai žymi raidė <y>;
–	prieš einančio balsio trumpumą sistemingai žymi priebalsių geminacija;
–	priebalsį [č] žymi digrafai <tʒ> ir <cʒ>.

1 LENTELĖ. Ortografijos dėsniumai Jono Rėzos redaguotame Jono Bretkūno (1536–1602) verstame psalmyne *Der Pfalter Davids Deutfch vnd Littawifch. Psalteras Dowido* (BP 1580; RP 1625)

Kleino gramatikose (KIG 1653, KIC 1654) pirmą kartą pateikta lietuvių kalbos abėcėlė (22 raidės) su diakritiniais ženklais ir alografais (iš viso 37 raidės) laikytina formaliu ortografinės normos įtvirtinimu²⁹:

á a â a	m
b	n
c ć cʒ	o
d	p
é e ê ę	r
(f)	s ś fʒ
g	t
(h)	u ū
i y i	w
k	(x)
l ł	ʒ ʒ

2 LENTELĖ. Abėcėlė Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica* (KIG 1653, 1–2) ir *Compendium Litvanico-Germanicum* (KIC 1654, 2)

²⁹ Kleinas pirmas sudarė ir pačią lietuvių kalbos abėcėlę. Martyno Mažvydo (apie 1520–1563) *Katekizme* (1547, fol. A7r) išspausdinta abėcėlė (23 didžiosios, 25 mažosios raidės) neatspindi specifinius lietuvių kalbos balsius ir priebalsius žyminčių grafemų. Mažvydo abėcėlė yra lotyniška (arba vokiška), beje, Mažvydas jos ir nevadina lietuvių kalbos abėcėle.

Dalis raidžių čia perimta iš lenkų bei čekų raidynų ir pritaikyta lietuvių rašybai. Dalis raidžių įvesta remiantis Didžiosios Lietuvos – Mikalojaus Daukšos (1527/1538–1613) ir Konstantino Sirvydo (1578/1581–1631) – ortografijos pavyzdžiu. Ženklus nosiniams balsiams [i] ir [u] (<i>, <u>) žymėti Kleinas susistemino pagal Didžiosios Lietuvos lietuviškų spaudinių tradiciją (jie yra Daukšos *Katekizme* [1595] ir *Postilėje* [1599]).

Kleino abėcėlės inovacijos buvo raidė <è>, raidžių <u> ir <w> skyrimas pagal fonetinę atribuciją ir raidės <j> rašymas. Raidė <è> (kaip ir <â>) Kleinas perėmė veikiausiai iš Murzynowskio *Orthogra-*

phia Polska³⁰. Pagal lotynų, lenkų ir vokiečių pavyzdį Kleinas raide <u> žymėjo tik balsį, o pusbalsiui [v] žymėti siūlė raidę <w>³¹. Nors raidės <j> Kleinas į abėcėlę neįtraukė (raidės <i> alografas neįėjo ir į kitų kalbų abėcėles), jis aiškiai apibūdino *i-consonans* vartojimą: „efferturque ut *jod* Latinorum“, „wie es die Lateiner gebrauchen“, pvz.: *jūdas, tūjau, wejas, kraujas* (KIG 1653, 8 [PLKG 1957, 102]; KIC 1654, 7 [PLKG 1957, 287]).

Raides ir jomis žymimus garsus Kleinas detaliai aprašė. Gramatikoje abėcėlei skirta bemaž dukart daugiau vietos (16 psl.)³² negu kompendiume (8,5 psl.)³³.

Raides <f>, <h> ir <x>, nors ir įtraukęs į abėcėlę skliausteliuose, Kleinas atmetė kaip lietuvių kalbos fonologinei sistemai svetimas ir rašyboje nereikalingas. Raidė <q> į Kleino abėcėlę visai nepateko. Kompendiume Kleinas aiškina, kad šios raidės vartojamos lietuviškose knygoose, tačiau lietuvių fonetikai jos svetimos ir todėl raidyne visai nereikalingos³⁴:

(f)	
<i>F. f. in dictionibus purē Litvanicis nunquam fcribitur, fed tantūm in peregrinis, ut: Farifeufzas Pharifaeus, lofefas Jofephus, affiera sacrificium, harffa cithara, figos ficus.</i> (KIG 1653, 6–7 [PLKG 1957, 100–101])	[...] denn an ftat des <i>f</i> / brauchen fie das <i>p</i> / als für <i>Farifeufzas Parifeufzas</i> / für <i>affiera</i> / <i>appera</i> . (KIC 1654, 2 [PLKG 1957, 282]) ³⁵

3 LENTELĖ. Raidės <f> aprašas KIG 1653 ir KIC 1654

(h)	
<i>H. h. Litvanis non eft in frequenti ufu, utpote qui hanc literam vix rectē pronunciare poffunt. In principio dictionis fi aliquando adhibetur, idem valet, ut fpiritus afper apud Graecos. E.g. humas mens, hukis domus, hadina hora, Hānufis Johannes, ac fi fcriberes: úmas / úkis / &c.</i>	Das <i>h</i> können fie auch nicht wol ausfprechen / als in den Worten <i>hukis</i> ein Haus / oder Haus und Hoff zufammen / <i>humas</i> Sinn / <i>hadyna</i> Stunde; da fie das <i>h</i> wie faßt die Griechen den <i>Spiritus afperum</i> , doch mehr gebrochen / ausfprechen. (KIC 1654, 2 [PLKG 1957, 282]) ³⁶

³⁰ „Dann wäre Murzynowskis Schreibung, die sich im Polnischen nicht durchgesetzt hat, im litauischen Zeichen *ė* erhalten“ (Tamaras Buch, „Zu Daniel Kleins litauischer Schreibung“, *Baltistica* 2(2), 1966, 196; [Opuscula Lithuanica, wy-

dał Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1998, 116]).
³¹ „*u* verò manet & manere debet vocalis, nec praeter rei [n]ecefſitatem in Conſonantem abire; quemadmodum etiam apud Polonos *u* ſemper vocalis manet, &

nunquam Conſonantis naturam induit“ (KIG 1653, 12 [PLKG 1957, 106]); „Wie dann auch die heutige Deutſchen *Critici* an ftat des vorigen *w* ein *u* fetzen in dergleichen Worten / als: *Frau* / *grau* / für *Fraw* / *graw*“ (KIC 1654, 9 [PLKG

1957, 289]). Pasak Kleino, lietuviai „nec agnoscunt *Vau*, ut Latini, fed ejus loco, quoties opus eft, *w* ufurpant“ (KIG 1653, 11–12 [PLKG 1957, 105–106]); „kein *Vau* haben / fondern brauchen an deffen ftat das *w*“ (KIC 1654, 8 [PLKG 1957, 288]), pvz.: *Adwentas, Ewangelia, wiras, Dowidas*. Kleinas kritikavo dviabalsio [au] rašymą su <w>: „*aukſas aurum, Sawle Sol, mielawſas carisſimus, lawkſu expectabo* &c.“ (KIG 1653, 12 [PLKG 1957, 106]).

³² „De LITERIS, earum-q[ue] ſcriptione, pronunciatione atq[ue] diviſione“ (KIG 1653, 1–16 [PLKG 1957, 95–110]).

³³ „Von den Buchſtaben und ihrer Geltung / auch wie man fie rechter maſſen ausſprechen und ſchreiben ſol“ (KIC 1654, 2–10 [PLKG 1957, 282–290]).

³⁴ „Denn ob gleich felbige in den Littauſchen Büchern gefunden werden / find ſie doch nicht der Littauen Einheimiſche / fondern von den Deutſchen / oder Polen angenommene Buchſtaben / derer man gar wol entbehren kan. Sintemal ſie auch von den Littauen nicht rechter maſſen ausgeſprochen werden“ (KIC 1654, 2 [PLKG 1957, 282]).

³⁵ Raidė aprašyta ne abėcėlės tvarka, bet prieš visų kitų raidžių aprašus.

³⁶ Raidė aprašyta ne abėcėlės tvarka, bet prieš visų kitų raidžių aprašus.

(h)	
In medio autem infervit tantum peregrinis vocibus, ut: <i>Chriftus</i> Chriftus, <i>chwola</i> laus, <i>Sardonichus</i> Sardonix, <i>Patriarcha</i> Patriarcha, <i>Malachias</i> Malachias, <i>Ezechielis</i> Ezechiel. Sed si scribere debeamus, quemadmodum loquimur, prout Scaliger vult l. II. de cc. ll. c. 4. malleus tales voces ex peregrinis in suam flectentes ita scribere: <i>Kriftus</i> / <i>Kwola</i> / <i>Patriarka</i> / <i>Malakias</i> &c. (KIG 1653, 7 [PLKG 1957, 101])	

4 LENTELĖ. Raidės <h> aprašas KIG 1653 ir KIC 1654

(x)	
X / x. à nonnullis scribitur in dictionibus, <i>auxas</i> aurum, <i>džauxmas</i> gaudium, <i>linxmijbe</i> laetitia &c. Sed ob ejus duritiem malumus <i>ks</i> vel <i>gs</i> adhibere; id quod ufu quoque jam receptum est. Scribitur enim à plerisque <i>linkfmybe</i> / <i>áuksas</i> / <i>džaugfmas</i> / vel <i>džauksfmas</i> . (KIG 1653, 12 [PLKG 1957, 106])	An stat des X gebrauchet man jetzo das <i>kf</i> / als <i>áuksas</i> / Gold / nicht <i>áuksas</i> . (KIC 1654, 2–3 [PLKG 1957, 282t.]) An stat des X brauchet man das <i>kf</i> / <i>áuksas</i> Gold / <i>linkfmybe</i> Freude. (KIC 1654, 9 [PLKG 1957, 289])

5 LENTELĖ. Raidės <x> aprašas KIG 1653 ir KIC 1654

Raidė <q> į Kleino abėcėlę neištraukta, tačiau jos aprašas pateiktas pagal lotyniškos bei vokiškos abėcėlės tvarką:

Q / q. Litvanis prorfus non est in ufu; sed ejus loco ufurpant <i>kw</i> / ut: <i>kwieslys</i> [→ <i>kveslys</i>] invitator, <i>kwepiu</i> oleo. (KIG 1653, 10 [PLKG 1957, 104])	Das Q wird in Littaufcher Sprach nicht gebrauchet / sondern an stat deßē braucht man <i>kw</i> / als / <i>kwećiei</i> Weitzen / <i>kwápas</i> ein Geruch. (KIC 1654, 8 [PLKG 1957, 288])
--	---

6 LENTELĖ. Raidės <q> aprašas KIG 1653 ir KIC 1654

³⁷ [Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas,] COMPENDIUM GRAMATICÆ LITHVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Frederici Reufneri, [...] Aō: 1673 (toliau – SŠG 1673).

Kiek vėliau Kristupas Sapūnas (Christoph Sappuhn, 1589–1659) ir Teofilis Šulcas (Theophil Schulz, 1629–1673) *Compendium grammaticae Lithvanicae*³⁷ iš abėcėlės išmetė <f>, <h> ir <x> raides, bet įtraukė <j> ir <ū>, o raidę <y> pagal lotynišką tradiciją nukėlė į abėcėlės pabaigą:

a á ą	n
b	o
c c̣	p
d	r
e è ę	s ṣ
g	t
i ị j	u ụ ũ
k	w
l ł	y
m	ẓ ź

7 LENTELĖ. Abėcėlė Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco
Compendium grammaticae Lithvanicae (SŠG 1673, 1)

XVIII amžiaus pirmoje pusėje lietuvių leksikografas iš Valtarkio Pilypas Ruigys (Philipp Ruhig, 1675–1749) vokiškame traktate *Betrachtung der Littauischen Sprache*³⁸ siūlė abėcėlėje vis dėlto palikti <f> ir <h>, nes jos reikalingos svetimžodžiuose, be to, plečia lietuvių akiratį³⁹.

XVIII amžiaus antroje pusėje Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) Karaliaučiuje išleistoje *Neue Littauische Grammatik*⁴⁰ ėmėsi pertvarkyti ir abėcėlę. Teigdamas, kad naujų autorių ortografija sugadinta⁴¹, Ostermejeris sektinu pavyzdžiu laikė tik Kleiną ir apibendrino jo ortografiją:

a	l
b	m
c	n
ć c̣	o
d	p
e	r
è	f
f	f̣
g	t
i	u
j	w
y	z
k	ẓ

8 LENTELĖ. Abėcėlė Gotfrydo Ostermejerio
Neue Littauische Grammatik (OG 1791, 2–3)

³⁸ [Pilypas Ruigys,] Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Urprun-ge, Wefen und Eigenschaf-ten [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Haupt-amt Insterburg. Königs-berg, druckts und verlegt Johann Heinrich Hartung, 1745 (toliau – RgB 1745).

³⁹ „[w]eil Littauer auch in die Deutſche und Polniſche Sprache zu fehen be-kommen, und gut iſt, daß es ihnen bekannt werde“ (RgB 1745, 79).

⁴⁰ [Gotfrydas Ostermejeris,] Neue Littauische Gramma-tik ans Licht geſtellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenſchen Gemeine Paſtore Seniore und der Königlich=Deutſchen Ge-ſellſchaft zu Königsberg Ehren=Mitglied. Königs-berg, 1791. gedruckt bey G. E. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler (toliau – OG 1791).

⁴¹ „Ich bin darinnen, außer was innere Gründe der Sprache an die Hand ge-ben, den Alten, und befon-ders dem Klein, als dem großen Reformator in dieſer Sache gefolget. Die Orthographie der Neuern iſt verderbt, und kann auf keine Weiſe vertheidiget werden“ (OG 1791, XX).

⁴² „f wird nur gebraucht in fremden Wörtern, und da im Großhertzogthum mehr, als in unferm Litauen. Indeffen hört man doch auch bey uns *Friczus, Fylipaitis, Fraze*“ (OG 1791, 6).

⁴³ „Die littauifchen *Grammatici* find über die Anzahl der Buchftaben nicht einig. Geht man der Natur der Sache nach, fo möchten etwa folgende 26 herauskommen“ (OG 1791, 2); „Mehr Laute möchte man ſchwerlich herausbringen, als hier angeführt find“; „die Figuren der Buchftaben find, wie der Augenfchein lehret, aus dem Deutfchen und Polnifchen entlehnet“ (OG 1791, 3).

⁴⁴ T[amara] Buchienė, J[onas] Palionis, „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 9–63; J[onas] Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis, 1967, 29–33.

⁴⁵ Buch 1966, 195–197 (*Opuscula Lithuanica*, wydał Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1998, 115–117); Tamara Buch, „XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmas pagal D. Kleino gramatikos duomenis“, *Baltistica* 3(2), 1967, 139–154 (*Opuscula Lithuanica*, wydał Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1998, 99–114).

⁴⁶ Buchienė, Palionis 1957, 36–38.

⁴⁷ Nicolaus Volckmar, *Compendium Linguae Polonicae*, Dantisci: Rhodus, 1594; Je-

Ostermejeris įtraukė į abėcėlę raidę <f>⁴², Kleino pavyzdžiu su-normino raidę <è> ir į senąją vietą grąžino raidę <y>. Ostermejeris sumažino diakritinių ženklų skaičių, į jo abėcėlę nepateko ir nosinės raidės⁴³. Išskyrus tai, iš visų ankstesnių Mažosios Lietuvos abėcėlių Ostermejerio raidynas artimiausias dabartiniam.

Kleino abėcėlės raides ir jomis žymimus garsus XX amžiaus vi-duryje išsamiausiai tyrė Tamara Buchienė ir Jonas Palionis⁴⁴. Kleino atspindėtas XVII amžiaus Mažosios Lietuvos lietuvių kalbos voka-lizmas ypač detalai išnagrinėtas Buchienės darbuose⁴⁵. Įvadiniame faksimilinio Kleino gramatikų leidimo straipsnyje Buchienė ir Palio-nis⁴⁶ nurodė ortografijos skyriaus panašumus su atitinkamais Niko-lajaus Volckmaro lenkų kalbos gramatikos ir Jeremijo Roterio lenkų ir vokiečių kalbos gramatikos skyriais⁴⁷. Lenkų (Murzynowskio) ir čekų (Lauryno Nudožeriškio) ortografijos įtaką Kleino raidžių apa-rašui aptarė Buchienė (1966). Iš pastarųjų metų tyrimų minėtina Mindaugo Šinkūno disertacija⁴⁸, kurioje analizuojami ir Kleino gra-matikų akcentografijos dėsniai (p. 58–80).

Šaltiniai ir literatūra

BERMEL, NEIL, 2007: *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor. The Czech Orthography Wars [= Language, Power and Social Process 17]*, ed. by Monica Heller, Richard J. Watts, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

BP 1580 – [Jonas Bretkūnas,] PSALTERAS ING LIETVWISCHKĄ LIE-SZVWĮ pergulditas Jano Bretkuno. Labgu-wos plebono Metuſą Chriftaus 1580. (Fak-similinis leidimas: PSALTERAS ING LIE-

TVWISCHKĄ LIESZV-WĮ pergulditas Jano Bret-kuno. Labguwos plebono Metuſą Chriftaus 1580. PSALTER in DIE LI-TAUISCHE SPRACHE übersetzt von Johann Bretke, Pastor zu Labiau Im Jahre Christi 1580, Faksimile der Handschrift, Band 6, Labiau i. Pr. 1580, hrsg. von Jochen Dieter Range, Friedrich Scholz, Biblia Slavica. Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Band 1.6, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1991. Kritinis leidimas: *Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters*

in die Litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau und Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rehse, Pastor zu Königsberg i. Pr., nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst der Übersetzung des Psalters in die Deutsche Sprache von Martin Luther nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545, unter Mitarbeit von Friedemann Kluge, mit eine Einleitung versehen und hrsg. von Friedrich Scholz, Biblia Slavica, hrsg. von Hans Rothe und Friedrich

remias Roter, *Schlüssel zur Polnischen und Deutschen Sprach*, Bresslaw: Bawman, 1616.

⁴⁸ Mindaugas Šinkūnas, *XVI–XVII amžiaus Mažosios Lietuvos raštų akcentografija* (daktaro disertacija), Vil-

nus: Lietuvių kalbos insti-tutas, Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

- Scholz, unter Mitarbeit von Christian Hannick und Ludger Udolph, Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Reihe 2: Editionsbände, Band 6, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.)
- BUCH, TAMARA, 1966: „Zu Daniel Kleins littauischer Schreibung“, *Baltistica* 2(2), 195–197.
- BUCH, TAMARA, 1967: „XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmas pagal D. Kleino gramatikos duomenis“, *Baltistica* 3(2), 139–154.
- BUCH, TAMARA, 1998: *Opuscula Lithuanica*, wydał Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- BUCHIENĖ, T[AMARA]; J[ONAS] PALIONIS, 1957: „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 9–63.
- DE NEBRIJA, ANTONIO, 1492: *Gramática de la lengua castellana*, Salamanca.
- DIRINGER, DAVID, 1948: *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*, New York: Philosophical Library.
- JELLINEK, MAX HERMANN, 1913: *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. Von den Anfängen bis auf Adelung* 1 [= *Germanische Bibliothek* 2. *Untersuchungen und Texte* 7], hrsg. von Wilhelm Streitberg, Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- KIC 1654 – [Danielius Kleinas,] M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littaufchen Sprache / wie man recht Littaufchen lesen / schreiben und reden sol. *Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg* / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV. (Faksimilinis leidimas: *PLKG* 1957, 275–394; Emilijaus Kraštinaičio vertimas: 529–610.)
- KIG 1653 – [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeiâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pastore Tilf. Litv. Præmissa eft ad Lectorem Præfatio non minûs utilis, quàm neceffaria. [...] REGIOMONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϞϞϞϞϞϞϞϞ ϞϞ ϞϞ. LIII. (Faksimilinis leidimas: *PLKG* 1957, 65–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 395–528.)
- NUDOŽER 1603 [1999] – [M(agister) Vavřinec Benedikt z Nudožer,] *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*, ed. by Nancy Susan Smith, Ostrava: Ostravská univerzita, 1999.
- OG 1791 – [Gotfrydas Ostermejeris,] Neue Littauische Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfchen Gemeine Pastore Seniore und der Königlich=Deutschen Gefellschaft zu Königsberg Ehren=Mitglied. Königsberg, 1791. gedruckt bey G. E. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler.
- OPTÁT, BENEŠ; PETR GZEL, VÁCLAV PHILOMATES, 1533/1588 [1974]: *Grammatyka česká. Die Ausgaben von 1533 und 1588*, [= *Specimina philologiae Slavicae* 7.1. (1533), 7.2. (1588)], hrsg. und eingel. von Gerd Freidhof Frankfurt am Main: J. W. Goethe-Universität, München: Kubon & Sagner, 1974.
- PALIONIS, J[ONAS], 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- [PIERRE DE LA RAMÉE,] *P. Rami Grammaticae libri quatuor*, Paris, 1559. *PLKG* 1957 – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- RgB 1745 – [Pilypas Ruigys,] Betrachtung der

- Littauifchen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wefen und Eigenschaften [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Insterburg. Königsberg, druckts und verlegts Johann Heinrich Hartung, 1745. (Faksimilinis leidimas: Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986.)
- ROTER, JEREMIAS, 1616: *Schlüssel zur Polnischen und Deutschen Sprach*, Bresslaw: Bawman, 1616.
- RPs 1625 – [Jonas Rėza,] Der Pfalter Davids Deutch vnd Littawifch. PSALTERAS DOWIDO VVOKISCHKAI BEI LIETUWISCHKAI. Karaliautzoje Pruffu per Lorintzu Segebadu / Mætoffa Chriftaus 1625. (Kritinis leidimas: žr. BPs 1580.)
- SCHRÖPFER, JOHANN, 1968: *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“*. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute [= *Slavistische Studienbücher* 4], Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SŠG 1673 – [Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas,] COMPENDIUM GRAMATICÆ LITHVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Friderici Reufneri, [...] Aō: 1673. (Faksimilinis leidimas: *Sapūno ir Šulco gramatika*, parengė Kazimieras Eigminas, Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.)
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2010: *XVI–XVII amžiaus Mažosios Lietuvos raštų akcentografija* (daktaro disertacija), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- TRISSINO, GIOVANNI GIORGIO [1524]: *Epistola de le lettere nuovamente aggiunte ne la lingua italiana*. URBAŃCZYK, STANISŁAW, 1983: *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*. Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan – Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski, eingeleitet und herausgegeben von Stanisław Urbańczyk, unter Mitwirkung von Reinhold Olesch, Köln, Wien: Böhlau.
- VOLCKMAR, NICOLAUS, 1594: *Compendium Linguae Polonicae*, Dantisci: Rhodus, 1594.
- [ZABOROWSKI STANISŁAW,] *Orthographia seu modus recte scribendi & legendi polonicu[m] idioma q[uam] vtilissimus*, Cracouie: Florian Ungler, 1514. (Remtasi: *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*. Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan – Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski, eingeleitet und herausgegeben von Stanisław Urbańczyk, unter Mitwirkung von Reinhold Olesch, Köln, Wien: Böhlau, 1983.)

Reformen der litauischen Orthographie in der Grammatik von Daniel Klein. Alphabet Zusammenfassung

Den Anlass zur Erstellung der ersten litauischen Grammatik gab folgende Kritik: „Die litauische Grammatik ist unmöglich zu schreiben, weil diese Sprache eine gemischte und verwirrte Sprache ist, weil ihr Gebrauch unklar

ist und ihre Dialekte unterschiedlich sind“. Diese Vorwürfe betrafen auch die litauische Rechtschreibung. Der litauische Pfarrer in Tilsit, Daniel Klein (1609–1666), veröffentlichte 1653 die erste Grammatik des Litauischen, die auf Latein verfasste *Grammatica Litvanica* (KIG 1653), um zu beweisen, dass auch für diese Sprache gewisse Regeln gelten. Ein Jahr später gab Klein eine deutsche Zusammenfassung dieser Grammatik heraus: *Compendium Litvanico-Germanicum* (KIC 1654). Kleins Ziel war, eine praktische normative Grammatik für Theologen, Bibelübersetzer und Sprachlehrer zu verfassen und die orthographischen sowie die grammatischen Normen und Regeln des Litauischen zu definieren. Das von Klein zum ersten Mal zusammengestellte litauische Alphabet bestand aus 22 Buchstaben und ihren Allographen (insgesamt 37 Zeichen). In der Kodifizierung der Orthographie folgte Klein der tschechischen und der polnischen Orthographielehre. Ferner waren ihm die linguistischen Diskussionen der 1617 gegründeten Fruchtbringenden Gesellschaft bekannt. Darüber hinaus verallgemeinerte Klein die bisherige orthographische Praxis in Klein- und Großlitauen. Für die Normierung der litauischen Orthographie sowie für die Erstellung der litauischen Grammatik war der *Psalter Davids Deutsch vnd Littawisch* (1625) von Johann Rehse (eine überarbeitete Version der Psalter-Handschrift des Bibelübersetzers Johann Bretke) eine bedeutsame Quelle. Rehse bemühte sich, die Orthographie Bretkes weitgehend zu normieren. Er war jedoch noch deutlich durch die begrenzten technischen Möglichkeiten der Druckerei eingeschränkt. Klein gelang es, die Buchstaben dem litauischen phonologischen System besser als bis dahin anzupassen und die gebräuchlichen orthographischen Varianten des Litauischen zu vereinheitlichen. An das System von Klein hielt sich der preußisch-litauische Pfarrer und Sprachforscher Gottfried Ostermeyer (1716–1800), der sich als erster methodisch mit der Rechtschreibung befasste und in der *Neuen Littauischen Grammatik* (1791) einen ausführlichen „Anhang von der Orthographie“ darbrachte, in dem er die morphologische und die phonetische Schreibweise begründete.

JOLANTA GELUMBECKAITĖ
 Institut für Vergleichende Sprachwissenschaft
 Universität Frankfurt am Main
 Fach 171
 Postfach 11 19 32
 D-60054 Frankfurt am Main, Deutschland
 el. p.: gelumbeckaite@em.uni-frankfurt.de

Daniel Kleins Rezeption der Wörterbücher von Konstantinas Sirvydas

¹ [Daniel Klein,] GRAMMATA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tiff. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minùs utilis, quàm neceſſaria. [...] REGIOMONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας ϸθ Ιϸϸ. LIII (weiterhin KIG 1653). Hier zitiert nach der Ausgabe *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957 (weiterhin PLKG 1957).

² „Illi enim Incolæ, qvi in tractu Wilnenſi habitant, ferè ut Auftriaci, Bavari &c. in Germania lingvæ duriem ſectantur; Dicunt enim unt dungaus ir žiames bus žinklai (KIG 1653, Præfatio, [A8r]). Weitere Belege u. a. KIG 1653, 17, 38, 40, 45, 48.

³ „Die beiden Proben des Wilnaer Dialekts sind vielleicht Szyrwid's Punktay Sakimu (vgl. Geitler Lit. Stud. S. 17) entnommen“,

Daniel Klein dokumentiert in seiner 1653 in Königsberg erschienenen *Grammatica Litvanica*¹ seine profunde Kenntnis des Sprachgebrauchs im Großfürstentum Litauen. Auffällig ist in diesem Zusammenhang, dass er besonders häufig Hinweise auf den Dialekt von Vilnius gibt.² Es scheint naheliegend, dass er diese Informationen den Schriften von Konstantinas Sirvydas entnommen hat.

Erstmals hat auf diesen Zusammenhang Adalbert Bezzenberger³ aufmerksam gemacht, der die *Punktay Sakimu*⁴ als Quelle vermutete, ohne diese allerdings selbst zu kennen. Diese These greift Georg Gerullis in einem 1925 erschienen Aufsatz⁵ auf. Gerullis versucht darin, weitere Argumente für seine bereits 1922⁶ geäußerte These, von Daniel Klein als Autor des *Lexicon Lithuanicum*⁷ zu finden. Als eines der Argumente für die Autorschaft Kleins führt Gerullis die Tatsache an, dass sowohl der Autor des *Lexicon Lithuanicum* wie auch Klein in seiner Grammatik offenbar die Schriften von Sirvydas benutzt haben, da sie Formen anführen, die ausschließlich für den ostlitauischen Sprachgebrauch typisch sind. Konkret bezieht sich

Adalbert Bezzenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache. Auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller, 1877, 3, Anmerkung 3.

⁴ [Konstantin Szyrwid,] PVNKTY KAZAŃ od Adwentu aż do Poſtu, *Litewſkim ięzykiem, z wytłumaczeniem ná polskie*, PRZEZ KŹiedzã KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologã So-

cietatis IESV / Z DOZWOLENIEM STARSZYCH wydane. W WILNIE W Drukarni Akademyi Societatis IESV Roku M. DC. XXIX (weiterhin SP I 1629). Hier zitiert nach der Ausgabe *Šyrvids Punktay sakimu (Punkty kazań)*, I: 1629, II: 1644, hrsg. von Franz Specht, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1929.

⁵ Vgl. Georg Gerullis, „Lituanica“, *Archiv für Slavische Philologie* 29, 1925, 54–55.

⁶ Georg Gerullis, „Das Lexicon Lithuanicum Daniel Kleins“, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 50, 1922, 233.

⁷ LEXICON LITHUANICUM. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslas, 1987 (weiterhin Lex).

Gerullis auf die Form *kabus*, als ostlitauische Entsprechung zu dem part. praes. act. *kabqs*, die er im *Lexicon Lithuanicum* nachgewiesen hat. Gerullis beschränkt sich nicht, wie noch Bezzenberger, auf die *Punktay Sakimu*, sondern behauptet, dass Klein auch Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum* gekannt habe.⁸

Während die vermuteten *Punktay Sakimu* auf ihre Rolle als Quelle für Kleins Grammatik bereits von Tamara Buchienė und Jonas Palionis⁹ überprüft und bestätigt wurden¹⁰, ist der These von Gerullis, dass Klein auch Sirvydas' *Dictionarium* benutzt hat, bislang nicht nachgegangen worden.¹¹

Bisher ist der Beginn der Rezeption der Wörterbücher von Sirvydas in Preußisch-Litauen erst mit Philipp Ruhig in Verbindung gebracht worden, der die 4. Auflage des *Dictionarium trium linguarum* (Vilnius, 1677) als Quelle für sein *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon* (Königsberg, 1747), benennt.¹² Dass allerdings bereits davor die Wörterbücher von Sirvydas in Preußisch-Litauen bekannt waren, davon zeugt das 1682 in Königsberg erschienene mehrsprachige Wörterbuch der Pflanzennamen *Index Nominum plantarum* von Christian Mentzel, das die heute verschollene zweite

vydo iki didžiojo Žodyno in Vilnius gehaltenen Vortrag aufmerksam gemacht. Dafür danke ich ihm herzlich (siehe hierzu auch Anmerkung 19). Auch Vilma Zubaitienė (*Pilypo Ruigio žodynai, daktaro disertacija, rankraštis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007, 57) hat bereits im Zusammenhang mit der Diskussion der Wortverbindung *įsiduomi pražuvon* im *Littauisch-Deutschen und Deutsch-Littauischen Lexicon* von Philipp Ruhig auf eine mögliche Beziehung von SD und KIG hingewiesen.

¹² Vgl.: „[...] fing ich an dieses Wörterbuch zu fertigen, legte zum Grunde des deutschen Registers das Lexicon Weismanni; zum Grunde des Littauischen nebst meinem im Diario gesammelten MSS, die locos des sel. Herrn Ernest Dizelii, meines vor-maligen Antecessoris al-lhie Schirwidii Polnisch und Littauisches Lexicon, so zu Wilda A. 1677. gedruckt, Hrn. Haacken Vocabularium über das neue Testament, und überhaupt andere MSS.“, [Philipp Ruhig,] *Littauisch=Deutsches und Deutsches=Littauisches Lexicon* [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Inſterburgiſchen Hauptamtes. Königsberg, druckts und verlegt I. H. Hartung, 1747 (weiterhin RŽ 1747), „Vorrede des Autoris“, 4f.

⁸ „Wir sehen also, der evangelische Pfarrer Klein aus Tilsit kannte die Punktay und das Dictionarium seines Zeitgenossen Svirvyd (sic!)“, Gerullis 1925, 57.

⁹ Vgl. T[amara] Buchienė, J[onas] Palionis, „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 9–53.

¹⁰ Buchienė und Palionis (1957, 19) weisen folgende Belege nach, die Klein den *Punktay Sakimu* von Sirvydas entnommen hat: *unt dungaus ir žiames bus žinklai* (KIG 1653, Præfatio,

[A8r]); *Jr tadu įšwis Sunu žmogaus ataiunti debefy fu gatyby didžiū ir Maieftotu* [...] Luc 21 (l. c.). Während Klein den zweiten Beleg wörtlich übernimmt, vgl. *ir tadu įšwis sunu žmogaus ataiunti debefy, fu gali-by didžiū ir Maieftotu* (SP I 1629, 1), paraphrasiert er den ersten Beleg nach dem Muster des Sprachgebrauchs von Sirvydas, vgl. die entsprechende Stelle in den *Punktay Sakimu*: *Bus žinklay vnt fautes, ir menefio, ir žwayzdziū, ir vnt žiames prispaudimas giminiu* (SP I 1629, 1). Das Lexem *dungaus* findet sich erst im darauf folgenden Satz: *Nes galibes dungaus pafiwiskins* (l. c.). Auch die Vielzahl der anderen Belege, die

Klein ausdrücklich als dem Dialekt von Vilnius zugehörig kennzeichnet, scheint auf die *Punktay Sakimu* zurückzugehen. Allerdings ist, da es sich in der Regel um einzelne Lexeme handelt, ein Nachweis der entsprechenden Textstelle nicht möglich.

¹¹ Auf die bereits von Saulius Ambrasas („Lietuvių kalbos būdvardžių darybos tyrimai“, *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, 101) diesbezüglich geäußerten Vermutungen hat mich der Autor unmittelbar nach meinem am 19.11.2009 auf der Konferenz *Nuo Konstantino Sir-*

¹³ Siehe hierzu ausführlich Pietro U[mberto] Dini, Giedrius Subačius, „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indeksė (1682): fitonimai“, *Archivum Lithuanicum* 1, 1999, 11–56.

¹⁴ [Daniel Klein,] M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littauffchen Sprache / wie man recht Littauffch lesen / schreiben und reden sol. Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV (weiterhin KIC 1654). Hier zitiert nach der Ausgabe PLKG 1957.

¹⁵ [Konstantin Szyrwid, *Prompt[u]arium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum*], vor 1620 (weiterhin SPr). Hier zitiert nach der Ausgabe *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas* [fotografuotinis leidimas], parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

¹⁶ [Constantin Szyrwid,] DITIONARIUM TRIVM LINGVARUM, In vsum Studiofæ Iuuentutis, AVCTORE CONSTANTINO SZYRWID è SOCIETATE JESV; Cum Superiorum permiffu editum. Tertia editio recognita & aucta, VILNÆ, Typis Academicis Societatis JESV. Anno Domi-

Auflage des *Dictionarium trium linguarum* (Vilnius, 1631) als Quelle benennt.¹³

In diesem Aufsatz soll überprüft werden, ob die Rezeption der Wörterbücher von Sirvydas in Preußisch-Litauen weitaus früher datiert werden kann. In diesem Zusammenhang soll geklärt werden, ob Daniel Klein tatsächlich, wie von Gerullis (1925) behauptet, eines der Wörterbücher von Sirvydas im Zusammenhang mit der Verfassung seiner *Grammatica Litvanica* (und seines *Compendium Litvanico-Germanicum*¹⁴) benutzt hat und, wenn ja, in welchem Umfang nachweislich aus Sirvydas übernommenes Material in seine Grammatik eingeflossen ist.

Wenn hier von den Wörterbüchern von Sirvydas die Rede ist, so meine ich damit sämtliche Auflagen seiner polnisch-lateinisch-litauischen Wörterbücher. Allerdings können an dieser Stelle ausschließlich die 1. Auflage des in der wissenschaftlichen Literatur als *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum* bezeichneten, vermutlich vor 1620 erschienenen Wörterbuches¹⁵ und die 3. Auflage des *Dictionarium trium linguarum* (Vilnius, 1642)¹⁶ berücksichtigt werden.

Obgleich eine systematische Erfassung der entsprechenden Belege angestrebt ist, kann Vollständigkeit an dieser Stelle nicht gewährleistet werden. Dies ist u. a. dadurch bedingt, dass der in der *Grammatica Litvanica* und im *Compendium* dargebotene allgemeinsprachliche Wortschatz mit dem aus den Wörterbüchern von Sirvydas verständlicherweise identisch sein muss, und somit nicht eindeutig auf die Wörterbücher von Sirvydas als Quelle zurückgeführt werden kann. Auch der Fakt, dass einzelne litauische Lexeme bisher nur in diesen beiden litauischen Quellen bzw. den von ihnen beeinflussten späteren Schriften, wie der *Clavis Germanico-Lithvana*¹⁷, nachgewiesen werden können, kann nicht als hinreichendes Indiz für die Verwendung der Wörterbücher von Sirvydas gedeutet werden. Diese partielle Übereinstimmung kann u. a. auch dadurch bedingt sein, dass die anderen litauischen Texte des 16. und 17. Jahrhunderts – in der Regel Übersetzungen und Bearbeitungen biblischer Texte – nur einen bestimmten Ausschnitt des litauischen Wortschatzes wiedergeben,

ni M.DC.XLII (weiterhin SD³ 1642). Hier zitiert nach der Ausgabe *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Konstantinas Širvydas: *Dictionarium trium linguarum* [fotografuotinis leidimas],

parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo, 1979. ¹⁷ Vgl. hierzu Birutė Triškaitė, „Pirmųjų lietuvių kalbos gramatikų pėdsakai rankraštiniam žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“,

Archivum Lithuanicum 11, 2009, 63–120, die ausführlich auf die Beeinflussung der *Clavis Germanico-Lithvana* durch die *Grammatica Lithvana* von Daniel Klein eingeht.

wohingegen die Wörterbücher und Grammatiken den allgemeinen Wortschatz in größerem Umfang berücksichtigen.

Trotz der genannten Einschränkungen zeigt insbesondere die *Grammatica Litvanica* eine Vielzahl von spezifischen Lexemen, deren Herkunft aus einem der Wörterbücher von Sirvydas als wahrscheinlich gelten muss. Kriterien für die Identifizierung sind neben orthographischen bzw. phonetischen Merkmalen insbesondere Abweichungen in der Zitierweise und gänzliche bzw. partielle Übereinstimmungen der lateinischen Äquivalente.

Beginnen möchte ich meine Ausführungen mit einer Reihe von im weitesten Sinne polnischen Toponymen und Hydronymen, die in KIG 1653 angeführt werden, wie *Krokawa Cracovia* (KIG 1653, 62), *Pamare Pomerania* (KIG 1653, 62), *ßileżia Silefia* (KIG 1653, 62) oder *Wisła* (KIG 1653, 61), und die sich in gleicher Weise auch in SD³ 1642 finden (vgl. *krákow / Cracouia krokawa* (SD³ 1642, 127), *Pomorze / trop: nomen Prouinciæ. Promerania* (sic!), *pamare* (SD³ 1642, 324), *Slafko. Silefia sieleżia* (SD³ 1642, 408) und *wisła / Iftula, viftula, wißla* (SD³ 1642, 481).

Dass diese Übereinstimmungen nicht zufällig sind, sondern auf eine Beeinflussung von KIG 1653 durch SD³ 1642 deuten, zeigt das Hydronym *Neprás*, das sich sowohl in KIG 1653 als auch in SD³ 1642 nachweisen lässt. Vgl. *Néprás Boryfthenes* (KIG 1653, 61), *Niepr / Boryfthenes. Neprás* (SD³ 1642, 212). Die Anführung ist bei Sirvydas durch dessen Vorlage, den *Thesaurus Polonolatinogræcus* (KThPLG) von Grzegorz Knapski (Gregorius Cnapius)¹⁸ bedingt, vgl. *Niépr / Boryfthenes, is. Plin, Soli, Crome [...] Neper & Deneper. Cromer* (KThPLG² 1643, 517). In einer litauischen Grammatik, wie die von Klein, die in erster Linie für Adressaten in Preußisch-Litauen bestimmt ist und die sich an der Geographie des deutschen Kulturkreises orientiert, würde man dieses Hydronym allerdings nicht erwarten.

Spuren der Benutzung von SD³ 1642 durch Klein lassen sich in der Formulierung von grammatischen Regeln nachweisen. So postuliert Klein in seiner Grammatik, dass die von *u*-stämmigen Adjektiven mit dem Suffix *-ok-* abgeleiteten Adjektive ebenfalls *u*-stämmig seien. Demensprechend bildet er zu *filpnas debilis* die Form *filpnôkas fubdebilis* aber zu *faldus dulcis* – *faldôkus fubdulcis* bzw. zu *funkus gravis* – *funkôkus fubgravis* (KIG 1653, 66). Diese Formen finden sich auch in Sirvydas' *Dictionarium*, vgl. *przyŝlabŝy / Subdebilis. Siłpnokas* (SD³ 1642, 366), *przyŝłodŝy / Subdulcis. Sałdokus* (l. c.), *przyćieŝŝy / Subgravis, fubmoleftus. Sunkiokus* (SD³ 1642, 360).¹⁹

Obwohl an anderer Stelle in SD³ 1642 zu *u*-stämmigen Adjektiven auch mit dem Suffix *-ok-* gebildete *o*-stämmige Ableitungen nach-

¹⁸ [Grzegorz Knapski,] THE-SAVRVS POLONOLATINOGRÆCVS SEV PROMPTUVARIVM LINGVÆ LATINÆ ET GRÆCÆ in tres Tomos diuifum. [...], CRACOVIAE, Typis & Sumptu Francisci Cafarij. Anno Dñi M. DC. XLIII (abgekürzt KThPLG² 1643). Hier nach der zweiten Auflage 1643 zitiert, da die von Sirvydas als Vorlage für SD³ 1642 benutzte erste Auflage 1621 nicht zur Verfügung stand. Allerdings kann davon ausgegangen werden, dass, wie die Belege dokumentieren, sich beide Auflagen sich kaum unterschieden haben.

¹⁹ Diese Beziehung ist bereits von Saulius Ambrazas vermutet worden: „Tad gal iš Sirvydo raštų būdvardžiai *saldokus, sunkokus* ir pateko į pirmąsias gramatikas? Tai, aišku, – tik hipotezė“ (Ambrazas 2008, 99ff).

²⁰ Z. B. *Wargokas* (SD³ 1642, 368) zu *Wargus* (SD³ 1642, 447); *šiuurkštukas* (SD³ 1642, 94) zu *šiuurkštus* (SD³ 1642, 275).

²¹ Ambrazas (2008, 99) weist darauf hin, dass die Ableitungen mit *-(i)okus* sich noch heute in einigen ostaukštaitische Mundarten nachweisen lassen. Vgl. hierzu auch Pranas Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba. Die Wortbildung im Litauischen*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941, 143.

²² CLAVIS GERMANICO-LITHVANA. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas I–IV*, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997 (weiterhin C I–IV 1995–1997).

²³ Saulius Ambrazas („Dėl skaitvardinių būdvardžių su priesagomis *-(i)okas* (*-a*) ir *-(i)opas* (*-a*) kilmės“, *Acta Linguistica Lithuanica* 45, 2001, 4) hat in C Adjektive ausschließlich mit dem Formans *-okas* nachgewiesen. Allerdings findet sich in C ein Beleg mit *-okus*, den Ambrazas offenbar übersehen hat, vgl. *Bitterlich Kartokus*, aus. M. (C I 360). Dieser Beleg scheint dem grundsätzlichen Befund nicht zu widersprechen. Möglicherweise handelt es sich hierbei um eine „künstliche“ Bildung unter dem Einfluss der in KIG 1653 postulierten Re-

gewiesen werden können²⁰, scheinen die Formen mit *-(i)okus* offensichtlich für das Dialektgebiet von Sirvydas sprachüblich gewesen zu sein.²¹

Aber ganz offensichtlich haben diese von Klein ausdrücklich in einer Regel gefassten Formen nicht dem preußisch-litauischen Gebrauch entsprochen. Die *Clavis Germanico-Lithvana*²² zeigt jedenfalls die entsprechenden auf *-as* ausgehenden Formen *Saldokas* (C II 1997, 573) bzw. *Sunkokas* (C II 1997, 524).²³ Das von Theophil Schultz herausgegebene *Compendium Gram[m]aticæ Lithvanicæ* von Christophorus Sappuhn²⁴ hat zwar die Form *Saldokus*, *faldokus* (SŠG 1673, 20) [im Gegensatz dazu *Sunkokas* (SŠG 1673, 14)], diese ist aber offensichtlich dem starken Einfluss von KIG 1653 auf SŠG 1673 geschuldet.²⁵ Insofern deutet hier alles darauf hin, dass Kleins Quelle die Wörterbücher von Sirvydas gewesen sein müssen. U. a. auf diese Verwendung scheint Gerullis wohl mit folgender Frage „aber wie kommt es, daß Klein in seiner Grammatik Formen als regelmäßig anführt, die er in seinem Gesangbuch und dem daran angehängten Gebetbuch von 1666 nie benutzt?“²⁶ angespielt zu haben. Die in SD³ 1642 vorgefundenen Wortformen beeinflussten somit offenbar maßgeblich Kleins Vorstellungen von der litauischen Grammatik.

Parallelen zwischen KIG 1653 und SD³ 1642 ergeben sich auch im Hinblick auf die folgenden, ebenfalls mit dem Formans *-okas* gebildeten Vervielfältigungszahlwörter (Multiplikativa):

III. *Multiplicativa*: **wienokas & wienero**= || **pas** uniusmodi, simplex, **dweiokas & dweiopas** || duplex, **treiokas & treiopas** triplex, **ketweropas** || & **keturokas** qvadruplex, **penkiokas & penkiero**= || **pas** qvintuplex &c. **dešimteropas** decuplex, **šim**= || **teropas** centuplex (KIG 1653, 75).²⁷

Ausgangspunkt für diese Zusammenstellung könnten die Artikel zu den Lemmata *troiáki* bzw. *Dwoiáki* / *dwoifty* gewesen sein, vgl.

gel. Das dazugehörige Adverb endet allerdings auf <-ay>, vgl. [*kartok*]ay (l. c.) im Gegensatz zu den ebenfalls dort angeführten Formen *graudzey*, *karczey*, *fmarkey*, und deutet damit auf eine Form *kartokas*.

²⁴ [Theophil Schultz,] COMPENDIUM GRAMMATICÆ LITHVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIONOMONTI: Typis Fri-

derici Reufneri, [...] Aō: 1673 (weiterhin SŠG 1673). Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe *Sapūno ir Šulco gramatika = Compendium Gram[m]aticæ Lithvanicæ*, parengė Kazimieras Eigminas, Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

²⁵ Siehe dazu u. a. Loredana Serafini Amato, „Zum

‘Compendium Grammaticæ Lithvanicæ’ von K. Sapūnas – T. Schultz“, *Baltistik: Aufgaben und Methoden*, hrsg. von Alfred Bammesberger, Heidelberg: Winter, 1998, 196.

²⁶ Gerullis 1925, 55.

²⁷ Zu diesen Formen in KIG 1653 vgl. Ambrazas 2008, 103. Allerdings stellt er keine Beziehung zum SD³ 1642 her.

SD³ 1642, 56 **Dwoiáki** / **dwoifty**. || Duplex, duplus. **Dweio**= ||
pas / **dwéiokas**.

SD³ 1642, 446 **Troiáki** / Triplex **tre**= || **iokias** / **treiopas**.

Einbezogen wurden möglicherweise auch die folgenden Artikel **pięćioráki** / Quincuplex. **pinkio****kas** (SD³ 1642, 291) bzw. **Jednáki** / Vniufmodi, idem. **Wienokias**. (SD³ 1642, 87).

Allerdings lassen sich die vorgefundenen Formen nicht mit letzter Sicherheit auf SD³ 1642 als (alleinige) Quelle zurückführen, da mit dem Formans *-okas* gebildete Formen auch in Bretkes Schriften²⁸ nachgewiesen werden können.²⁹ Während jedoch in SD³ 1642 die Form *keturokas* fehlt, lässt sich in BP die Form *penkiokas* nicht nachweisen.

Für die Verwendung von SD³ 1642 im Zusammenhang mit dem Kapitel *De NOMINIBUS NUMERALIBUS* in KIG 1653 spricht mit großer Wahrscheinlichkeit der folgende Beleg: Sic dico **penktadesimtinis** [sic!] qvinqvagenari[us] (KIG 1653, 75), der auf folgenden Wörterbuchartikel: **pięcdziesiątny** / Quinquagenarius. **pinktadesimtinis** (SD³ 1642, 290) als Quelle deutet. Unter dem Einfluss von **šešćdziesiąty** / Sexagefimus. **šiešiadesimtinis** (SD³ 1642, 435) bildet Klein dann offenbar die Form **šeštadesimtinis** sexagenarius &c. (l. c.).

An dieser Stelle möchte ich zu der im Aufsatz von Gerullis (1925) diskutierten Wortform *kabus* zurückkommen, die, wie er schreibt, ebenso wie die oben angeführten adjektivischen Formen auf *-okus* südostaukštaitischen Sprachgebrauch erkennen lässt. Diese von Gerullis aus dem *Lexicon Lithuanicum* zitierte Form geht offenbar auf folgenden Wörterbuchartikel aus SD³ 1642 zurück: **vwiśly** / Pendulus, pe[n]filis **Karus** / **kabus** / **fwirus** (SD³ 1642, 466), der sich wiederum bei Klein in **karus** / **kabus** pendilis, penfilis (KIG 1653, 68) widerspiegelt.³⁰ Neben der Form *kabus* kann auch *karus* als spezifisch ostaukštaitische Form des Partizips Präsens aktiv interpretiert werden, hier zum Verb *karoti*.

In gleicher Weise wird man auch die Form *drebus* interpretieren müssen, die sich zunächst in **Držacy**. Tremebundus, tremulus. **Drebus**. (SD³ 1642, 54) findet und von dort offensichtlich in **drebus** tremebundus (KIG 1653, 68) übernommen wurde. Offenbar sind diese Formen von Klein als *u*-stämmige Adjektive interpretiert worden.

Baŕzniczioie Krikščionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziuiue Prufūfu. Ifšpauſta Karaliaucziuiue / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591 (weiterhin BP II 1591). Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe *Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.

²⁹ Ambrazas 2001, 3f.; vgl. *dweiki*, nom. sg. (BP II 1591, 105₂₂), *Dweiki*, nom. sg. (BP II 1591, 434₁₈), *dweiki*, nom. sg. (BP II 1591, 435₁), *Dweiku*, gen. pl. (BP II 1591, 14₁₈), *dweikus*, acc. pl. (BP II 1591, 20₂₋₃), *treiokis*, instr. pl. (BP II 1591, 340₂₆), *treiki*, nom. pl. (BP I 1591, 22₃), *treiku*, instr. sg. (BP I 1591, 300₆), *treiku*, instr.sg. (BP II 1591, 227₁₃₋₁₄); *keturaku*, instr. sg. (BP II 1591, 347₃₀), *keturaku*, instr. sg. (BP II 1591, 398₂₅).

³⁰ Ob *Lex* diesen Beleg direkt aus SD³ 1642 geschöpft hat, ist fraglich. Der entsprechende Wörterbuchartikel: Hangend *Kabus*, *Karus* (*Lex*, 46v) zeigt eine größere Nähe zu KIG 1653 und macht KIG 1653 als Quelle wahrscheinlich. S. dazu Christiane Schiller *Zur Geschichte der preußisch-litauischen Lexikographie. Die handschriftliche Lexikographie bis 1744* (Habilitationsschrift Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin), 2009, 76f.

²⁸ [Johannes Bretke.] POSTILLA Tatai efti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangeliiu / fakamuiu Baŕzniczioie Krikščionifch-

koie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziuiue Prufūfu. Ifšpauſta Karaliaucziuiue Iurgis

Ofterbergeras. Mæta Pono 1591 (weiterhin BP I 1591); POSTILLA tatai efti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangeliiu / fakamuiu

Als ostaukštaitisch müssen auch die Formen *gimdžiu*, *gimdžia*, *pildža* sowie *išguldža* (KIG 1653, 114) interpretiert werden³¹, die sich in entsprechender Weise auch in SD³ 1642 bzw. SPr nachweisen lassen.³² Besonders augenfällig ist in diesem Zusammenhang die Darbietung der Flexionsformen des Verbs *vėtyti* ‘die Spreu vom Getreide trennen’. Während Klein die Formen zunächst regulär nach dem Muster der *ā*-stämmigen Verben flektiert, vgl. **wetau** *ventilo*, **wetifu** / **wečiau** (KIG 1653, 106), bietet er die Form 3. praes. **wečia** *ventilat*, bzw. 1 sg. praes. **wečiu** (KIG 1653, 114) nach dem Muster der *io*-stämmigen Verben. Auch hier zeigen sich Parallelen zu SD³ 1642, wo sich Belege für beide Flexionsmuster nachweisen lassen: *Macham cžym / šermuie / Ventilo verfo, moueo. Szwaytau / krutinu / wetau* (SD³ 1642, 160); *wieie / wywiewam žbože / Ventilo, excerno, eue[n]tilo. wečiu* (SD³ 1642, 477).

Übereinstimmungen zwischen SD³ 1642 und KIG 1653 zeigen sich auch im Bereich der verbalen Ableitungen. Bei der systematischen Darstellung von Verbalbildungen greift Klein offenbar verstärkt auf Material aus SD³ 1642 zurück. In besonderer Weise offenbart sich die Beziehung von KIG 1653 und SD³ 1642 bei der Behandlung der mit *per-* präfigierten Verben, vgl. Tabelle 1.

KIG 1653	SD ³ 1642	KThPLG ² 1643
pérkafiti <i>perfodere</i> 171	przekopywam co / <i>per- fodio. perkafu.</i> 351	Przekopywam co / <i>Perfodio montem, Varr. Perfodio cuniculos, Plin. Perfodio ficrobes antè. Idem.</i> 844
pérkenfti <i>perferre</i> 171	przetrwąć / <i>pertolera- re. perkift.</i> 358	Prétrwać (<i>sic!</i>) / <i>Pertolera-re clades omnes, vim tantam. Plaut. Pertolerare tormenta, Lucret.</i> 860
pér= rašiti 171 <i>transcribere</i>	Przepifuię / <i>Transcribo, perfciribo. perrašau.</i> 354	Przépifuię co / <i>Transcribo literas publicas, Cicer.</i> 852
pérrittu <i>transvo- lo in alium locum</i> 171	Przetaczam. <i>Transfmo- ueo in alium locum. per= ritu.</i> 358	Przétaczam kamień / kloc / przéwalam. <i>Transf-moueo in alium locum faxum</i> 860
pérkielu / <i>transfero de lo- co in locum</i> 171 (<i>korrr. in perkelu</i>)	przeftawiam / <i>Trans- fero de locoin (sic!) locum. perkielu.</i> 357	Przéstawiam / <i>Transfero vas magnum, vel altum ali- quid de loco in locum.</i> 857

³¹ Vgl. Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija: lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis, 1966, 344.

³² Vgl. *gimdžiu* (SPr, 153; SD³ 1642, 377), *pildžiu* (SPr, 120), *išguldžiu* (SPr, 100, 143, 200), *išgul-*
džiu (SD³ 1642, 497).

<i>KIG</i> 1653	<i>SD</i> ³ 1642	<i>KThPLG</i> ² 1643
pérgirti ka / ultra modum, plus qvàm decet aliqvem laudare 172	przechwalić co / kogo / præter, vel fupra dignita- tem, & nimi[um] laudare ali- quem. pergirt ku. 348	Przéchwalić co / kogo. [...] <i>Nimiũm laudo aliquem.</i> <i>Præ-</i> <i>ter vel fupra dignitatem aut veritatem aliquem laudo.</i> 834
perruſtauju remitto i- ram 172	Odgniewać ſię / Remit- tere iracundiam, ponere iram, frangere iram. Per= ruſtau-iu. 245	Odgniewać ſię / Dimittere iracundiam, <i>Cæſar.</i> Omit- tere iracundiam, <i>Terent.</i> Remittere iracundiam, <i>Cic.</i> Deſlagrarunt iræ, <i>Liu.</i> Deferbuit ira, <i>Cicer.</i> Ponere iram, <i>Horat.</i> <i>Quid.</i> Frangere iram, <i>Quintilian.</i> 597
pérriſu ligo medium 172	Przewięzuię / Cingo, ligo medium. perriſu. 358	Przėwięzuię / [...] <i>Cingo, ligo medium.</i> <i>Præligo.</i> 861

TABELLE 1. Übereinstimmungen bei der Darstellung von Verbalbildungen zwischen *KIG* 1653, *SD*³ 1642 und *KThPLG*² 1643

Das litauische Präfix *per-*, das im polnischen Präfix *prze-* seine genaue Entsprechung hat, erlaubte Klein hier in *SD*³ 1642 eine zielgerichtete Extraktion der benötigten Beispielformen. Neben den identischen oder nur geringfügig modifizierten lateinischen Äquivalenten ist hier die Darbietung einzelner Verben auffällig. So erscheint in den Belegen *pérrittu*, *pérkielu*, *perruſtauju*, *pérriſu*, wie in *SD*³ 1642 die 1. sg. praes. als Zitierform, während Klein in der Zusammenstellung sonst in der Mehrzahl Infinitivformen anführt und für die Anführung der 1. sg. praes. es hier keinen Grund gibt. Beim Verbum *pergirti* gibt er hier ebenso wie in *SD*³ 1642 die Rektion des Verbes an, wohingegen die Anführung bei den übrigen hier aufgeführten Verben unterbleibt. Die Form *pérkielu* zeigt in *KIG* 1653 darüber hinaus die ostlitauische Realisierung /ie/ für /e/. Erst nachträglich bemerkt Klein das Versehen und korrigiert die entsprechende Stelle in den *Mendas*, vgl. pag. 171. l. **perkelu** (*KIG* 1653, M[1]v).

Wie die oben angeführten Belege zeigen, ist die Varianz in der Darbietung der einzelnen Formen in *KIG* 1653 auf *SD*³ 1642 zurückzuführen. *SD*³ 1642 seinerseits ist in der Darbietung des lexikalischen Materials in vielfacher Hinsicht von seiner Vorlage, dem *Thesavrus Polonolatinogræcus* von Grzegorz Knapski abhängig. So wird die jeweils angeführte grammatische litauische Form in erster Linie von der Lemmagegestaltung in Knapski beeinflusst (vgl. Tab. 1).

In der Mehrzahl der Fälle wird entsprechend dem Usus der lateinbasierten Lexikographie die 1. sg. praes. als Zitierform angeführt. Daneben erscheinen jedoch auch der Infinitiv und die 3. praes. bzw. 3. praet. als Zitierformen. Auch die Anführung der Verbalrektion wird in der Regel durch das Lemma und damit von Knapski beeinflusst. Wenn also Klein die Art der Darstellung zumindest partiell von *SD*³ 1642 übernimmt, ist somit auch er in seiner Darstellung indirekt abhängig von Knapski, und das, obwohl er in seiner Grammatik nicht derartigen Vorlagenzwängen wie Sirvydas unterworfen ist.

Aus der Vielzahl einzelner litauischer Lexeme, die Daniel Klein mutmaßlich aus den Wörterbüchern von Sirvydas entnommen hat, deren Nachweis als Quelle allerdings aus den o. g. Gründen erschwert ist, möchte ich nur eines herausgreifen. In *KIG* 1653, 67 findet sich das Kompositum **tiefaftatis** Legis lator, das vor *KIG* 1653 nur in den Wörterbüchern von Sirvydas belegt ist, vgl. *práwodawcá / legislator. tiefaftatis* (*SPr*, 139v); *prawodawcá / Legislator, dator, scriptor legum. Tiefaftatis / tiefadawis* (*SD*³ 1642, 344).

Abschließend möchte ich einen Beleg präsentieren, der zeigt, dass Klein *SD*³ 1642 nicht ausschließlich als Quelle lexikalischen Materials benutzt, sondern daraus auch Beispiele für die Dokumentierung orthographischer Gepflogenheiten gewinnt, vgl.

<i>KIG</i> 1653, 141	Nonnunquam etiam poft con- fonam manet n / ut:
infidūmi pražuwon fubeo periculum.
<i>SD</i> ³ 1642, 472	Wdaie fię w niebe= fpieczeństwo / Subeo pe-
riculum, committo me pe- riculo, adeo periculum.
Jnfiduomi pražuwon.

Die Analyse der Belege, die sowohl in den Wörterbüchern von Sirvydas als auch in der *Grammatica* und dem *Compendium* von Daniel Klein nachzuweisen sind, zeigt, dass Daniel Klein zumindest das *Dictionarium trium linguarum* von Sirvydas gekannt und in seiner Grammatik benutzt hat. Ob Klein darüber hinaus auch das *Promptuarium* benutzt hat, kann vermutet werden. Sichere Belege dafür lassen sich allerdings kaum nachweisen. Anders als die *Punktay Sakimu*, deren Material Klein gezielt dazu herangezogen hat, um den spezifischen Sprachgebrauch von Vilnius zu dokumentieren, verwendet er *SD*³ 1642 als Quelle für Belege allgemeinlitauischen Sprachgebrauches und für die Dokumentation spezifischer Orthographien. In diesem Zusammenhang tilgt er in der Regel die spezifisch ostlitauischen Dialektmerkmale und ersetzt sie durch die entsprechenden

westlitauischen, so <ažu> durch <užu>, <in> durch <en>, <un> durch <an>. Nur in seltenen Fällen (*kabus*, *karus*, *drebus*) unterbleibt eine entsprechende Substitution. Die in *SD*³ 1642 angeführten lateinischen Äquivalente übernimmt Klein, selbst ein hervorragender Kenner des Lateinischen, nicht unkritisch. Vielmehr reduziert er die Anzahl der angeführten Äquivalente und modifiziert zuweilen die lateinische Bedeutungsangabe.

Da *SD*³ 1642 anders als die modernen Faksimileausgaben nicht über ein litauisches Register verfügte, konnte Klein nicht unmittelbar auf den dort dargebotenen litauischen Wortschatz zugreifen. Vielmehr muss der Verwendung von Belegen aus *SD*³ 1642 in der Grammatik ein Prozess der Extraktion von litauischen Lexemen durch Klein vorangegangen sein. Die Verwendung des gesammelten Materials erfolgte selektiv im Hinblick auf die zu dokumentierenden grammatischen Merkmale und Regeln. Die Verwendung von Lexemen aus *SD*³ 1642 in *KIG* 1653 weist nicht auf Lücken im Wortschatz von Daniel Klein hin; vielmehr versichert sich Klein in der Auseinandersetzung mit dem Material von *SD*³ 1642 seiner eigenen Sprachkenntnis.

Meine kurzen Ausführungen zeigen, dass die Wörterbücher von Sirvydas in Preußisch-Litauen bekannt waren und frühzeitig rezipiert wurden. Damit war die preußisch-litauische lexikographische Tradition bereits in ihrer Frühphase mit der litauischen lexikographischen Tradition des Großfürstentums Litauen verbunden und hat von ihr entscheidende Impulse erfahren. Der Initiator dieser Rezeption scheint Daniel Klein gewesen zu sein.

Quellen und Literatur	BEZENBERGER, ADALBERT, 1877: <i>Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache. Auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts</i> , Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller. BP I–II 1591 – [Johannes Bretke,] POSTILLA Tattai efti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangeliu / fakamuiu Baſniczoie Krikščionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziui Prufūfu. Ifſpauđe Karaliaucziui Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591.; POSTILLA tattai efti Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangeliu / fakamuiu Baſniczoie Krikščionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziui Prufūfu. Ifſpauđa Karaliaucziui Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591. Hier
AMBRAZAS, SAULIUS, 2001: „Dėl skaitvardinių būdvardžių su priesagomis <i>-(i)okas (-a)</i> ir <i>-(i)opas (-a)</i> kilmės“, <i>Acta Linguistica Lithuanica</i> 45, 3–9.	
AMBRAZAS, SAULIUS, 2008: „Lietuvių kalbos būdvardžių darybos tyrimai“, <i>Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos</i> 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 99–127.	

- zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas leidykla, 2005.
- BUCHIENĖ, T[AMARA]; J[ONAS] PALIONIS, 1957: „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 9–53.
- C I–IV 1995–1997 – CLAVIS GERMANICO-LITHVANA. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* I–IV, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997.
- DINI, PIETRO U[MBERTO]; GIEDRIUS SUBAČIUS, 1999: „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai“, *Archivum Lithuanicum* 1, 11–56.
- GERULLIS, GEORG, 1922: „Das Lexicon Lithuanicum Daniel Kleins“, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 50, 233.
- GERULLIS, GEORG, 1925: „Lituanica“, *Archiv für Slavische Philologie* 29, 54–57.
- KIC 1654 – [Daniel Klein,] M. DANIELIS KLEI-NII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littauischen Sprache / wie man recht Littaufschlefen / schreiben und reden sol. *Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg* / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *PLKG* 1957, 275–394.
- KIG 1653 – [Daniel Klein,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pastore Tilf. Litv. Praemissa est ad Lectorem Praefatio non minus utilis, quàm necessaria. [...] REGIOMONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϞι-στογονίας ϸϞ Ιϸϸ. LIII Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *PLKG* 1957, 65–272.
- KThPLG² 1643 – [Grzegorz Knapski,] THE-SAVRVS POLONOLATINOGRÆCVS SEVPROMPTUVARIVM LINGVÆ LATINÆ ET GRÆCÆ in tres Tomos diuifum. [...], CRACOVIAE, Typis & Sumptu Francisci Cafarij. Anno Dñi M. DC. XLIII.
- Lex 1987 – LEXICON LITHUANICUM. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo, 1987.
- PLKG 1957 – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. 1653 metai, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- RŽ 1747 – [Philipp Ruhig,] Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Lexicon, Worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowol in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gesellschaften vorkommen, befindlich ist: [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen Hauptamtes. Königsberg, gedruckt und verlegt I. H. Hartung, 1747.
- SCHILLER, CHRISTIANE, 2009: *Zur Geschichte der preußisch-litauischen Lexikographie. Die handschriftliche Lexikographie bis 1744* (Habilitationsschrift Humboldt-

- Universität zu Berlin), Berlin.
- SD³ 1642 – [Konstantin Szyrwid,] DITIONARIVM TRIVM LINGVARUM, *In vsum Studiofæ Iuuentutis, AVCTORE CONSTANTINO SZYRWID è SOCIETATE IESV; Cum Superiorum permiffu editum*. Tertia editio recognita & aucta, VILNÆ, Typis Academicis Societatis IESV. Anno Domini M.DC.XLII. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas: Dictionarium trium linguarum* [fotografuotinis leidimas], parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo, 1979.
- SERAFINI AMATO, LOREDANA, 1998: „Zum ‘Compendium Grammaticae Lithvanicae’ von K. Sapūnas – T. Schultz“, *Baltistik: Aufgaben und Methoden*, hrsg. von Alfred Bammesberger, Heidelberg: Winter, 195–205.
- SKARDŽIUS, PRANAS, 1941: *Lietuvių kalbos žodžių daryba. Die Wortbildung im Litauischen*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Hier zitiert nach der Ausgabe: Pranas Skardžius, *Rinktiniai raštai* 1, parengė Albertas Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- SP I 1629 – [Konstantin Szyrwid,] PVNKTY KAZAŃ od Adwentu aż do Poftu, *Litewskim iezykiem, z wytłumaczeniem ná polskie*, PRZEZ Księdzá KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologá Societatis IESV / Z DOZWOLENIEM STARSZYCH wydane. W WILNIE W Drukárni Akadémiey Societatis IESV Roku M. DC. XXIX. Hier zitiert nach der Ausgabe: *Šyrwids Punkty sakimu (Punkty kazań)*, I: 1629, II: 1644, hrsg. von Franz Specht, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1929.
- SPr – [Konstantin Szyrwid, *Prompt[u]arium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum*], vor 1620. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Senasis Konstantino Širvydo žodynas* [fotografuotinis leidimas], parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- SŠG 1673 – [Theophil Schultze,] COMPENDIUM GRAMMATICÆ LITHVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Friderici Reufneri, [...] Aō: 1673. Hier zitiert nach der Faksimile-Ausgabe: *Sapūno ir Šulco gramatika = Compendium Gram[m]aticae Lithvanicae*, parengė Kazimieras Eigminas, Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2009: „Pirmųjų lietuvių kalbos gramatikų pėdsakai rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, *Archivum Lithuanicum* 11, 63–120.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1966: *Lietuvių dialektologija: lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis.
- ZUBAITIENĖ, VILMA, 2007: *Pilypo Ruigio žodynai* (daktaro disertacija, rankraštis), Vilnius: Vilniaus universitetas.

Konstantino Sirvydo žodynų
recepcija Danieliaus Kleino
gramatikoje

Santrauka

Dar 1925 metais Jurgis Gerulis iškėlė teiginį, kad Danielius Kleinas žinojo apie Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* ir juo savo gramatikoje pasinaudojo. Šį teiginį, iki šiol nesulaukusį tyrėjų dėmesio, patvirtina sistemingas gramatikos teksto lyginimas su Sirvydo žodynais – 1642 metų trečiuoju *Dictionarium trium linguarum* leidimu (*SD*³ 1642) ir apytikriai 1620 metais datuojamu *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum*. *SD*³ 1642 medžiaga Kleinas naudojo pagal poreikį, atsižvelgdamas į iliustruojamas gramatines ypatybes ir taisykles. Be to, jis vengė specifinių rytų aukštaičių tarmės formų – keitė jas būdingomis vakarų aukštaičiams. *SD*³ 1642 žodžių vartojimas *Grammatica Litvanica* rodo ne Kleino žodyno skurdumą, o veikiau norą pasitelkus *SD*³ 1642 medžiagą apsidrausti ir patikrinti savo kalbos išmanymą. Kaip straipsnio priedas pateikiami Kleino gramatikos pavyzdžiai, kuriuos jis greičiausiai paėmė iš *SD*³ 1642.

CHRISTIANE SCHILLER
Humboldt-Universität zu Berlin
Philosophische Fakultät II
Institut für Deutsche Sprache und Linguistik
Historisch-Vergleichende Sprachwissenschaft
10099 Berlin, Deutschland
El. p.: christiane.schiller@staff.hu-berlin.de

BELEGE AUS KIG 1653 UND KIC 1654, DIE SICH IN GLEICHER RESP.
ÄHNLICHER WEISE AUCH IN *SPr* UND *SD*³ 1642 FINDEN

Die im Folgenden angeführte Übersicht stellt Belege aus *KIG* 1653 und *KIC* 1654 zusammen, die sich in gleicher resp. ähnlicher Weise auch in *SPr* und *SD*³ 1642 finden. Sie kann und will keine Vollständigkeit beanspruchen und verzeichnet nur diejenigen Belege in *KIG* 1653 und *KIC* 1654, die mit hoher Wahrscheinlichkeit auf *SPr* bzw. *SD*³ 1642 als Quelle zurückgeführt werden können.

<i>KIG 1653 und KIC 1654</i>	<i>SPr und SD³ 1642</i>
darbus laboriofus <i>KIG 1653, 51</i>	Pracowity / robotny / Operofus, laboriofus. Darbus . <i>SD³ 1642, 343</i>
fkalfus abundans, cumulus <i>KIG 1653, 51</i>	fowity / Abundans, cu- mulatus, copiofus. Gau= fus / fkalfus . <i>SD³ 1642, 414</i>
lauras laurus <i>KIG 1653, 62</i>	Bobek drzewo . Laurus. Lauras . <i>SD³ 1642, 19</i>
fkroblus ornus <i>KIG 1653, 62</i>	grab / ornus, fkroblus <i>SPr</i> , 38v [Grab / Acer album. Skroblus . <i>SD³ 1642, 74</i>]
<i>Diminutiva à Substantivis & Adjectivis promiscuè, ut: [...] jûdôkas fubniger, à jûdas niger, filpnôkas fubdebilis, à filpnas debilis. [...] fal= dôkus fubdulcis à faldus dulcis, funkôkus fubgra- vis, à funkus gravis.</i> <i>Obſerva: (1) Diminutiva ſeqvi naturam ſuo- rum Primitivorum, cumq[ue] illis Genere & termina- tione plerunq[ue] convenire, ut: à jûdas eft jûdôkas, à faldus faldôkus / non faldôkas. KIG 1653, 65f.</i>	przyczernieyſy / Sub- niger. Juodokas . <i>SD³ 1642, 361</i> przyflabſy / Subdebi- lis. Siłpnokas . <i>SD³ 1642, 366</i> przyflodſy / Subdul- cis. Saldokus . <i>SD³ 1642, 366</i> przyćieſſy / Subgravis, fubmoleſtus. Sunkiokus . <i>SD³ 1642, 360</i>
Dari et- iam Diminutivorum Diminutiva, ut: à ſmoguttis eft ſmoguttelis <i>KIG 1653, 66</i>	Człowieczek . Homun- cio, homunculus, homu- lus. ſmogutelis / ſmo= gutis . <i>SD³ 1642, 42</i>
kielimafis refurrectio à kielûfi <i>KIG 1653, 67</i>	powftaię / Erigo me, confurgo. Kieluofi . <i>SD³ 1642, 340</i> powftanie / Confurre- ctio, Kielimafis . <i>SD³ 1642, 340</i>
dabo= jimafis obſervatio à dabojuſ <i>KIG 1653, 67</i>	pilnowanie / Obſerva- tio. Daboimafis . <i>SD³ 1642, 295</i>
nûpleſia / iſwerſia ſpolium, præda <i>KIG 1653, 67</i>	Lup / Spolium, ſpolia, orum. manubiæ, præda, Nupleſia / nuopleſa / nauda iſwerſta / iſwer= ſimas / iſwerſa . <i>SD³ 1642, 158</i>
fumania confilium <i>KIG 1653, 67</i>	Rádá / Confilium, ra- tio, Sumania . <i>SD³ 1642, 373</i>
negale infirmitas <i>KIG 1653, 67</i>	Chorobá . Morbus, in- ualetudo. infirmitas. Li= ga / negale <i>SD³ 1642, 30</i>
inteikte gratifi- catio <i>KIG 1653, 67</i>	Dogodzenie / Gratifi- catio, accommodatio, Jn= teykimas / inteikte / in= teyka . <i>SD³ 1642, 48</i>

KIG 1653 und KIC 1654	SPr und SD ³ 1642
karus / kabus pendilis, penfilis KIG 1653, 68	vwiśly / Pendulus, pe[n]- filis Ka- rus / kabus / fwirus . SD ³ 1642, 466
drebus tremebundus KIG 1653, 68	Drżacy . Tremebundus, tremulus. Drebus . SD ³ 1642, 54
fenyfte fenect[us] KIG 1653, 69	ftárość / Senectus, fe- nium, æuitas. fenifte . SD ³ 1642, 421
grikkai ocymum, cicer KIG 1653, 70	Tatárka iarżyna / O- cymum (vul- go) cicer. Grikiey . SD ³ 1642, 442
awietes mora rubi idæi KIG 1653, 70	Máliny / málinowe iá= gody / Mora rubi idæi. Awietes / vogos . SD ³ 1642, 162
fáma= nos mufcus KIG 1653, 70	Mech drżewny / mufc[us] lanugo. Samanos . SD ³ 1642, 167
ma= rios / jurès / mare, oceanus KIG 1653, 70	Morze / mare, pelagus, æquor, pon- tus. Marios / iures . SD ³ 1642, 179
Pażán= des fauces KIG 1653, 70	Paŕczeka / Fauces, ro- ftrum ca- num, &c. os. pażundes . SD ³ 1642, 287.
ŕaŕai / nieżai ŕcabies KIG 1653, 70	Liŕay / Mentagra, im- petigo, li- chen. Szaŕay / nieżay . SD ³ 1642, 154
nŭdai / apipeŕnai venenum KIG 1653, 70	trućizna / Venenum, toxicum, Nuo- day / api= penay . SD ³ 1642, 447
páŕukos / pákulos ftupa lini KIG 1653, 70	pacześi lniane / kono= pne / Stupa lini, linum ŕecundarium. Páŕukos / pakułos . SD ³ 1642, 281
III. <i>Multiplicativa</i> : wienokas & wiene- ro= pas uniusmodi, ŕimplex, dweio- kas & dweiopas duplex, treiokas & treiopas triplex, ketweropas & ke- turokas qvadruplex, penkiokas & penkiero= pas qvintuplex &c. deśimteropas decuplex, ŕim= tero- pas centuplex. KIG 1653, 75	Jednáki / Vniufmodi, idem. Wieno- kias . SD ³ 1642, 87 Dwoiáki / dwoifty . Duplex, duplus. Dweio= pas / dweiókas . SD ³ 1642, 56 troiáki / Triplex tre= iokias / treio- pas . SD ³ 1642, 446 Cżworáki . Quadruplex, quaternus. Kietweriopas SD ³ 1642, 43 pięćioráki / Quincuplex. pinkiokas . SD ³ 1642, 291
Sic dico penktadesimtinis [sic!] qvinqvagenari[us], ŕešta= deśimtinis fexagenarius &c. KIG 1653, 75	pięcdżieśiatny / Quin- quagenarius. pinktade= śimtinis . SD ³ 1642, 290 ŕeścdżieśiaty / Sex- gefimus. śieśiadeśimti= nis . SD ³ 1642, 435
6. <i>Gentilia</i> : mufiśkas / & mufiśkis noŕtras, juŕiśkas & juŕiśkis veŕtras KIG 1653, 76	Náŕyniec . Noŕtras, in- digena. Mufiśkis . SD ³ 1642, 197f. Waŕyniec / Veŕtras atis. Juŕiśkis . SD ³ 1642, 470

<i>KIG</i> 1653 und <i>KIC</i> 1654	<i>SPr</i> und <i>SD</i> ³ 1642
karścżŭju ferveo, ardeo, karścżŭfu / karścża= wau <i>KIG</i> 1653, 98	pałam / Æftuo, exæ- ftuo, ignefco, feruefco, ferueo, ardeo, Liepfnuo= iu / žerptu / degu / kar= šćiuoiu . <i>SD</i> ³ 1642, 282
kaledŭju ftrenam peto, kaledŭfu / kaledawau & kaledojau <i>KIG</i> 1653, 98	Koļėduiė . Strenam pe- to, capto, poſco, recipio. Kaledoiu <i>SD</i> ³ 1642, 112
furunku contrahor, coëo, furukfu / furuk= kau <i>KIG</i> 1653, 101	zftėpuiė fiė ſukno / C[on]- trahitur, coit pannus, Su= fiſoka / furunka . <i>SD</i> ³ 1642, 555
tunku pingueſco, tukfu / tukkau <i>KIG</i> 1653, 101	Tłuſćieiė / Pingueſco, Tunku . <i>SD</i> ³ 1642, 444
wetau ventilo wetifu / wećiau <i>KIG</i> 1653, 106	Macham czym / ber= muiė / Ventilo verſo, mo- ueo. Sžwaytau / kru-tinu / wetau . <i>SD</i> ³ 1642, 160
wećia ven- tilat, à wećiu <i>KIG</i> 1653, 114	wieiė / wywiewam žbo= že / Ventilo, excerno, eue[n]- tilo. wećiu . <i>SD</i> ³ 1642, 477
apflijt lubrica fit terra, F. apflijs . P. apflijo . <i>KIG</i> 1653, 127	Oſližlo / Lubrica facta eft terra ob glaciem. Ap= šlido . <i>SD</i> ³ 1642, 272
gráudž tonat, gráus / gráude . <i>KIG</i> 1653, 128	Gržmi / Tonat. Graudžia . <i>SD</i> ³ 1642, 79
fékafi fuccedit res, fékifi/ fekėfi . <i>KIG</i> 1653, 128	powodži fiė co / Succe- dit, cedit res, Sekafi . <i>SD</i> ³ 1642, 339
témfta tenebrafcit, tėms / tėmo . <i>KIG</i> 1653, 128	Cmt fiė / Tenebrefcit. Timfta . <i>SD</i> ³ 1642, 36
ſuntineju ſæpė mitto <i>KIG</i> 1653, 129	Sylam / Miſlito, ſæpė mitto. Siunti-neiu . <i>SD</i> ³ 1642, 430f.
užpŭlineju crebrò fuperlabor <i>KIG</i> 1653, 129	ſturmuiė / Oppugno, aggredior vrbem, Vžpuo= lineiu . <i>SD</i> ³ 1642, 438
darbulŭju / frequenter, cre- brò aliqvid ago. <i>KIG</i> 1653, 129	Nárabiam czym . Cre- brò vfurpo, in vfú freque[n]ti habeo. Dažnay darau ku / darbuluoiu . <i>SD</i> ³ 1642, 194
giráuju modicum bibo <i>KIG</i> 1653, 130	Nápijam fiė / Potito, potō, as. Girauiu . <i>SD</i> ³ 1642, 193
[Adverbia] <i>Hortandi</i> , Ey / nuggi eja, age agendum <i>KIC</i> 1654, 137	Nuž / nu . Eia, age[n]dum, eia, age. Nu / nugi . <i>SD</i> ³ 1642, 227
apkalbeimas ³³ / apikalbis criminatio <i>KIG</i> 1653, 140	žadanie komu cžego / Infimulatio criminis pro- brum, criminatio. Api= kalbis . <i>SD</i> ³ 1642, 516 Obmowá obmow= ka & obmowifko / calumnia, opprobrium. apikalbis apkał= beimas . <i>SPr</i> , 101v

³³ *KIG* 1653 zeigt hier die gleiche Orthographie <-eimas> wie *SPr*, während Klein sonst an anderer Stelle <-ejimas> bzw. <-ėjimas> bevorzugt, vgl. *baudejimas* (*KIG* 1653, 12), *kentėjimas* (*KIG* 1653, 68), *išgalėjimas* (*KIG* 1653, 68).

<i>KIG</i> 1653 und <i>KIC</i> 1654	<i>SPr</i> und <i>SD</i> ³ 1642
infidūmi pražuwon fubeo periculum. <i>KIG</i> 1653, 141	Wdaie fię w niebe = fiępieczeniŧwo / Subeo pe- riculum, committo me pe- riculo, adeo periculum. Jnfiduomi pražuwon. <i>SD</i> ³ 1642, 472
atgráude detonu- it <i>KIG</i> 1653, 170	Odegrzmiało / Detonu- it. Atgraude. <i>SD</i> ³ 1642, 245
atžaidžiū deludo, finem ludo impono. <i>KIG</i> 1653, 170	Odegrác / Deludere, imponere finem ludo At= žaydžiū. <i>SD</i> ³ 1642, 244
átŧweru kū ³⁴ expendo æqvilíbrio. <i>KIG</i> 1653, 170	odwažam co waga / frebrem/ rc. Penŧo afi- quid auro, expendo aurum auro. Atŧweriu ku. <i>SD</i> ³ 1642, 254
Jn- terdum planè peculiarem parit fignificationem, ut: ŧū atloja wági canis latratu abigit furem <i>KIG</i> 1653, 170	Odŧczekác co / Canis latratu abigit furem, lu= pum. &c. Atloia ŧuo wagi. <i>SD</i> ³ 1642, 253
daŧwera adæquat libram, es wie= get žu <i>KIG</i> 1653, 170	Dowažam. Æquó libra[m], adæquo pondus libræ. da= ŧweriu. <i>SD</i> ³ 1642, 52
daŧikláufu diligenter interro- go, ut intelligam <i>KIG</i> 1653, 170	Dopytác fię czego / Percontando & interro- gando affequi alicuius opi- nionem. Daŧiklauft. <i>SD</i> ³ 1642, 50
pragiwenti ka vincere aliquem vivendo, ei= nen ŧberleben <i>KIG</i> 1653, 172	przežyc kogo / Vincere aliquem viuendo, fuperŧtes ŧum alicui, pragiwe[n]t kitu <i>SD</i> ³ 1642, 359
Cu[m] Verbis a. reciprocis compoŧitu[m] emphaticam qvan- do[qve] habet fignificatione[m], ut: prifitekinėju fatis diu, multum curŧito, prifimiegojau / ŧat ŧufficie[n]- ter, fatis diu dormivi, prifiklaufau fatis auŧculto, prifigeru fatis bibo, ad ebrietatem uŧ[qve]. <i>KIG</i> 1653, 172	Nabiegałem fię / na= ŧpałem fię / náczytałem fię / etc. Diu multumque, fatis, víqvue affatim, nimis diu curŧitaui, dormiui, dormiui, & ŧic de alijs. prifitekineiau / prifimie= goiau / prififkayciū / etc. <i>SD</i> ³ 1642, 184f.
Aliqvando totalem rei de- ŧtructione[m]; ŧugaiŧinti totaliter per- dere ŧ[ive] exŧirpare, ŧupleŧiti / ŧudraŧkyti totaliter dilacerare <i>KIG</i> 1653, 172	Rožŧárpác co / Dilace- rare, dila- niare, Sudra= ŧkau / ŧupleŧau. <i>SD</i> ³ 1642, 390
užufi= ŧwečiaut ³⁵ diu effe peregrè, invife[n]do aliqve[m] diu abeffe <i>KIG</i> 1653, 173	žagoŧcić fię / Diu effe peregre, Ažufiŧwečiaut. <i>SD</i> ³ 1642, 517
grau= ŧme / draufme / žucht / Strafung mit Worten. <i>KIC</i> 1654, 27	Kárnoŧć / kárá. Di- ŧciplina. Draufme / grauf= me. <i>SD</i> ³ 1642, 98

³⁴ *KIG* 1653 zeigt hier im Vergleich zu *SD*³ 1642 eine abweichende Rektion des Verbs *atsverti*.

³⁵ *KIG* 1653 zeigt hier in Übereinstimmung mit *SD*³ die sonst unübliche apokopierte Infinitivform.

Kai kurie Danieliaus Kleino sintaksės aspektai

Pirmosios lietuvių kalbos gramatikos autorius ir giesmyno parengėjas Danielius Kleinas (1609–1666) nusipelnė ir kaip uolus kalbos normintojas. Kleinas buvo vienas Jono Bretkūno Biblijos vertimo (1579–1590) redaktorių. Bretkūno rankraštyje Kleino ranka įrašyti 55 taisymai: jo redaguotos Senojo Testamento pranašų Izaijo, Jeremijo, Danielio, Ezekielio ir Raudų knygos¹. Žinome, kad kelios Bretkūno Biblijos redaktorių grupės, net ir įdėjusios nemenkų pastangų, neparengė teksto spausdinti. Jų korektūros nenuoseklios nei ortografijos, nei morfologijos, nei leksikos, nei sintaksės atžvilgiu.

Viktoras Falkenhahnas nustatė, kad kai kurie Kleino įrašų Bretkūno Biblijoje ortografijos dalykai skiriasi nuo postuluojamų jo paties gramatikoje². Įdomu ištirti, kaip šioje gramatikoje nustatytų sintaksės taisyklių Kleinas laikosi savo giesmių tekstuose. Gramatikos taisyklių ir giesmių tekstų sintaksės skirtumai dažnai atskleidžia svetimos kalbos poveikiui neatspariausias sintagmas. Rytpriusių aplinkoje gyvenusių autorių kalbą per tarmę ir per bažnytinių tekstų originalus neišvengiamai veikė vokiečių kalba. Šiame straipsnyje nagrinėjamos sintagmos, kurių aprašymas Kleino gramatikoje (1653)³ ir vartoseną *Naujose giesmju knygoje* (1666)⁴ nesutampa. Šios sintagmos lyginamos

1957, 65–272 [toliau – PLKG 1957].)

⁴ [Danielius Kleinas,] Σὺν τῷ Θεῷ. Neu Littaufches / verbessert=und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebst einem sehr nützlichen / nie ausgegangenen Gebetbüchlein / Auch einer Teutchen / hochnötig=unterrichtlicher Vorrede an den Lefer. NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurorfe lėnos Giefmes fu pritārimu wiffū Bažnyčios Mokitoju per mufu Lietuwa yra pagėrintos / O nāujos grāžos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bāžnyczofo wartojamos / Su labay priwālingu Pirm=pamokinnimu šias Knygeles skaitanczju / Patogiej fuguldytos ir išdūtos. KARALAUČJUJE Išpau-de fawo iffirādimais PRI-DRIKIS REUSNERIS Mētūfe M. DC. LXVI (toliau – KING 1666). (Kritis leidimas: D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Micheli, Vilnius: Versus aureus, 2009 [toliau – KING 2009].)

¹ Viktor Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* [= *Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens, Schriften der Albertus-Universität, Geisteswissenschaftliche Reihe* 31], Königsberg (Pr), Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1941, 322–353.

² Falkenhahn 1941, 322–353.

³ [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeuia Censurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmissa eft ad Lectorem Præfatio non minùs utilis, quàm neceffaria. [...] RE-

GIOMONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϞισο-γονίας cλς. Ιςς. LIII (toliau – KING 1653). (Faksimilinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla,

⁵ [Jonas Bretkūnas,] Giefmes Duchaunas / ifch Wokifchka ing Lietuwifchka liešuw / per nekurius Plebonus Hercegiftes Prufu / pergulditas. Ifspauftas Karaliauczuie / per Iurgi Ofterbergera 1589 (toliau – BGD 1589). (Kritiniai leidimai: *Jonas Bretkūnas, Giesmes Duchaunas ir kitos 1589 metų liturginės knygos. Tekstai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2001, 19–155; Guido Michelini, 1589 m. Giesmes Duchaunas: *Lutherio Geistliche Lieder lietuvų kalba = Die Giesmes Duchaunas von 1589: Luthers Geistliche Lieder auf Litauisch*, Vilnius: Versus aureus, 2005.) Remtasi: *Jonas Bretkūnas, Giesmės Duchaunos*, 1589, tekstą rengė dr. Ona Aleknavičienė, Ineta Krampaitė; konkordancijas rengė dr. Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2002, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=12>.

⁶ [Lozorius Zengštokas,] GIESMES Chrikfčzionifchkos ir Duchaunifchkos / Per Wiffus mætus Bašniczoie Diewa giedamos / ifch Wokifchkia bei Lenkifchkia ingi Lietuwifchkia šodi / nekuruu Plebonuu perwerftos à Nu Diawui ant garbes bei Chrikfchczianims ant naudos per Lazaru Sengftak Lietuwos Plebona Karaliaucijos atnaugintos. ANNO CIO IOC XII. Ifchfpauftos Karaliauczjuie Prufuu / Per Joną Fabriciu (toliau – ZG 1612). (Kritinis leidi-

su atitikmenimis kituose XVI–XVII a. giesmynuose: Jono Bretkūno *Giesmėse Duchaunose* (1589)⁵, Lozorius Zengštoko *Giesmėse Chrikščioniškose ir Duchauniškose* (1612)⁶ ir Saliamono Mozerkos Slavočinskio *Giesmėse tikėjimui katolickam priderančiose* (1646)⁷. Kleino giesmyno sąsajos su Bretkūno ir Zengštoko giesmėmis neabejotinos: jį rengdamas Kleinas perėmė didžiąją dalį Zengštoko giesmių⁸. Slavočinskio giesmynas lyginimui pasirinktas kaip katalikiško krašto tekstas.

Giesmes lyginant svarbu atsižvelgti į liturginių tekstų specifiką. Eiliuoto žodžio sintaksės tyrimą varžo rimas, todėl tokie dalykai kaip sakinio struktūra, žodžių tvarka, dalyvių konstrukcijos ir pan. šiame straipsnyje netyrinėti.

1. SANGRAŽINIS ĮVARDIS. Kleino gramatikos II dalies I skyriaus XI poskyryje teigiama, kad sangražinio įvardžio *savo* visų trijų asmenų ir visų skaičių formos sutampa. Siejamas su pirmuoju asmeniu jis reiškia ‘mano’, su antruoju asmeniu – ‘tavo’, o su trečiuoju asmeniu – ‘jo, jos’, pvz.: *afz fawa warda parašau, tu fawa warda parašai, jis fawa warda paraša*⁹. Tačiau giesmėse vietoje sangražinio įvardžio Kleinas neretai pavartoja savybinį, plg.:

KING 1666, 39 _{21–24}	Szème fwiete Dūk žibbėti / ir reggėti Žodi tawo! / Kriřtau reiřk malonę fawo
KING 1666, 7 ₂₁	Tawą méilę rodik

Kitų autorių giesmėse sangražinis įvardis taip pat vartojamas pramaišiui su savybiniais, plg.:

mas: Lozorius Zengštokas, Giesmes Chrikszcionifchkos ir Duchaunifchkos ir jų šaltiniai, parengė prof. habil. dr. Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2004.) Remtasi: *Lozorius Zengštokas, Giesmės Chrikščioniškos ir Duchauniškos*, 1612, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2003, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=8>.

⁷ [Saliamonas Mozerka Slavočinskis,] GIESMES TI-

KIEIMVY KATHOLICKAM PRIDIARANCIAS, o per metu sźwiętes giedam[ajs]: Kuriųp prifiduoda P[ia]lmay Dowida. ś. Tre[c]i[ci]oy daley dedafe ape Sźwentus Diewa, o a[n]t gało ape giwenima ir tułus reykałus Krikśćionies. Iż tu Kitos iř lankiřka ir iř łotiniřka iřgulditos Kitos iř nauia fudetos ira. Auctore SALOMONE MOZERKA SLAWOCZYNSKI, Summi Pontificis Alumno. VILNÆ, Typis Academicis Societatis IESV, Anno Dni 1646 (toliau – SG 1646).

Remtasi: *Saliamonas Mozerka Slavočinskis, Giesmės tikėjimui katolickam priderančios*, 1646, tekstą rengė Ričardas Petkevičius, dr. Birutė Kabašinskaitė; konkordancijas rengė Ričardas Petkevičius, dr. Birutė Kabašinskaitė, Vytautas Zinkevičius, 2003, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=10>.

⁸ Guido Michelini, „Kleino giesmynas ir jo papildymai“, *KING* 2009, 5.

⁹ *KIG* 1653, 147.

BGD 1589, 1 ₁₄	Giwen fawa fofti Diewas
BGD 1589, 5 ₁₉₋₂₀	Weifdekem ka Diewas dawē / Sawa mielaghi funeli
BGD 1589, 14 ₄₋₅	Malone ta= wa papildik
BGD 1589, 58 ₂₃₋₂₄	Idant mus malonei per tawa Sunu Iefu Chriftu ifchklaufitumbei
BGD 1589, 61 ₁₅	Parodik mums malone fawa
ZG 1612, 36r ₁₅	malone tawa papildik / mus
ZG 1612, 36v ₄₋₅	Nug bukliſtes Welna gielbek / tawa malone mus turek
ZG 1612, 81r ₄₋₅	Padek mums malone tawa
ZG 1612, 21v ₁₀₋₁₁	Antra ſodi tare Iefus / Matinoſpi fawafpi mieloſpi
SG 1646, I 4 ₁₂₋₁₃	Elſbieta ſenatwiei ſtay Tetuti tawa/ Iau pradeta funu tur ſiwate fawa
SG 1646, I 3 ₂	Siunsk tawa mumus miliſta

Pozicija sangraſinio įvardžio vartosenaį įtakos neturi. Nenuosekli sangraſinio įvardžio vartosena ano meto kalboje greičiausiai buvo įprasta. Savybinio įvardžio vartosenaį vietoje sangraſinio Slavočinsko giesmėse turbūt lėmė slavų kalbų įtaka.

2. SKAITVARDIS *DEŠIMT*. Svetimai įtakai Kleino giesmėse pasiūdo po kiekinio skaitvardžio *dešimt* einantis vardažodis. Tiesa, ſiuo atveju reikėtų kalbėti ne tik apie tiesioginį vokiečių kalbos poveikį, bet ir netiesioginę lotyniškų originalų įtaką.

Kleino gramatikos II dalies II skyriuje teigiama, kad kiekiniai skaitvardžiai nuo 10 iki 20 valdo kilmininką, duodama pavyzdžių ir su daiktavardiškai vartojamu skaitvardžiu *dešimtis*, plg.: *dėšimtis priſakimū, tukſtantis žmonū*¹⁰. Tačiau giesmėse daiktavardžio linksnis priklauso ne nuo jo, o nuo prielinksnio, plg.:

KING 1666, [III]₅₋₆ Ape dėšimti Pono Diewo Priſá= || kimus

Panašių atvejų, kai daiktavardžio linksnis valdomas ne kiekinio skaitvardžio, o veiksmazodžio, gausu Bretkūno Biblijos vertime¹¹ ir *Postilėje*¹², tiesa, tik kartą su skaitvardžiu *dešimtis*, daugiau su *dvylika*, plg.:

¹⁰ KIG 1653, 150.

¹¹ [Jonas Bretkūnas,] NAV-

IAS TESTAMENTAS, Ing

Lietuwifchką Lieſuwį per-

raſchitas per Iana Bretkuna

Labguwos Plebona. 1580

(toliau – BNT 1580). (Faksimilinis leidimas: NAVIAS TESTAMENTAS, Ing Lietuwifchką Lieſuwį perrafchitas per Iana Bretkuną Labguwos plebona 1580. DAS NEUE TESTAMENT in die litauische Sprache übersetzt von Johann Bretke, Pastor zu Labiau 1580. Faksimile der Handschrift, Band 7 und 8, Labiau i. Pr. 1580, hrsg. von Jochen Dieter Range, Friedrich Scholz, Biblia Slavica. Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Band 1.7, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1991.)

¹² [Jonas Bretkūnas,] POSTILLA Tatai efti Trumpas ir Praftas Iſchguldimas Euangelii / fakamui Baſniczoie Krikſhcžionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpau- de Karaliaucziue Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591 (toliau – BP I 1591); POSTILLA tatai efti Trumpas ir Praftas Iſchguldimas Euangelii / fakamui Baſniczoie Krikſhcžionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpau- ta Karaliaucziue / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591 (toliau – BP II 1591). (Faksimilinis leidimas: Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.)

BP II 1591, 446 ₁₀	ira Defchintis Diewo prifakimai
BNT 1580 Mk 6,43	Ir furinka trupucziū, dwilika pilnas reifges (→reifgiu)
BNT 1580 Mt 19,28	fudifit dwilika Gimines Ifraelo
BP I 1591, 358 ₉₋₁₀	paſeda uſzu ſtala fu dwilika Apafchtalais
BP I 1591, 363 ₁₃	fuditumbit dwilika gimines Ifrael
BP II 1591, 135 ₅₋₆	dwilikai fawa apafchtalams / iſch dangaus regimai atfiuntufi Dwafe Schwenta

Bretkūno, Zengštoko ir Slavočinskio giesmynuose su skaitvardžiu *dešimts* (ypač vartojamu daiktavardžio pozicijoje) eina kilmininkas, plg.:

BGD 1589, 17 ₂₀₋₂₁	DEfchimts ſchwentu Prifakimu / Ku= rus dawē Pons Diews mufu
ZG 1612, 42v ₁₈₋₁₉	DEfchimts ſchwentu prifakimu / kurus dawē Pons Diews mufu
ZG 1612, 44v ₆	Laikik defchims prifakimu
ZG 1612, 123v ₁₂	Defchims ſchwentu prifakimu
SG 1646, II 72 ₄	Dwilkoi metu kleydufi

3. BIBLIJOS VIETOVARDŽIAI. Gramatikos I dalies XII skyriuje apie netaisyklingus ir netaisyklingai linksniuojamus vardus Kleinas teigia, jog svetimos kilmės pavadinimai, jei jie neturi lietuviškos galūnės, kaip antai *Ifrael, Jerufalem, Sion*, nelinksniuojami¹³. Šios taisyklės giesmėse ir maldose laikomasi ne visuomet. *Jeruzalės* vietovardis nelinksniuojamas, tačiau *Izraelio* vietovardis ir linksniuojamas, ir ne, plg.:

KING 1666, 40₈ Iiſſai iſgélbes Iſrael

bet:

KING 1666, 29₁₇₋₁₈ Szę dieną pafirode / || pafirode / Ifraelė / iſ
Maryos giſmē mums

Nenuosekliai vartojami ir kiti vietovardžiai, pvz., *Betliejus*:

KING 1666, 38₄ Ing Betleem mes eikem / Su Piemenimis melſkem

bet:

KING 1666, 18₆ Betlėme Dówido mieftė

KING 1666, 38₁₁ Kurs Betlemė eft gimſęs

Graikiškame ir lotyniškame Bretkūno Naujojo Testamento tekste hebrajiškos kilmės vietovardžiai nekaitomi (pvz., Βηθλεέμ, Βηθσαϊ-

¹³ KIG 1653, 73.

δα(ν), Βηθφαγῆ, Ἰσραήλ, Καφαρναούμ, Ναζαρέθ ir kt.), kiti nuosekliai linksniuojami (pvz., Ἰορδάνης, -ου). Dvejopa tik vietovardžio *Jeruzalė* vartoseną: 1) τὰ Ἱεροσόλυμα, -λύμων, -λύμοις – kaitomas geografinis miesto pavadinimas, 2) ἡ Ἱερουσαλήμ – nekaitomas sakralinis vardas.

Kituose senuosiuose lietuviškuose raštuose sistemingumo taip pat nėra: tas pats vietovardis vienais atvejais kaitomas, o kitais – ne. Siekiant kuo tiksliau perteikti originalų formas Bretkūno Biblijoje itin dažnai vietoje inesyvo vartojama konstrukcija *ing* + galininkas¹⁴. Neretai ji vartota ir kitų Kleino pirmtakų – Martyno Mažvydo, Baltramiejaus Vilento. Tiesa, kai kuriais atvejais galima išvelgti tam tikrą Biblijos vietovardžių vartosenos sistemingumą, pavyzdžiui, vietovardžiai paprastai nekaitomi, kai sintagminiai santykiai reiškiami kita greta esančia leksema (pvz., žodžiu *miestas*), tačiau tai būdinga ne visiems autoriams. Bretkūno Naujajame Testamente vietovardžiai dažniau kaitomi korektūrose negu pirminiame tekste¹⁵. Giesmynų tekstai taip pat ne išimtis: Bretkūno, Zengštoko, Slavočinskio giesmėse vietovardžiai vartojami nesistemingai.

Bretkūno ir Zengštoko giesmynuose vietovardis *Betliejus* nekaitomas, tačiau Kleino ir Slavočinskio giesmėse jis vartojamas nenuosekliai, pvz.:

KING 1666, 38 ₁₁	Kurs Betlemė eft gimmes
bet:	
KING 1666, [507] ₁₆	BErnėlis gimme Betleem
SG 1646, I 53 ₅	BETHlehem tarp pafaulo mieftu garbinkime
SG 1646, I 53 ₁₁	Tie tuoiaus ing Bethlehē linkfmay nutekieia
bet:	
SG 1646, I 53 ₁₈	Ateie ing Bethlehem / ir tayp ii fweykina

Dar plg. BGD 1589, 8₆; 84₅; 100₈; 133₉. Galbūt šis vietovardis nekaitomas siekiant išlaikyti rimą. Kita priežastis galėjo būti susiklosčiusi žodinė tradicija. Kleino ir Slavočinskio giesmės palyginus su kitų autorių giesmynais matyti, kad vietovardis *Betliejus* nekaitomas tam tikruose juose pasikartojančiuose fragmentuose, plg.:

BGD 1589, 84 ₅₋₆	Bernelis gime Bethlehem / Bethlehem / Del to džiauges Ierufalem
ZG 1612, 10v ₁₀₋₁₁	BErnelis gime Bethlehem / ij. Del to džiauges Hierufalem

¹⁴ Plg. Jolanta Gelumbeckaitė, *Linksnių ir prielinksnių konstrukcijų sintaksė Jono Bretkūno Biblijos Evangelijoje pagal Luką* [= *Opera linguistica Lithuanica* 1], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, 101–103. Apie šią konstrukciją buvusios Rytų Prūsijos lietuvių tar-mėse kaip vokiečių kalbos įtakos rezultatą žr. Adelė Laigonaitė, „Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje“, *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 33. Apie jos vartoseną senuosiuose raštuose dar žr. Ernst Fraenkel, *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen* [= *Indogermanische Bibliothek* 1. Abt., 1 Reihe, Bd. 19], Heidelberg: Winter, 1929, 39; Jonas Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis, 1967, 177–178.

¹⁵ Eglė Bukantytė, *Martino Lutherio Naujojo Testamento (1522–1546) įtaka Jono Bretkūno Naujojo Testamento vertimui (1579–1580) sintaksės aspektu*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007, 71–82.

KING 1666, 30 ₁₇₋₁₈	Bernélis gimme Betleem / Betleem / Del to džiauges Ieruzalem
SG 1646, I 34 ₁₆₋₁₇	Bernelis Bethlehem gime, Del to wifí linkímaukime

Dar plg.:

ZG 1612, 11r ₂₁	Ing Bethlehem mes eikim / fu piemenimis melfkim
KING 1666, 38 ₄₋₅	Ing Betleem mes eikem / Su Piemenimis melfkem

Vis dėlto kai kuriais atvejais linksniuojamosios vietovardžių formos Kleino giesmėse vartojamos kiek dažniau negu senesniuose giesmių tekstuose. Štai giesmėje „PONui mufu užgimmus“ prideda ma inesyvo galūnė, kurios nėra Zengštoko tekste, plg.:

ZG 1612, 11v ₁₋₃	Koŝna Krikŝczonies duŝcha / melfk garbink Mef= fiaŝcha / kurs Bethlehem eft gimes / tañ fkelpket teip ius ŝmones / Panna Diewa pagimde /
KING 1666, 38 ₉₋₁₃	Koŝna krikŝczonies duŝia Melfk / garbink Melfioŝa / Kurs Betlemė eft gimmes / Ta fkelpket taip jus ŝmones. Panna Diewą pagimde /

Vietovardis *Izraelis* Zengštoko ir Kleino vartojamas nenuosekliai, o Slavočinskio nuosekliai linksniuojamas, plg.:

ZG 1612, 9v ₇₋₈	fchen diena paffirode / paffirode / ing Ifrael / ifch Marias gime mums karalunas
ZG 1612, 9r ₁₄₋₁₅	fchen diena paffirode / paffiro de / Ifraele / ifch Marias gime mums karalunas
KING 1666, 40 ₈	Iiffai išgėlbes Izrael
KING 1666, 29 ₁₇₋₁₉	Szė dieną pafirode / pafirode / Ifraelė / iš Maryos giñe mums karalunas
SG 1646, II 42 ₂₃	Izraelaus giminemus
SG 1646, II 43 ₉	Izraelaus minios klaufikite

Dar plg. SG 1646, I 105₂₁; SG 1646, II 37₆. Vadinasi, galima įžvelgti nežymią tendenciją Biblijos vietovardžius kaityti naujesniuose

tekstuose (plg. BGD 1589, ZG 1612 ir KING 1666) ir Didžiojoje Lietuvoje (plg. BGD 1589, ZG 1612, KING 1666 ir SG 1646).

Siekant nustatyti, ar iš tiesų naujesniuose tekstuose matyti polinkis vietovardžius kaityti, panagrinėta sakralinių vietovardžių vartoseną kai kuriuose kituose to meto tekstuose.

Mikalojaus Daukšos *Postilėje* (1599) vietovardžiai vartojami nenuosekliai: vietovardis *Izraelis* kaitomas, vietovardis *Betliejus* vartojamas nesistemiškai¹⁶. Stepono Jaugelio Telegos, Samuelio Minvydo ir Jono Božimovskio *Sumoje evangelijų* (1653) taip pat vartojamos ir kaitomos, ir nekaitomos to paties vietovardžio formos¹⁷. O štai Samuelio Bitnerio *Naujajame Testamente* (1701) visi vietovardžiai (išskyrus *Jeruzalė*) beveik nuosekliai linksniuojami¹⁸.

XVII amžiaus pabaigos–XVIII amžiaus pradžios raštuose pastebima tendencija tikrinius vardus integruoti į lietuvių kalbos sistemą ir kaityti. Vis dėlto norint daryti apibendrinamąsias išvadas būtina nuosekliai palyginti visus bažnytinius tekstus.

IŠVADOS. Danieliaus Kleino *Naujose giesmju knygoje* (1666) nesi laikoma kelių jo gramatikoje (1653) nustatytų sintaksės taisyklių: savybiniai įvardžiai vartojami vietoje sangražinio *savo*, pasitaiko, kad su skaitvardžiu *dešimt* vartojamas daiktavardis valdomas prielinksnio, kartais kaitomi Biblijos vietovardžiai.

Bretkūno, Zengštoko ir Slavočinskio giesmynuose sangražinis ir savybiniai įvardžiai taip pat vartojami įvairiai. Nenuosekli sangražinio įvardžio *savo* vartoseną greičiausiai buvo įprasta. Slavočinskio giesmėse savybiniai įvardžiai vartojami vietoje sangražinio greičiausiai dėl slavų kalbų įtakos.

Su skaitvardžiu *dešimt* (ir *dvylika*) Kleino ir kituose giesmynuose vartojamas ne tik kilmininkas, bet ir kiti linksniai.

Biblijos vietovardžiai galėjo būti nekaitomi siekiant išlaikyti rimą arba dėl susiklosčiusios sakininės tradicijos. Kleino ir Slavočinskio giesmės palyginus su kitų autorių giesmynais, išryškėjo originalių formų vartoseną tam tikruose juose pasikartojančiuose fragmentuose. Išnagrinėti šaltiniai leidžia teigti, kad evangeliškoji ir katalikiškoji tradicija nebuvo vietovardžių vartoseną lemiantis veiksnys.

Matyti nežymi tendencija Biblijos vietovardžius kaityti naujesniuose tekstuose. Taigi, Biblijos vietovardžių vartosenos senuosiuose raštuose tyrimas atskleidžia jų gramatinimo tendenciją: seniausiuose šaltiniuose dažniausiai laikomasi Biblijos knygų tradicijos – sakraliniai vietovardžiai nekaitomi. Naujesniuose raštuose vietovardžius linktama adaptuoti prie lietuvių kalbos sistemos, vartojamos jų kaitomo-

¹⁶ Žr. Mikalojus Daukša, *Postilė*, 1599, tekstą rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė ir dr. Ona Aleknavičienė; konkordancijas rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė, dr. Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2006, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=2>.

¹⁷ Žr. Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božimovskis, *Suma Evangelijų*, 1653, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=23>.

¹⁸ Žr. Samuelis Bitneris, *Naujasis Testamentas*, 1701, tekstą rengė dr. Ona Aleknavičienė, dr. Jurgita Vencienė; konkordancijas rengė dr. Ona Aleknavičienė, dr. Jurgita Vencienė, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=26>.

sios formos. Tikrinių vardų vartosenos lūžis galėtų būti įvykęs apie XVIII amžiaus pradžią. Įdomių išvadų galima būtų padaryti nuosekliai gretinant giesmynų ir maldynų tekstus, evangeliškosios ir katalikiškosios tradicijos autorių bei naujesnius bažnytinius raštus.

Šaltiniai ir literatūra

- BGD 1589 – [Jonas Bretkūnas,] Giesmės Duchauanas / iſch Wokifchka ing Lietuwifchka lieſuwi / per nekurius Plebonus Hercegiftes Prufu / pergulditas. Iſſpaufas Karaliaucziue / per Iurgi Ofterbergera 1589. (Kritiniai leidimai: Jonas Bretkūnas, Giesmės Duchauanas ir kitos 1589 metų liturginės knygos. Tekstai ir jų šaltiniai, parengė Guido Michelinis, Vilnius: Baltos lankos, 2001, 19–155; Guido Michelinis, 1589 m. Giesmės Duchauanas. *Lutherio Geistliche Lieder lituvių kalba* = *Die Giesmės Duchauanas von 1589: Luthers Geistliche Lieder auf Litauisch*, Vilnius: Versus aureus, 2005.) Remtasi: Jonas Bretkūnas, *Giesmės Duchauanos*, 1589, tekstą rengė dr. Ona Aleknavičienė, Ineta Krampaitė; koncordancijas rengė dr. Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2002, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=12>.
- BNT 1580 – [Jonas Bretkūnas,] NAVIAS TESTAMENTAS, Ing Lietuwifchka Liefzuwī per rafchitas per Iana Bretkuną Labguwos Plebona. 1580. (Faksimilinis leidimas: NAVIAS TESTAMENTAS, Ing Lietuwifchka Liefzuwī perrafchitas per Iana Bretkuną Labguwos plebona 1580. *DAS NEUE TESTAMENT in die litauische Sprache übersetzt von Johann Bretke, Pastor zu Labiau 1580. Faksimile der Handschrift, Band 7 und 8, Labiau i. Pr. 1580*, hrsg. von Jochen Dieter Range, Friedrich Scholz, Biblia Slavica. Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Band 1.7, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1991.)
- BP I 1591, II 1591 – [Jonas Bretkūnas,] POSTILLA Tatai efti Trumapas ir Praftas Iſchguldimas Euangeliu / fakamui Baſniczoie Krikſchczionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpaude Karaliaucziue Iurgis Ofterbergeras. Mæta Pono 1591; POSTILLA tatai efti Trumapas ir Praftas Iſchguldimas Euangeliu / fakamui Baſniczoie Krikſchczionifchkoie / nūg Wæliku ik Aduento. Per Iana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziue Prufūfu. Iſſpaufas Karaliaucziue / Iurgio Ofterbergero. Mæta Pono 1591.
- BUKANTYTĖ, EGLĖ, 2007: *Martino Lutherio Naujojo Testamento (1522–1546) įtaka Jono Bretkūno Naujojo Testamento vertimui (1579–1580) sintaksės aspektu*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- FALKENHAHN, VIKTOR, 1941: *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* [=Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens, Schriften der Albertus-Universität, Geisteswissenschaftliche Reihe 31], Königsberg (Pr), Berlin: Ost-Europa-Verlag.
- FRAENKEL, ERNST, 1929: *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen* [=Indogermanische Bibliothek 1. Abt., 1 Reihe, Bd. 19], Heidelberg: Winter.
- GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2002: *Linksnių ir prielinksnių konstrukcijų sintaksė Jono Bretkūno Biblijos Evangelijoje pagal Luką* [=Opera linguistica Lithuanica 1], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Jono Bretkūno Postilė. *Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.
- KIG 1653 – [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmissa eft ad Lectorem Præfatio non minûs utilis, quàm neceffaria. [...] REGIOMONTI, Typis & fump-tibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϞϞ-σϞϞϞίϞς ϞϞ. ΙϞϞ. LIII.
- KING 1666 – [Danielius Kleinas,] Σὺν τῷ Θεῷ. Neu Littaufches / verbeffert=und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gefangbuch / Nebft einem fehr nützlichen / nie ausgegan-genen Gebetbüchlein / Auch einer Teutfchen / hochnôthig=unterrichtlicher Vorrede an den Lefer. NAUJOS GIESMJU KNYGOS, Kurrofe fénos Giefmes fu pritárimu wiffû Bážnyczos Mokitoju per mufu Lietuwa yra pagérintos / O náujos grážos Giefmes pridėtos. Taipajeg MALDU KNYGELES didžaufey Bážnyczofe wartojamos / Su labay priwálingu Pirm= pamokinnimu fias Knygeles fkaitanczuju / Pa-togiej fuguldytos ir išdûtos. KARALAU-CIUJE Išpaude fawo iffirádimaís PRIDRIKIS REUSNERIS Métûfe M. DC. LXVI.
- KING 2009 – D. Kleino Naujos giesmju knygos. *Tekstai ir jų šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Versus aureus.
- LAIGONAITĖ, ADELĖ, 1957: „Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje“, *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*, Vilnius: Vals-tybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 21–39.
- Lozorius Zengštokas, *Giesmės Chriščioniškos ir Duchauniškos*, 1612, tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2003, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=8>.
- MICHELINI, GUIDO, 2008: „Kleino giesmy-nas ir jo papildymai“, KING 2009, 5–12.
- Mikalojus Daukša, *Postilė*, 1599, tekstą rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė ir dr. Ona Aleknavičienė; konkordancijas rengė Veronika Adamonytė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė, dr. Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2006, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=2>.
- PALIONIS, JONAS, 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- PLKG 1957 – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsakingasis redaktorius J[onas] Kruopas, Vilnius: Vals-tybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Saliamonas Mozerka Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios*, 1646, tekstą rengė Ričardas Petkevičius, dr. Birutė Kabašinskaitė; konkordancijas rengė Ričardas Petkevičius, dr. Birutė Kabašinskaitė, Vytautas Zinkevičius, 2003, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=10>.
- Samuelis Bitneris, *Naujasis Testamentas*, 1701, tekstą rengė dr. Ona Aleknavičienė, dr. Jurgita Venckienė; konkordancijas rengė dr. Ona Aleknavičienė, dr. Jurgita Venckienė, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008, <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=26>.
- SG 1646 – [Saliamonas Mozerka Slavočinskis,] GIESMES TIKIEIMVY KATHOLICKAM PRI-DIARANCIAS, o per metu sžwiėtes gieda-m[a]s: Kuriųp prifiduo-da P[ř]l[may Dowida. š. Tre[c]i[oy] daley deda-fe ape Szwentus Diewa,

<p>o a[n]t gało ape giwe- nima ir tułus reykałus Kriksćionies. Iż tu Ki- tos iš lankiřka ir iš ło- tiniřka išgulditos Kitos iż nauia fudetos ira. Auctore SALOMONE MOZERKA SLAWO- CZYNSKI, Summi Pon- tificis Alumno. VILNÆ, Typis Academicis So- cietatis IESV, Anno Dni 1646. <i>Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jo- nas Božymovskis, Suma Evangelijų, 1653, tekstą</i></p>	<p>rengė Mindaugas Šin- kūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šin- kūnas, Vytautas Zinke- vičius, 2007–2008, http:// www.lki.lt/seniejirastai/ db.php?source=23. ZG 1612 – [Lozorius Zengštokas,] GIESMES Chrikfczcionifchkos ir Duchaunifchkos / Per Wiffus mætus Bařni- czoie Diewa giedamos / ifch Wokifchkia bei Len- kifchkia ingi Lietuwifch- kia řodi / nekuruu Ple- bonuu perwerftos à Nu</p>	<p>Diewui ant garbes bei Chrikfczcžianims ant naudos per Lařaru Sengftak Lietuwos Ple- bona Karaliaucžios atnaugintos. ANNO CIO IOC XII. Ifchřpauf- tos Karaliaucžiuie Pru- fuu / Per Joną Fabriciu. (Kritinis leidimas: Lozo- rius Zengštokas, Gies- mes Chrikszcžionischkos ir Duchauischkos <i>ir jų řaltiniai</i>, parengė prof. habil. dr. Guido Miche- lini, Vilnius: Baltos lan- kos, 2004.)</p>
--	--	---

Einige Aspekte der Syntax Daniel Kleins

Zusammenfassung

Der Verfasser der ersten litauischen Grammatik Daniel Klein (1609–1666) war einer der Korrektoren der Bibelübersetzung von Johann Bretke (1579–1590). In der Handschrift Bretkes befinden sich 55 Eintragungen von Daniel Klein (Falkenhahn 1941, 322–353). Die Orthographie dieser Einträge weist gewisse Unterschiede im Vergleich mit den in Kleins Grammatik formulierten orthographischen Regeln auf (ebd.). In der vorliegenden Arbeit werden Abweichungen im Bereich der Syntax in den *NAUJOS GIESMJU KNYGOS* (1666) und der *Grammatica Litvanica* (1653) Daniel Kleins untersucht. In der Grammatik wird der Gebrauch des Reflexivpronomens *savo* beschrieben, jedoch steht das Possesivpronomen in den Gesangsbüchern, wo das Reflexivpronomen zu erwarten wäre (*Széme řwiete / Dūk žibbėti / ir reggėti / řodi tawo! / Kriftau reifk Malone řawo* (KING 1666, 39_{21–24})). In den Gesangsbüchern steht das Nomen nach dem Zahlwort *deřimt* nicht im Genitiv, sondern wird von der Präposition regiert (*Ape deřimti Pono Diewo Prifákimus* (KING 1666, [II]_{5–6})). Beide Konstruktionen sind höchstwahrscheinlich unter dem Einfluss der deutschen und lateinischen Vorlagen entstanden. Unregelmäßig ist auch der Gebrauch biblischer Ortsnamen. Laut der Grammatik werden die Ortsnamen fremder Herkunft im Litauischen nicht flektiert, jedoch werden manche Ortsnamen in den Gesangstexten teilweise flektiert (*Iiffai išgélbes Iřrael* (KING 1666, 40₈), vgl. *Sře diena pafirode / pafirode / Iřraelė* (KING 1666, 29_{17–18}); *BERNėlis gimme Betleem / Betleem / del to dźauges Ieruřalem* (KING 1666, 30_{17–18}),

vgl. *Kurs Betlemė est gimmes* (KING 1666, 38₁₁)). Diese Unregelmäßigkeiten sind mit hoher Wahrscheinlichkeit mit dem Einhalten des Reims zu erklären. Auch die allgemeine Tradition des Gebrauchs der biblischen Ortsnamen kann einen Einfluss gehabt haben. Bei der vergleichenden Analyse altlitauischer Texte konnte die Tendenz festgestellt werden, Ortsnamen fremder Herkunft in den Quellen des 17. Jahrhunderts zunehmend ins System der litauischen Sprache zu integrieren und sie zu flektieren.

EGLE BUKANTYTĖ
*Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-
Nürnberg*
*Institut für Vergleichende Indogermanische
Sprachwissenschaft*
Kochstr. 4/16
D-91054 Erlangen, Deutschland
el. p.: egle_bukantyte@yahoo.de

Vardažodis XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos gramatikose

¹ [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Cenfurâ primûm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paf-tore Tilf. Litv. Præmissa eft ad Lectorem Præfatio non minus utilis, quàm neces-faria. [...] REGIOMONTI, Typis & fumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας cλo Ιcc. LIII (toliau – KIG 1653). (Faksimilinis leidimas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, atsa-kingasis redaktorius J[on-nas] Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros lei-dykla, 1957, 65–272; Kazi-miero Eigmino vertimas: 395–528 [toliau – PLKG 1957]).

² [Danielius Kleinas,] M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANI-CO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Lit-taufchen Sprache / wie man recht Littaufch lesen /

Šiame straipsnyje nagrinėjami vardažodžių aprašai Mažosios Lietu-vos XVII–XVIII amžiaus gramatikose: 1653 metų Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica*¹, to paties autoriaus 1654 metų *Compendium Litvanico–Germanicum*², 1673 metų vadinamoji Sapūno ir Šulco gra-matika *Compendium Gramaticæ Lithvanicæ*³, 1730 metų Frydricho Vilhelmo Hako *Anhang einer kurtzgefaßten Littauifchen Grammatic*⁴, 1747 metų Povilo Ruigio *Anfangsgründe einer Littauifchen Gramma-tick*⁵, 1791 metų Gotfrydo Ostermejerio *Neue Littauifche Grammatik*⁶

schreiben und reden fol.
Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV (to-liau – KIC 1654). (Faksimi-linis leidimas: PLKG 1957, 275–394; Emilijaus Krašti-naičio vertimas: 529–610.)

³ [Kristupas Sapūnas, Teofi-lis Šulcas,] COMPEN-DIUM GRAMATICÆ LI-THVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Fri-derici Reufneri, [...] Að: 1673 (toliau – SŠG 1673). (Faksimilinis leidimas: *Sa-pūno ir Šulco gramatika*, pa-rengė Kazimieras Eigmi-nas, Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklo-

pedijų leidybos institu-tas, 1997; Kazimiero Eig-mino vertimas [toliau – SŠG 1997].)

⁴ [Frydrichas Vilhelmas Hakas,] [...] Anhang einer kurtzgefaßten Litthau-ifchen GRAMMATIC Aus-gefertiget von Friederich Wilhelm Haack / S. S. Theol. Cultore, zur 3eit Docente im Littauifchen Seminario zu Halle. HAL-LE, Druckts Stephanus Or-ban, Univerf. Buchdr. [1730] (toliau – HG 1730).

⁵ [Povilas Frydrichas Rui-gys,] Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatic, in ihrem natürlichen 3u-fammenhange entworfen von Paul Friedrich Ruhig, der Gottesgelahrtheit

Beflißenen, zur 3eit Do-centen im littauifchen Seminario zu Königsberg. Königsberg, druckts und verlegt's Johann Heinrich Hartung, 1747 (toliau – RG 1747).

⁶ [Gotfrydas Ostermejeris,] Neue Littauifche Gramma-tik ans Licht gestellt von Gottfried Oftermeyer, der Trempenſchen Gemeine Paftore Seniore und der Königlich=Deutſchen Ge-fellſchaft zu Königsberg Ehren=Mitglied. Königs-berg, 1791. gedruckt bey G. E. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler (toliau – OG 1791).

ir 1800 metų Kristijono Gotlybo Milkaus *Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre*⁷.

Prieš pradedant lyginti, kaip kito vardažodžių, jų gramatinių kategorijų bei kaitymo aprašai minėtose gramatikose, trumpai aptartini ankstesni gramatikų tyrimai.

Pirmasis Mažosios Lietuvos gramatikų skirtumus aptarė Gotfrydas Ostermejeris. Dar 1786 metais jis parašė keturių gramatikų (Kleino, Sapūno ir Šulco, Hako ir Povilo Ruigio) apžvalgą, kurią vėliau, veikiausiai sutrumpintą, įdėjo į savo gramatikos, išėjusios 1791 metais, pratarinę⁸. Šia apžvalga rėmėsi vėlesni tyrėjai.

Kleino gramatikos ir jos santraukos paskirtis, šaltiniai, kirčiavimas bei ryšiai su kitomis Mažosios Lietuvos gramatikomis aprašyti Tamaros Buchienės ir Jono Palionio darbe. Jų teigimu, pagrindiniai Kleino teiginiai kartojasi visose vėlesnėse lietuvių kalbos gramatikose (Hako, Ruigio, Ostermejerio, Milkaus). Ryškiausiai Kleino įtaka matyti Hako gramatikoje: tie patys arba labai mažai tepakeisti įvairių gramatinių kategorijų bei taisyklių paaiškinimai, bemaž ta pati kalbos dalių klasifikacija, daugelis tų pačių lietuviškų pavyzdžių: *ponas, žodis, giefmė, waifus, mote, piemū, didis, dide*⁹.

Sapūno ir Šulco gramatikos pobūdį ir santykį su Kleino bei kitomis to meto klasikinėmis gramatikomis ištyrė Kazimieras Eigminas¹⁰. Jo nuomone, didžiausią įtaką ši gramatika padarė Ostermejerio gramatikai¹¹.

XVII–XVIII amžiaus gramatikos trumpai apžvelgiamos Jono Palionio¹², Algirdo Sabaliausko¹³ ir Zigmo Zinkevičiaus darbuose¹⁴. Iš šių aprašomojo pobūdžio veikalų išsiskiria Aldonos Paulauskienės monografija, kurioje išsamiai nagrinėjama Kleino, Sapūno ir Šulco bei anoniminės gramatikos *Universitas lingvarum Litvaniae*¹⁵ sandara, kalbos dalių skirstymas, gramatinės kategorijos, gramatikų terminija ir kt.¹⁶

Minėtini ir siauresnėms temoms skirti darbai. Apie Kleino, Hako, Ruigio ir Milkaus gramatikų ortografiją bei vokalizmą nagrinėdama Kristijono Donelaičio *Metų* fonologinę sistemą rašė Tamara Buch¹⁷.

⁷ [Kristijonas Gotlybas Milkus,] *Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre*, worinn zwar die von dem jüngern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit ftarken Zufätzzen und neuen Aus-

arbeitungen verbeffert und vermehrt worden von Chriftian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen. Königsberg, 1800. Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey (toliau – MG 1800).

⁸ OG 1791, IX–XVI.

⁹ T[amara] Buchienė; J[onas] Palionis, „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 42–43.

¹⁰ Kazimieras Eigminas, „Sapūno–Šulco gramatika ‘Compendium grammati-

cae lithvaniae’“, *Mūsų kalba* 3, 1975, 9–13; „Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco ‘Compendium Grammaticae Lithvanicae’“, *SŠG* 1997, 9–32.

¹¹ Eigminas 1997, 31.

¹² Jonas Palionis, „Lietuvių kalbos gramatikos“, *Mūsų kalba* 3, 1975, 3–9; *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 101–106; 129–139.

¹³ Algirdas Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslo, 1979, 17–20.

¹⁴ Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senujų raštų kalba*, Vilnius: Mokslo, 1988, 87–94, 103–105; *Lietuvių kalbos istorija* 4. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslo, 1990, 251, 260–261, 262–264, 267.

¹⁵ Universitas lingvarum Litvaniae in principali duca tus ejusde[m] dialecto grammaticis legibus circumscripta [...], Vilnae, 1737. (Faksimilinis leidimas: *Universitas lingvarum Litvaniae*, iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė K[azimieras] Eigminas, Vilnius: Mokslo, 1981.)

¹⁶ Aldona Paulauskienė, *Pirmosios lietuvių kalbos gramatikos*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2006.

¹⁷ Tamara Buch, „The phonological system of the ‘Metai’ by Christian Done-laitis“, *Tamara Buch. Opuscula Lithuanica*, wydął Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 129–278.

Zigmas Zinkevičius tyrė Mažosios Lietuvos gramatikose pateiktus tarmių aprašus¹⁸, Jurgis Pakerys – priesaginių veiksmažodžių darybą¹⁹, Kazys Ulvydas – nekaitomąsias kalbos dalis bei jų skirstymą²⁰, o Vitas Labutis – sintaksės dalykus²¹.

Šis straipsnis pradedamas kalbos dalių klasifikacijos Mažosios Lietuvos gramatikose aptarimu. Toliau tiriama, kaip jose skirstomi vardažodžiai, kokios kategorijos apžvelgiamos, į kokias smulkesnes rūšis skaidomi daiktavardžiai, įvardžiai ir skaitvardžiai. Dėl straipsnio apimties atsakyta konkrečių daiktavardžių linksniuotųjų aptarimo.

1. KALBOS DALYS. Jau pirmosios lietuvių kalbos gramatikos skyriuje „De NOMINE & ACCIDENTIBUS“ skiriamos aštuonios žodžių rūšys („vocos integræ, quarum octo species enumerantur“): *Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Præpositio, Conjunctio & Interjectio* (KIG 1653, 24). Jos toliau skirstomos nurodant, kad *vardažodis, įvardis, dalyvis* kaitomi (*flexiles, feu variables*) linksniais, *veiksmažodis* – nuosakomis, laikais ir asmenimis, o *prieveiksmis, prielinksnis, jungtukas* ir *jaustukas* – iš viso nekaitomi arba yra nevariijuojantys, pastovūs (*inflexiles & invariables*). Apie nekaitomus žodžius rašoma ir skyriuje „De ADVERBIO“: tai „žodžiai, kurie neturi savo kaitymo [„que nullam fui flexionem. Aut variationem [...] admittunt“] (išskyrus laipsniuojamus prieveiksmius) ir vadinami nekaitomaisiais [inflexiles], arba pastoviaisiais [invariables], arba nelinksniuojamaisiais [indeclinabiles] žodžiais [...]“ (PLKG 1957, 505; KIG 1653, 133). Taigi žodžių rūšys Kleino skirstomos į dvi opozicines grupes: *flexiles, variables* (kaitomas) – *inflexiles & invariables & indeclinabiles* (nekaitomas).

Kompendiume, kaip ir gramatikoje, Kleinas skiria aštuonias žodžių rūšis („achterley Art der Worte“), išlaiko jų pateikimo tvarką. Nurodoma, kad tokios žodžių rūšys būdingos ir kitoms kalboms, o jų pavadinimai perimti iš lotynų kalbos, plg.: „Es find aber / wie in andern / alfo auch diefer Sprach / achterley Art der Worte / die auff latein gegenennt werden“ (KIC 1654, 10). Išvardijus žodžių rūšis, teigiama, kad pirmosios keturios žodžių rūšys yra iš dalies linksniuojamos, iš dalies asmenuojamos („theils decliniret, theils conjugiret werden“), t. y. turi linksnius (*Cafus*), skaičius (*Numeros*) (skaičius nebuvo nurodytas KIG 1653), laikus (*Tempora*) ir nuosakas (*Modos*) (asmens kategorija *Perfonas* nebeminima kaip KIG 1653). Kitos keturios žodžių rūšys nekaitomos („nicht verwandelt“ [KIC 1654, 11]). Skyrelyje „Von den übrigen Wörtern / die eine Rede helften machen“ priduriama, kad nekaitomi žodžiai yra tokie, kurie nekaitomi gimine, nelinksniuojami

¹⁸ Zigmas Zinkevičius, „Se-nųjų lietuvių kalbos gramatikų duomenys ir ano meto tarmės“, *Lituanistica* 1–2, 2009, 52–57.

¹⁹ Jurgis Pakerys, „Priesaginių veiksmažodžių daryba Kleino, Sapūno-Šulco ir Hako gramatikose“, *Archivum Lithuanicum* 8, 2006, 211–232; „Priesaginių veiksmažodžių daryba Ruigio, Ostermejerio ir Milkau gramatikose“, *Archivum Lithuanicum* 9, 2007, 183–214.

²⁰ Kazys Ulvydas, „Nekaitomosios kalbos dalys pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose“, *Lietuvių kalbos prieveiksmiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 326–360.

²¹ Vitas Labutis, „Sintaksė D. Kleino gramatikoje“, *Baltistica* 26(2), 1990, 114–118; „Pirmųjų spausdintų lietuvių kalbos gramatikų sintaksė“, *Archivum Lithuanicum* 6, 2004, 51–62.

ir neasmenuojami („weder *movirt*, noch *declinirt*, noch *conjugiret*“), o yra nekintami (*unverwandelt*) (KIC 1654, 101; PLKG 1957, 603).

Sapūno ir Šulco gramatikos skyriuje „De Grammaticâ Vocis confideratione effentiali“, panašiai kaip Kleino gramatikoje, žodžiai pirmiausia skirstomi į kaitomus (*flexibilis*, plg. KIG 1653 *flexiles*) ir nekaitomus (*inflexibiles*, plg. KIG 1653 *inflexiles*). Pirmą kartą pateikiami apibrėžimai: kaitomieji žodžiai yra tokie, kurių galūnė gali būti kaitoma („*terminatio flecti poteft*“); nekaitomieji žodžiai yra tokie, kurių galūnė negali būti kaitoma („*terminatio flecti non poteft*“) (SŠG 1673, 14). Toliau kaitomieji žodžiai skaidomi smulkiau į *linksniuojamuosius* (*declinabiles*), pvz.: *vardažodis* (*Nomen*), *įvardis* (*Pronomen*) ir dalyvis (*Participium*), ir *asmenuojamuosius* (*Conjugabiles*), pvz., *veiksmažodis* (*Verbum*) (SŠG 1673, 14). Kalbant apie veiksmažodį Sapūno ir Šulco gramatikoje pavartojamas lotyniškas kalbos dalies terminas *Pars Orationis* (SŠG 1673, 39).

Hako gramatikoje dėl trumpumo skirstymo į kalbos dalis ir tų dalių smulkesnio aptarimo atsisakoma, plg.: „ES wird nicht nöthig feyn, daß hier gezeiget werde, was und wie mancherley ein *Nomen* fey, weil man hier folches als was bekanntes woraus fetzen kan; zumahlen auch der Raum eines *Compendii*, sich in Weitläufftigkeiten ohne Noth einzulaffen, nicht verftatten“ (HG 1730, 238). Tačiau iš skyriaus pavadinimo „Der dritte Theil von den PARTICVLIS“ aišku, kad nekaitomuosius žodžius (tiksliau, nelinksniuojamus ir neasmenuojamus) Hakas vadina *dalelytėmis* (HG 1730, 322).

Ruigio gramatikoje žodžiai taip pat skirstomi į dvi opozicines grupes: kintamus (*veränderlich*) ir nekintamus (*unveränderlich*). Teigiama, kad kintami žodžiai gali turėti papildomų reikšmių (pvz., *Ponas* in Gen. *Pono*), o nekintami turi tik pagrindinę reikšmę, pavyzdžiui, prieveiksmis *geray* 'gut' (RG 1747, 17). Vietoj termino *žodžių rūšys* Ruigys renka tradicinį *partes orationes* (jis vartotas jau Sapūno ir Šulco gramatikoje), plg.:

Diese unterfchiedene Wörter, als: *Nomina*, *fubftantiva*, *adjectiva*, *numeralia*, *Pronomina*, *Verba*, *Participia*, *Præpofitiones*, *Adverbia*, *Conjunctiones* & *Interjectiones*, find die fo genannten *Partes Orationis* (RG 1747, 18).

Nekaitomuosius *pagalbinius žodžius* (*Nebenwörter*) Ruigys taip pat vadina *dalelytėmis* (*particulæ*), plg.: „Die unveränderlichen *Nebenwörter* werden *particulæ* genennet“ (RG 1747, 18). Taigi įsivedama dar viena opozicija: pagrindiniai žodžiai (kaitomi) ir pagalbiniai žodžiai (nekaitomi).

Ostermejeris, kaip ir Ruigys, kalbos dalis vadina *partes orationis*. Nurodo, kad šis terminas (*Kunftwörter, Vocabula technica*) paimtas iš lotynų kalbos: „Diefе Kunftwörter (*Vocabula technica*) rühren von den Lateinern her, und heiffen bey ihnen die acht *Partes orationis*“ (OG 1791, 16). Taigi jau suvokiamas žodžio ir kalbos dalies skirtumas: kalbos dalies sąvoka netapatinama su žodžiu. Paaiškinamas termininis sąvokos *kalbos dalis* pobūdis. Iš Sapūno ir Šulco gramatikos perimama *flexibiles : inflexibiles* opozicija. Ostermejeris nurodo, kad kaitomieji žodžiai (*flexibiles*) įvairiais būdais kinta („vielfache Veränderung“), o nekaitomieji (*inflexibiles*) – lieka tokie, kokie yra. Taip pat paminima, kad nekaitomi žodžiai kitaip vadinami *dalelytėmis* (*particulae*, plg. Hako ir Ruigio gramatikos) (OG 1791, 16).

2. VARDAŽODŽIŲ SKIRSTYMAS. Kleinas gramatikoje vartoja lotynišką terminą *Nomen*, kuris apima daiktavardį, būdvardį ir skaitvardį. Į būdvardžius ir daiktavardžius vardažodis (*nomen*) skiriamas pagal kokybę (*Qualitas*): „Ex *Qualitate* *Nomen* aliud est *Substantivum*, ut: *Ponas Dominus*; aliud *Adjectivum*, ut: gėras *bonus*“ (KIG 1653, 24). Skaitvardis nagrinėjamas atskirame priede „Appendix. De *Nominibus Numeralibus*“ (KIG 1653, 73–75).

Kompendiume Kleinas pirmą kartą daiktavardžius atskiria nuo būdvardžių: daiktavardis (*Substantivum*) – savarankiškas žodis (*selbstendiges Wort*), vartojamas vienas, pavyzdžiui, *Ponas*, būdvardis (*Adjectivum*) – pridedamasis žodis, jungiamas prie daiktavardžio („ein beyftendiges oder Zufatzwort / so dem *Substantivo* beyftehet“), pavyzdžiui, gėras *Ponas* (KIC 1654, 11).

Ruigio gramatikoje pirmą kartą teikiamas vardažodžio apibrėžimas. Tai kaitomasis žodis, kuriuo mes žymime mąstomą daiktą (subjektą), plg.:

Ein veränderliches Wort, womit wir eine Sache überhaupt (*subjectum*) bezeichnen, die wir in Gedanken hegen, heisset ein *Nomen*, z. B. *Žmogus* ein Mensch, *Gražus* der Schöne, *Pirmas* der Erste, *Jis* Er æ. (RG 1747, 17).

Iš pavyzdžių matyti, kad prie vardažodžių Ruigys priskiria ir asmeninį įvardį *jis*.

Vardažodis Ruigio detaliau skaidomas į daiktavardį (*Nomen substantivum*), būdvardį (*adjectivum*) ir skaitvardį (*numerales*). Ruigys (RG 1747, 17–18) pirmasis pateikia jų apibrėžimus: daiktavardis (*Nomen substantivum*) reiškia patį daiktą arba esinį („die Sache selbst oder daseyendes Wesen ausdrucket“), būdvardis parodo daikto kokybę („die Befchaffenheit [qualitatem] der Sachen anzeiget“), skaitvardis apibūdina skaičių („die Zahl [quantitatem] derselben bestimmet“).

Skyriuje „Von der *formatione Nominis, in specie Adjectivi*“ būdvardį Ruigys (vėliau ir Milkus [MG 1800, 18]) apibrėžia panašiai:

Adjectiva find Wörter, die die Befchaffenheit der Sachen, (*Substantivorum*,) und also auch *Pronominum Substant.* ausdrucken, ſowol überhaupt, als auch nach ihrem *Genere, Numero, Cafu, Gradu* und befondern Unterſchiede oder Nachdruck, (*Emphafi*,) ſo jene, nach welchen ſie ſich richten müſſen, erfordern (RG 1747, 36).

Apibrėžime išvardijamos būdvardžių gramatinės kategorijos. Tačiau matyti, kad nedaroma skirtumo tarp reiškinius žyminčių ir juos tik nurodančių kalbos dalių – daiktavardžių (*Substantivorum*) bei daiktavardinių įvardžių (*Pronominum Substant.*).

Ostermejerio gramatikos skyriuje „Das erſte Capitel, vom *Nomine*“ teigiama, kad vardažodis yra arba daiktavardis, arba būdvardis: „Das *Nomen* iſt theils *Subſtantivum*, theils *Adjectivum*“ (OG 1791, 17). Taigi vėl nekalbama apie skaitvardį. Daiktavardžius ir būdvardžius Ostermejeris vadina pagrindinėmis vardažodžio rūšimis (Hauptarten). Būdvardžio apibrėžime jis pabrėžia sintaksinę būdvardžio ypatybę eiti su daiktavardžiu: „Die *Adjectiva* find, vermöge ihres Namens, ſolche *Nomina*, die den *Subſtantiis* beygefügt werden, um eine und die andere Eigenschaft vohn ihnen anzuzeigen“ (OG 1791, 32).

3. TIKRINIAI IR BENDRINIAI DAIKTAVARDŽIAI. Kleino darbuose daiktavardžiai skirstomi į tikrinius (*Proprium*), pavyzdžiui, *Adomas*, ir bendrinius (*Appellativum*), pavyzdžiui, *žmogus*.

Sapūno ir Šulco gramatikos skyriuje „De Diviſione *Nominis* reſpectu ſignificationis“ („Apie vardažodžių skirstymą pagal reikšmę“) tikrinių (*proprium*) ir bendrinių (*appellativum*) daiktavardžių skirtumas aiškinamas taip: tikrinis vardažodis tinka tik vienam daiktui pavadinti („quod uni faltem rei *convenit*“), o bendrinis yra bendras daugeliui („quod multis eſt *commune*“) (SŠG 1673, 23).

Skyriuje „Erſter Abſchnitt. Vom *Nomine Subſtantiuo*“ kalbėdamas apie daiktavardžius, Ostermejeris pažymi, kad daiktavardžiai gali būti skirstomi į bendrinius (*apellatiua*), kurie žymi tai, kas bendra („bezeichnen [...] *Genera* und *Species*“), ir tikrinius (*propria*), žyminčius tai, kas individualu („bezeichnen [...] *Individua*“) (OG 1791, 17).

Nei Hako, nei Ruigio ar Milkaus *proprium* : *appellativum* daiktavardžiai atskirai neminimi. Tokio daiktavardžių skirstymo šiose gramatikose apskritai nėra (nors terminas *proprium* kartais pasitaiko pastabose, pavyzdžiui, kalbant apie tikrinių daiktavardžių kaitymą).

4. GIMINĖMIS KAITOMI DAIKTAVARDŽIAI. Kleinas daiktavardžius pagal giminę skirsto į kintamuosius (*mobile*), pavyzdžiui, *Adomas*, *Adomienė*, ir nekintamuosius (*immobile*)²², pavyzdžiui, *stalas* (KIG 1653, 24; KIC 1654, 11).

Sapūno ir Šulco gramatikoje pateikiamas kintamosios giminės daiktavardžių apibrėžimas. Kintamuoju (*mobile*) čia vadinamas toks daiktavardis, kuris turi dvi galūnes („eft *duarum terminationum*“) (SŠG 1673, 23).

Hako gramatikoje atsiranda atskiras skirsnis apie daiktavardžių kaitymą giminėmis („*Motio*“). Pavyzdžiui, joje teigiama, kad lietuvių kalbai būdinga iš vyriškosios giminės pasidaryti moteriškosios giminės daiktavardį. Moteriškosios giminės daiktavardžiai visuomet turi galūnę *-e* [= *-ė*], plg.:

Die Motio eines Nominis Substantivi, da man nemlich vom genere Mafculino ein Fæmininum macht, ift bey den Litthauern fehr gewöhnlich, fo, daß fich das Fæmininum allemahl auf e endiget (HG 1730, 242).

Toliau teikiama pavyzdžių: *Kaimynas* der Nachbar – *Kaimynke* Nachbahrin, *Karálus* der Kõnig – *Karaliene* die Kõnigin, *Kunigas* ein Prediger – *Kunige* des Predigers Frau (HG 1730, 242).

Ruigio gramatikoje apie kaitymą giminėmis (čia be lotyniško termino *motion* teikiamas vokiškas atitikmuo *Veränderung*) kalbama išsamiau. Paminima, kad vyriškosios giminės galūnė numetama. Ją pakeičia galūnė *-e* (kartais *-a*), prieš kurią įterpiama *-en* arba *k*, plg.:

Die Motion oder Veränderung des generis mafculini ins fæmininum gefchiehet durch die Wegwerfung der terminationis mafculinæ, und Erfetzung derfelben mit e, (zuweilen auch a), præcedente plerumque en, zuweilen auch k (RG 1747, 20).

Be to, Ruigio gramatikoje pastebima, kad neįprastai iš vyriškosios giminės daiktavardžio *Žmogùs* padaromas moteriškosios giminės daiktavardis *Žmonà* (RG 1747, 20).

Milkaus gramatikoje, be Hako ir Ruigio minėtos formos *Kunnigè* (iš *Kunnigas*), duodama ir *Kunnigènè*: „*Kunnigas* ein Prediger, *Kunnigè* auch *Kunnigènè* eine Prediger=Frau“ (MG 1800, 21). Taigi vėlesnėse Mažosios Lietuvos gramatikose daugiau dėmesio kreipiamą į darybą ir išimtis.

Plačiausiai apie daiktavardžių kaitymą giminėmis rašoma Ostermejerio gramatikoje. Joje, kaip ir Kleino gramatikoje, skiriami *immobilia* ir *mobilia* daiktavardžiai. Kintamaisiais vadinami tokie daiktavardžiai, kurie pereina į kitą giminę („welche in ein ander Gefchlecht

²² Prie kintamųjų (*mobilia*) skiriami būdvardžiai ir tie daiktavardžiai, iš kurių sudaromi atitinkami moteriškosios giminės daiktavardžiai. Nekintamaisiais (*immobilia*) laikomi vardažodžiai, neturintys skirtingų lyčių, plg. PLKG 1957, 620.

übergehen“ [OG 1791, 17]). Ostermejeris pateikia daugiausia pavyzdžių (net 19), iliustruojančių šį kitimą, plg. OG 1791, 18:

Pagons, ein Heyde – Pagonka eine, Heydin.
Krikščions, ein Chrif – Krikščanka, eine Chrifin.
Senuttis, der Großvater – Senuttē, die Großmutter.
Mokitojis, ein Lehrer – Mokitoje, eine Lehrerin.
Jurgis, der George – Jurgene, deffen Weib.
Dėdžius, des Vaters Bruder – Dėdžiūwėnė, deffen Frau.
Gafpadorus, der Wirth – Gafpadinnė, die Wirthin.

Ostermejeris pirmą kartą išvardija, kokios reikšmės daiktavardžiai gali būti kintamieji. Jo nuomone, tai daiktavardžiai, reiškiantys religiją, tautybę, tarnybą, titulą ir pan. („nemlich die eine Religion, Nation, Amt, Würde, Gefchäfte u. dergl. anzeigen“ [OG 1791, 18]). Be to, jis pastebi, kad bendriniai daiktavardžiai gali tapti tikriniais kintamaisiais (*mobilia*), pavyzdžiui, iš vyriškų pavardžių *Erėlis*, *Ridikis*, *Vanags* padaromos žmonių pavardės *Erelėne*, *Ridikėne*, *Wanagėne* (OG 1791, 18).

5. VARDAŽODŽIŲ KATEGORIJOS. Vardažodis (*Nomen*) Kleino gramatikoje pradedamas nagrinėti nuo akcidencijų²³. Kleino gramatikoje skiriamos aštuonios vardažodžių akcidencijos („*Nomini accidunt octo*“ [KIG 1653, 24]): kokybė (*Qualitas*)²⁴, skaičius (*Numerus*), asmuo (*Persona*), linksnis (*Casus*), linksniuotė (*Declinatio*), giminė (*Genus*), pavidalas (*Species*) ir figūra (*Figura*)²⁵. Kleino kompendiume prie lotyniško termino *accidentia* duodamas vokiškas atitikmuo – „8 *Accidentia* oder Zufälle²⁶“. Ten pat pateikta ir akcidencijų vokiškų atitikmenų, pavyzdžiui, „*Qualität / oder Beschaffenheit*“ (ypatybė, savybė) (KIC 1654, 11).

Sapūno ir Šulco gramatikoje akcidencijos taip pat minimos. Čia teigiama, kad žodis gramatiškai nagrinėjamas pagal akcidencijas (*Accidentaliter*) arba pagal savo esmę (*Effentialiter*) (SŠG 1673, 12). Tačiau akcidencijos nevardijamos. Toliau apie akcidencijas užsimeinama tik nagrinėjant žodžių kirtį²⁷.

Trečiojoje Sapūno ir Šulco gramatikos dalyje „*De Grammaticâ Vocis confideratione effentiali*“ („Apie esminį žodžio gramatikos aptarimą“), kur minimos gramatinės vardažodžių kategorijos (skaičius, linksnis, giminė), vardažodis aptariamas ne pagal akcidencijas, o iš esmės (*effentialis*) (SŠG 1673, 14).

Hako gramatikoje akcidencijos vadinamos vienetais ar dalykais (*Stücke*). Jų išvardijama šeši (nors minima septyni – die fieben Stücke):

²³ Terminas *akcidencija* 'laikinas, neesminis daikto požymis' perimtas iš lotynų kalbos gramatikų, į kurias šis žodis atėjo iš filosofijos veikalų.

²⁴ Kokybė Kleinas laikė viena iš vardažodžių akcidencijų, pagal kurią vardažodžius skirstė į daiktavardžius ir būdvardžius.

²⁵ Be gramatinių kategorijų prie akcidencijų priskiriamos ir darybinės kategorijos: pavidalas (*species*) – išvestinių formų daryba, figūra (*figura*) – sudurtinių žodžių daryba.

²⁶ Versta ir *atsitikimai*, žr. Buchienė, Palionis, PLKG 1957, 38.

²⁷ „Pagal akcidencijas nagrinėjamas žodžių kirtis“ (SŠG 1997, 85).

Werden also im Nahmen Gottes die sieben Stücke, als: *Genus, Numerus, Casus, Declinatio, Motio* und *Persona* durchgegangen, und das nöthigste dabey angemercket (HG 1730, 238).

Taigi visiškai nevartojami Kleino terminai *Qualitas, Species & Figura*, ir pridodamas naujas – *Motio* (kaitymas giminėmis). Kaip ir Kleino gramatikoje, kaip kategorija teikiamas linksniavimas (*Declinatio*).

Hako gramatikoje, skirtingai nei Kleino darbuose, pirmiau rašoma apie giminę, skaičių ir linksnį, tik paskui – apie linksniavimą (KIG 1653 ir KIC 1654 giminės kategorija aptariama paskutinė prieš darybos kategorijas – pavidalą ir figūrą). Tokios tvarkos pradedama laikytis ir vėlesnėse Ruigio, Milkaus bei Ostermejerio gramatikose.

Ruigio gramatikos įvadinėje dalyje aiškinama, kad kaitomieji žodžiai, be pagrindinės reikšmės (*Hauptbedeutung*), turi įvairių papildomų reikšmių (*Nebenbedeutungen*) – giminę, linksnį ir skaičių, plg. RG 1747, 18. Kiekviena papildomoji reikšmė turi savo specialų rodiklį („Merkmale oder characterum“). Keičiantis papildomosioms žodžio reikšmėms, keičiasi ir jų rodikliai, plg.:

Eine jede befondere Nebenbedeutung erfordert befondere oder eigene Merkmale, (charakteres,) und folglich ziehet auch die Veränderung der verschiedenen Nebenbedeutungen eines Worts eine Veränderung ihrer Merkmale oder characterum nach sich (RG 1747, 18–19).

Taigi Ruigys žodžio giminę, skaičių, linksnį sieja su papildomomis žodžio reikšmėmis (t. y. vidine žodžio savybe), o jų raišką (pavyzdžiui, daiktavardžių kilmininko galūnę -o) laiko papildomosioms reikšmėms būdingais rodikliais.

Ruigys aiškiai nustato (o Milkus vėliau pakartoja) kaitomųjų žodžių nagrinėjimo tvarką: 1) be pagrindinės vardažodžio reikšmės būtina aptarti papildomųjų reikšmių (skaičiaus, giminės, laiko) skirtumus; aprašyti jų žymėjimą ir kaitymą (pavyzdžiui, linksniavimo paradigmas). Visa tai Ruigys vadina lotynišku terminu *Formatio*, pažodžiui išvertus – daryba, kuri galinti būti taisyklinga (*regularis*) arba netaisyklinga (*irregularis*) (RG 1747, 19; plg. MG 1800, 19).

Ostermejerio gramatikoje apie akcencijas (vienetus, šalutines reikšmes) vietos taupumo sumetimais nekalbama. Iš karto nagrinėjamos pačios kategorijos.

5.1. GIMINĖ (*GENUS*). Giminei visose Mažosios Lietuvos gramatikose skirtas atskiras skyrelis arba skirsnis. Kleino gramatikoje (KIG 1653, 60) nurodomos trys vardažodžių giminės: vyriškoji (*Maſculinum*),

moteriškoji (*Fæmininum*) ir bendroji (*Commune*). Bendrosios giminės vardažodžiais laikomi *fmertis*, *žmones*, *trys*, dviskaita *dviem* (KIG 1653, 62). Bevardė giminė (*Neutrus*), išskyrus įvardinį būdvardį *tas*, *ta*, *tai*, anot Kleino, lietuvių kalbai nebūdinga (KIG 1653, 60).

Kleino kompendiume prie bendrosios giminės vardažodžių dar priskiriamas skaitvardis *dviuju* (KIC 1654, 41). Taip pat daiktavardis *Žwèris*, nes sakoma *piktas Žwèris* ir *pikta Žwèris*, ir *mėška*, kuris yra vyriškosios giminės, kai reiškia patiną, ir moteriškosios giminės, kai reiškia patelę („*mėška* iſt ein *Maſculinum*, wenns bedeutet einen Bären / *Fæm.* eine Bärin“ [KIC 1654, 41]).

Sapūno ir Šulco gramatikoje nurodoma tik vyriškoji ir moteriškoji giminė, tačiau yra pastaba, kad vienintelę bendrosios giminės formą (*Generis communis*) turi skaitvardis *Trys* (SŠG 1673, 24, plg. KIG 1653, 46). Apie bendrąją giminę taip pat užsimenama, aptariant netaisyklinuosius vardažodžius. Paminima, kad vyriškosios giminės daiktavardžio *žmogus* daugiskaita yra bendrosios giminės („*Maſculinum in plurali Commune*, *žmogus* / *Homo*, *žmones Homines*“ [SŠG 1673, 34]).

Hako ir Ostermejerio gramatikose išlaikoma dvinarė giminės sistema (apie bendrąją giminę iš viso nekalbama, bet paminima, kad lietuvių kalba neturi bevardės giminės), plg.:

HG 1730, 238 Das Genus iſt bey den Litthauern nur zweyerley: *Maſculinum* und *Foemininum*. Kein Genus *Neutrum* giebtſ hier nicht.

OG 1791, 18–19 Wie wir hier bey den *mobilibus* zwey Genera wahrgenommen; alſo finden die ſich auch nur überhaupt bey allen übrigen *Subſtantiuis*. Ein Theil derfelben find *Maſculina*, und ein andrer Theil *Feminina*; *Neutra* find hier nicht.

Ruigio gramatikos skyriuje „Von der *formatione Nominis, in ſpecie Subſtantivi*“ skiriamos trys daiktavardžių giminės: „Das Genus der *Subſtantivorum* iſt dreyerley, *Maſculinum*, *Fæmininum* und *Commune*“ (RG 1747, 19). Taigi čia Ruigys greičiausiai remiasi Kleino, o ne Hako gramatika. Iš bendrosios giminės daiktavardžių paminimi du: *Smer-tis* ir *Žmones* (pavyzdžiai iš KIG 1653). Taip pat nurodoma, kad bendrosios giminės daiktavardžių yra nedaug. Jie turi arba vyriškosios giminės galūnę, pavyzdžiui, *fmertis*, arba moteriškosios giminės galūnę, pavyzdžiui, *Žmonės*²⁸. Analogiškai giminė aprašyta ir Milkaus gramatikoje (plg. MG 1800, 21).

²⁸ „*Communis generis* find in *Nominat.* einige wenige und promiſcue, bald *terminationis maſculinæ*, als *Smertis* der Tod; bald *fæmininæ*, als *Žmones* die Menſchen. Diefes in allen *caſibus pl.*“ (RG 1747, 20).

5.1.1. GIMINĖS NUSTATYMO BŪDAI. Giminės nustatymo būdai minimi jau Kleino gramatikoje. Pasak Kleino (KIG 1653, 61–64), giminę galima nustatyti trejopai: iš reikšmės (*ex significatione*), iš galūnės (*ex terminatione*) ir pagal mažybines formas ([*ex*] *diminutione*). Nagrinėdamas daiktavardžius pagal reikšmę, Kleinas skiria vyriškosios giminės daiktavardžius – vyrų (vyriškos išvaizdos dievų, dvasių) vardus, vyriškų pareigų, mėnesių, tautų ir vėjų pavadinimus, moteriškosios giminės daiktavardžius – moterų vardus, moterų pareigų, deivių, miestų, kaimų, kraštų, medžių pavadinimus.

Kompendiume Kleinas mini tik daiktavardžius, reiškiančius vyrų arba moterų vardus ir pareigas:

Die ein Mannes Nahmen / oder Ampt bedeuten / find *Maſculina*, ob fie gleich wie *Fæminina* ſich enden / die aber Weiber Nahmen find / oder weibliche Aempter bedeuten / find *Fæmin*. *Generis*, ob fie gleich der *Maſculinorum* Endung haben [...] (KIC 1654, 41).

Vertimas

Tie vardai, kurie reiškia vyrų vardus arba pareigas, yra vyriškosios giminės, nors jų galūnės sutampa su moteriškosios giminės galūnėmis, o tie, kurie reiškia moterų vardus arba moteriškas pareigas, yra moteriškosios giminės, nors jie ir turi vyriškosios giminės galūnę (PLKG 1957, 561).

Sapūnas ir Šulcas daiktavardžius skirsto panašiai kaip Kleinas, tik prideda daugiau ir kitokių pavyzdžių: vyrų pareigų – *Burgmiſtras*, *Szaltifzjus*, dievų ir dievybių – *Kaukas*, *Gabwartas*, *Gabjaujis* (klėčių dievas) (plg. SŠG 1673, 24–25). Be to, Sapūno ir Šulco gramatikoje neminimi tautų ir vėjų pavadinimai, o papildomai įdedami šunų vardai (pvz.: *Keiteris*, *Turkus*, *Paffonas* [SŠG 1673, 25]).

Nei Hako, nei Ruigio gramatikose daiktavardžių skirstymas pagal reikšmę neaptiriamas. Vis dėlto Hakas pamini, kad vardų giminę galima nustatyti iš reikšmės arba iš pagrindinių galūnių: „Das *genus Nominum* wird erkannt, theils an der Haupt=Endung, davon in einer jeden *Declination* wird gefaget werden; theils an der Bedeutung“ (HG 1730, 239).

Daiktavardžių skirstymas pagal reikšmę pateikiamas Ostermejerio gramatikoje. Ostermejeris skiria vyrų vardus: *Jons* (*Jonas*) (yra KIG 1653), *Obrys* der Abraham, pavardes: *Waifswilla* der Waifchwill, *Kawôla* der Kawohl; iš mistinių dievybių vardų išvardijami: *Angelas* ein Engel (yra KIG 1653), *Czarts* der Teufel (KIG 1653 – *Wélinas*),

Perkuns der Jupiter; iš vyriškų pareigų minimos: *Sudzia* (yra KIG 1653; SŠG 1673) ein Richter, *Lefinčius* der Förfter, *Waits* der Dorffschulze. Taip pat duodama mėnesių pavadinimų, pvz.: *Kowinnis* der Februar (SŠG 1673 – *Kowas*), *Karwelinnis* (kaip SŠG 1673) der Mårz, *Súltekis* der April. Paaiškinama šių pavadinimų vartoseną: „Es find dieses eigentlich *Adjectiua*, bey denen das Wort *Menŭ* der Monat, muß verſtanden werden“ (OG 1791, 19).

Yra ir vėjų vardų: *Szaurys* (KIG 1653, 61 – *fzáure*) Nordwind, *Pétuwys* der Sündwind, *Žiemys* der Oftwind, *Wakarinnis* (KIG 1653, 61 – *Wakarine*) der Weſtwind. Matyti, kad vėjų vardai *žiemys*, *šiaurys* teikiami jau vyriškosios, o ne moteriškosios giminės (kaip KIG 1653, 61).

Moteriškosios giminės daiktavardžiai pagal reikšmę skirstomi į moterų vardus: *Urte* Dorothea, *Aguže* Agnete, *Mucze* Anna, *Elze* Elifabeth, moteriškų dievybių, pavyzdžiui, *Žemyna* die Erdgöttin, *Laima* die Glückgöttin, moterų pareigų, pavyzdžiui, *Pribuwėja* eine Hebamme, *Auklė* eine Kinderwärterin, *Werpėja* eine Spinnerin, pavadinimus. Taip pat minimi moteriškosios giminės upių vardai: *Priegorā* der Pregel, *Ifra* die Inſter, *Szeßuppe* die Schefchup, ir išimtis *Nemôns* („*Nemôns* der Memelftrom ift ein *Maſculinum*“ [OG 1791, 19]).

Kleino, Sapūno ir Šulco bei Ostermejerio gramatikose vienu iš giminės nustatymo būdų laikomos vardažodžių mažybinės formos, pvz.: *žodis* – *žodėlis*, *awis* – *awėlė* (plg. KIG 1653, 64; KIC 1654, 42; SŠG 1673, 27). Hako, Ruigio ir Milkaus gramatikose tokios taisyklės nėra.

5.2. SKAIČIUS (*Numerus*). Skaičius Kleino gramatikoje vadinamas viena iš vardažodžių akcidenčių (plg. KIG 1653, 24; KIC 1654, 11). Graikų kalbos pavyzdžiu skiriama trinarė skaičiaus kategorija: vienaskaita, dviskaita ir daugiskaita. Trinarė sistema ir visose vėlesnėse Mažosios Lietuvos gramatikose.

Hakas iš Kleino perima pastabą apie dviskaitą. Teigiama, kad vardažodžių dviskaita sudaroma su skaitvardžiu *du* arba *dwi* (HG 1730, 239).

Ruigio ir Milkaus gramatikose paminima, kad vardažodžio ir prieš jį einančio skaitvardžio *du* (vyr. g.) arba *dwi* (mot. g.) galūnės sutampa, todėl vardažodžio dviskaitos galima mokytis iš skaitvardžio *Du*, *Dwi* kaitymo (RG 1747, 20; MG 1800, 21).

Daugiskaitos rodikliu Ruigio laikomas paskutinio skiemens <s> („*Des pluralis* mehrentheils das *s* in der letzten Syllbe“ [RG 1747, 20]). Nuo dviskaitos ir daugiskaitos, anot Ruigio, skiriasi vienaskaita, kuri

šių rodiklių neturi („Des *Singularis*, die Ermangelung dieser Zeichen in den meisten *cafibus*“ [RG 1747, 20]). Milkus taisyklės pakartoja (plg. MG 1800, 21).

5.3. LINKSNIS (*Cafus*). Kleino gramatikoje skiriami 6 linksniai: vardininkas (*Nominativus*), kilmininkas (*Genitivus*), naudininkas (*Dativus*), galininkas (*Accusativus*), šauksmininkas (*Vocativus*) ir abliatyvas (*Ablativus*). Abliatyvas dar skaidomas smulkiau: į įnagio (*Instrumentalis*), pavyzdžiui, *žodžiu*, ir vietos (*Localis*), pavyzdžiui, *žodije* (KIG 1653, 28).

Kompendiume (KIC 1654, 13) Kleino teikiami tie patys 6 linksniai. Nurodoma, kad lietuvių kalba skiriasi nuo lotynų kalbos tuo, kad turi dvejopą abliatyvą. Taip pat pirmą kartą duodamas įnagio abliatyvo (*Ablativus Instrumentalis*) ir vietos abliatyvo (*Ablativus Localis*) apibrėžimas. Pirmasis nusako, kuo arba su kuo kas nors daroma („womit / oder wodurch etwas gefchicht“), antrasis – kur kas vyksta („worin etwas gefchicht“).

Sapūno ir Šulco gramatikoje šeši linksniai vadinami paprastaisiais (*simplices*) (jų pavadinimų atskirai nenurodyta). Toliau šioje gramatikoje priduriama: „Kadangi netiesioginiai linksniai [*obliqui cafus*] dėl įvairių galūnių ir požymių yra dvejopi, jų gali būti priskaičiuojama dešimt“ (SŠG 1997, 91).

Apie linksnius, reiškiančius „į vietą“ ir „vietoje“ kalbama ir Kleino (KIG 1653, 29), tačiau jo manoma, kad daiktavardžių *bažničiofp(i)*, *bažnićieip*, *bažnićion(a)* galūnės nėra savaiminės, o susidariusios prie kilmininko, naudininko ir galininko pridėjus dalelytes, todėl atskirais linksniais jų vadinti negalima.

Hako gramatikoje, panašiai kaip Kleino kompendiume, nurodomi skirtingi abliatyvo rūšių klausimai, pvz.: įnagio abliatyvas atsako į klausimus *wodurch? womit?*, vietos abliatyvas – į klausimus *worinn? wo?* (HG 1730, 240), o Ruigys tik pamini, kad paskutinis linksnis – abliatyvas – turi dvi galūnes („hat eine doppelte Endung“) ir atsako į klausimus: *Womit?* (*instrumentalis*) ir *Worinn?* (*localis*) (RG 1747, 21).

Ruigio gramatikoje pastebima, kad apie linksnių skirtumus ir jų sudarymą reikia mokytis iš linksniavimo (RG 1747, 21). Apie linksnius išsamiau rašoma po daiktavardžių linksniuoties lentelės (*Declinations*=Tabelle). Čia nagrinėjama linksnių raiška, t. y. tie linksnių rodikliai, kurie būdingi beveik visų linksniuoties daiktavardžiams, išskyrus kai kurias (daugiausia pirmosios linksniuotės) išimtis, žr. RG 1747, 23:

VIENASKAITA

vardininkas	turi tam tikrą savo galūnę („hat feine bestimmte Endungen“).
kilmininkas	galūnė -o arba -s
naudininkas	galūnė -i lyginama su graikų kalba: „im Griechischen gleichfalls der <i>Dativus</i> entweder <i>implicite</i> oder <i>explicite</i> hat.“
galininkas	padaromas iš vardininko, atmetus <i>s</i> ; galūnės balsė perbraukiama šakele (implicitiškai žymima <i>n</i> ; plg. KIG 1653, 38)
šauksmininkas	dažniausiai kaip vardininko galūnė arba kilmininko galūnė, atmetus <i>s</i> („ift mehrentheils fimilis <i>Nominativo</i> oder <i>Genitivo</i> abjecto <i>s</i> “) ²⁹
įnagio abliatyvas	nuo naudininko galūnės atmetama <i>i</i> ; priekyje pridėdama <i>fu</i> arba gale – <i>mi</i> („ <i>Abl. instr.</i> wirft nur das <i>i Dativi</i> weg, und nimmt alsdenn entweder von vornem das <i>fu</i> , oder zuletzt das angehängte <i>mi</i> (quafi mit) zu sich“)
vietos abliatyvas	imama naudininko galūnė, iš kurios atmetama balsė <i>i</i> ir pridėdama <i>je</i> .

DVISKAITA

vardininkas	visuomet vyriškosios giminės dktv. galūnė -u, moteriškosios giminės daiktavardžių – -i
kilmininkas	visuomet galūnė -û
naudininkas	prie vienaskaitos galininko pridėta <i>m</i>
galininkas	galūnė kaip vardininko linksnyje, tik pažymėta skersiniu brūkšniu, reiškiančiu įtrauktą <i>n</i>
šauksmininkas	galūnė tokia kaip vardininko

DAUGISKAITA

vardininkas	galūnė -i arba -s; daroma iš vienaskaitos vardininko arba kilmininko
kilmininkas	visuomet <i>û</i>
naudininkas	prie dviskaitos naudininko pridėta <i>s</i>
galininkas	prie vienaskaitos įnagio abliatyvo pridėta <i>s</i>
šauksmininkas	toks pat kaip vardininkas
įnagio abliatyvas	iš daugiskaitos naudininko tarp <i>m</i> ir <i>s</i> įterpus <i>i</i> . Pirmosios linksniuotės daiktavardžių galūnėje iškrenta ir <i>m</i> .
vietos abliatyvas	iš daugiskaitos įnagio abliatyvo pakeitus galūnę - <i>mis</i> į <i>je</i> (vyriškosios giminės daiktavardžių) arba <i>ja</i> (moteriškosios giminės daiktavardžių); pirmosios linksniuotės daiktavardžių galūnė daroma iš daugiskaitos galininko pridėdant galūnę <i>je</i> .

Ostermejeris tokių lentelių nepateikia. Tačiau apie linksnių galūnes jo kalbama atskiroje pastaboje:

²⁹ Šios taisyklės visiškai negalima taikyti pirmosios linksniuotės daiktavardžiams; antrosios ir penktosios linksniuotės moteriškosios giminės daiktavardžių nom. ir voc. sg. galūnės pagal lentelę vienos -a (*ranka*), -ė (*duktė*); trečiosios linksniuotės daiktavardžių šauksmininkai greičiausiai lyginami su jų kilmininku, pvz.: *akies* – *akie*, *lietaus* – *lietau*.

Nicht nur der *Nominatiuus Singularis*, als der Stamm, endiget sich entweder auf einen Vokal (nur einmal auf einen Diphthong), oder auf ein s; sondern es findet das auch bey allen übrigen *Cafibus* ftatt, den einzigen *Datiuum Dualis* ausgenommen, welcher am Ende *m* hat (OG 1791, 31).

Ostermejeris skiria jau septynis linksnius: *Nominatiuus*, *Genitiuus*, *Datiuus*, *Accusatiuus*, *Vocatiuus*, *Instrumentalis* ir *Localis*. Taigi nebėra abliatyvo, vietoj jo teikiami du atskiri linksniai – *Instrumentalis* (dabartinis įnagininkas) ir *Localis* (dabartinis vietininkas). Tačiau apie abliatyvą, kaip būdingą lotynų kalbai linksnį, užsimenama pastaboje: „*Nota*. Der Lateiner ihr *Ablatiuus* fteckt hier im *Genitiuo*, als bey dem man nicht nur frägt: wessen? sondern auch wovon?“ (OG 1791, 20). Ostermejerio gramatikoje taip pat paminima, kad, panašiai kaip lotynų kalboje, sudarant linksnį, keičiamas paskutinis vardažodžio skienuo:

Die *Cafus* formirt der Littauer nach Art der Lateiner, daß er nur die letzte Sylbe ändert. Diefte Aenderung fällt fehr ungleich aus, und daraus entftehen die *Declinationes* (OG 1791, 20).

5.4. LAIPSNIS. Kleino gramatikoje aprašoma būdvardžiams būdinga savybė – kaitymas laipsniais (*Comparatio* feu *variatio per gradus*). Skiriami trys laipsniai, atitinkantys dabar skiriamus nelyginamąjį (*Positivus*), aukštesnįjį (*Comparativus*) ir aukščiausiąjį (*Superlativus*), išvardijamos jiems būdingos galūnės (plg. KLG 1653, 26–27).

Hakas taip pat kalba apie paprastųjų būdvardžių (*Adjectiva simplicia*) laipsniavimą:

Die *Adjectiva simplicia* werden in diefer Sprache durch die *Gradus compariret* oder gemacht, deren, wie fonften, drey find: *Positivus*, *Comparitivus* und *Superlativus* (HG 1730, 265).

Duodami laipsnių apibrėžimai, pavyzdžiui, jog visiems žinoma, kad nelyginamasis laipsnis tiesiog įvardija ir nusako kokį nors dalyką. Jo galūnės yra *-as*, *-is* arba *-us*, pvz.: *piktas*, *šventas*, *didis*, *malonus*. Lyginamasis laipsnis parodo, kad ko nors kitų dalykų atžvilgiu esama daugiau. Vyriškosios giminės galūnė visada yra *-ėfnis*, moteriškosios *-ėfne*. Šios galūnės dedamos vietoje nelyginamojo laipsnio galūnių, pavyzdžiui, sudarant lyginamojo laipsnio formą iš *Šventas*, reikia numesti galūnę *-as* ir dėti vietoje jos *-ėfnis* vyriškajai ir *-ėfne* moteriškajai giminei. Gausime *šventėfnis*, *šventėfne*. Taip pat sudaromos ir kitų būdvardžių formos. Lyginamojo laipsnio galūnė *-is* visuose linksniuose kaitoma pagal būdvardžių su galūne *-is* pa-

radigmą, o galūnė *-e* visais atvejais linksniuojama pagal būdvardžių su galūne *-e* linksniuotę. Aukščiausiasis laipsnis reiškia, kad ko nors yra daugiausia („welcher das meiste anzeigt“), ir vyriškosios giminės visuomet turi galūnę *-áufias* (kartais ir *-áufis*), o moteriškosios *-áufia*. Daryba tokia pati kaip ir lyginamojo laipsnio, t. y., vietoje nelyginamojo laipsnio galūnės įrašoma aukščiausiojo laipsnio galūnė, pavyzdžiui, nuo *gėras* sudaromas *geráufias*, nuo *malonus* – *maloniáufas*. Linksniuojama pagal būdvardžių su galūnėmis *-as* ir *-a* paradigmą (HG 1730, 265–266).

Ruigio ir Milkaus gramatikose būdvardžių laipsniavimas aprašomas kaip daiktų ypatybių laipsniavimas:

Die Befchaffenheiten der Dinge haben ihre Unterscheid=oder Vorzugs= und Geringfchätzigkeitsstufen, (*gradus*) als, ein guter, ein beßerer, der befte Freund (RG 1747, 43; MG 1800, 49).

Pabrėžiamas laipsnių eiliškumas: aukštesnysis laipsnis skiriasi vienu laipsniu nuo nelyginamojo, o aukščiausiasis – nuo aukštesniojo:

Comparativus, der einen Unterscheidstufen vor dem *Positivo gradu* enthält [...]. *Superlativus*, der den Unterscheidstufen vor dem *Comparativo gradu* begreift (RG 1747, 43; MG 1800, 49).

6. DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIIVIMAS. Mažosios Lietuvos gramatikose daug dėmesio skiriama vardažodžių linksniavimui ir atskiroms linksniuotėms. Ostermejerio gramatikoje linksniavimas – kaitymas skaičiais ir linksniais – laikomas viena iš pagrindinių vardažodžių ypatybių: „Das Hauptwerk bey *Nomine* ist die Veränderung deffelben durch *Numeros* und *Cafus*, welche man das Decliniren nennt“ (OG 1791, 20).

Kleino gramatikoje skiriamos penkios linksniuotės, iš kurių keturios yra lygiaskiemenės (*parifyllabae*) ir viena – nelygiaskiemenė (*imparifyllaba*) (KIG 1653, 30). Kadangi daiktavardžiai ir būdvardžiai nagrinėjami kartu, skirstant vardažodžius į linksniuotes nurodomos vienaskaitos vardininko, kilmininko ir naudininko galūnės.

Kleino kompendiume vardažodžiai į linksniuotes skirstomi analogiškai. Penktoji linksniuotė, kaip ir gramatikoje, vadinama lotynišku terminu (*Imparifyllaba*). Pažymima jos ypatybė: „vardininkas [...] skiemenų skaičiumi skiriasi nuo kitų linksnių“ (PLKG 1957, 554).

Hakas pirmiausia pateikia visų linksniuotėjų linksnių galūnių lentelę. Jo skiriamos tos pačios linksniuotės, tik vietoj lotyniškų terminų nurodomi vokiški – lygiaskiemenės (*gleichfyllbige*) linksniuotės ir ne-

lygiaskiemenė (*ungleichfyllbig*). Skirstydamas vardažodžius į linksniuotes, Hakas (HG 1730, 241) pirmiausia mini kilmininko galūnes:

Die erfte, fo im *genitivo* o hat. Die andere, fo im *genitivo* ôs hat. Die dritte, fo im *genitivo* ês hat. Die vierdte, fo im *genitivo* aus hat. Die fünfte, fo im *genitivo* iês und io hat.

Kai kurios linksniuotės skaidomos į paradigmas (tipus) (*Typum*), pavyzdžiui, pirmoji linksniuotė – į *-as* ir *-is* linksniavimo paradigmas (tipus).

Ruigys linksniuotes taip pat vadina vokiškais terminais („vier ersten gleichfyllbige find, die fünfte ungleichfyllbig“ [RG 1747, 21]). Daiktavardžių linksniuotes Ruigys skiria pagal vienaskaitos vardininko ir kilmininko galūnes. Būdvardžiai ir būdvardžių linksniuotės Ruigio gramatikoje jau nagrinėjamos atskirai (RG 1747, 36–46).

Sapūno ir Šulco gramatikoje linksniuotės skiriamos pagal gimines. Čia iš pat pradžių paminima, kad linksniuotės būna tiek moteriškosios, tiek vyriškosios giminės (SŠG 1673, 15). Toliau išvardijamos šešios vyriškosios giminės daiktavardžių galūnės: *-as*, *-ias*, *-is*, *-ys*, *-us*, *-û*, ir penkios moteriškosios giminės daiktavardžių galūnės: *-a*, *-ia*, *-i*, *-e*, *-is*, aptariamai kai kurie linksniai (SŠG 1673, 15–16). Sapūno ir Šulco gramatikoje, skirtingai nei kitose, iš karto atkreipiamas dėmesys į *-ias*, *-ys*, *-ia* ir *-i* galūnių daiktavardžių linksniavimą. Daiktavardžių linksniuotės šioje gramatikoje neskirstomos į lygiaskiemenes ir nelygiaskiemenes, nors užuominų apie kai kurių daiktavardžių kitokį (netaisyklingą) linksniavimą yra, pvz.:

Ab hâc *ordinaria Declinatione* deflectunt, *Moté* / *Uxor*, & *Genté* / *Leviri*, *uxor*; *Dukté* / *filia*; *Sefsû* / *Soror*; & *obliquis casibus in fingulari numero*, & *omnibus in Duali & Plurali r ultimæ fyllabæ antepoununt* (SŠG 1673, 17).

Vertimas

nuo šios taisyklingos [*ordinaria*] linksniuotės nutolsta *Moté*, *Genté*, *Dukté*, *Sefsû*, kurių vienaskaitos netiesioginiai linksniai, o dviskaitos ir daugiskaitos visi linksniai paskutiniame skiemenyje turi *r* (SŠG 1997, 95).

Ostermejeris gramatikoje pabrėžia, kad visi žodžiai, turintys vienodas galūnes, sudaro linksniuotes (*Declination*) (OG 1791, 20). Daiktavardžiai skirstomi į aštuonias linksniuotes, iš kurių šešios turi tiek pat skiemenų, kiek vardininkas, o dvi – kituose linksniuose, išskyrus vienaskaitos šauksmininką, turi daugiau skiemenų nei vardininkas. Dvi nelygiaskiemenės (*-û* ir *-ê* galūnių) linksniuotes, Ostermejeris, kaip ir Kleinas, vadina lotynišku terminu *imparifyllabae*, o lygiaskie-

menes – *parifyllabae*. Pastarąsias skaido pagal giminę: trys iš jų yra vyriškosios giminės (su galūnėmis *-as*, *-is* ir *-us*) ir trys – moteriškosios giminės (su galūnėmis *-a*, *-e* ir *-is*).

Taigi Ostermejeris, skirtingai nei Kleinas ir juo sekę Hakas bei Ruigys, atskirai nagrinėja moteriškosios ir vyriškosios giminės daiktavardžius su galūnėmis *-is* ir *-ū* bei *-ė*. Ruigio ir Hako gramatikose jie priklausytų kai kuriose linksniuotėse išskiriamoms atskiroms linksniavimo paradigmoms (tipams), plg.: „Eine jede Declination hat, wie man fieht, nur eine Endung, und auch nur ein *Genus*, und so, daß bey diefem faft keine Ausnahme ftatt findet“ (OG 1791, 31).

7. ĮVARDŽIUOTINIAI BŪDVARDŽIAI. Kleinas gramatikoje įvardžiuotinius būdvardžius vadina *emfatiniais*, arba *parodomaiais* („*Emphatica seu Demonstrativa*“ [KIG 1653, 25]). Toks dvejopas pavadinimas išlaikomas ir vėlesnėse Hako bei Ostermejerio gramatikose.

Hakas įvardžiuotinius būdvardžius apibūdina panašiai kaip ir Kleinas, plg.:

Emphatica werden diejenigen *Adjectiva* hier genennet, zu denen am Ende das *Pronomen Demonstrativum jis* im *Masculino* (welches aber wegen bequemer Ausfprach in *fis* verändert wird) und *ji* im *Fæminino*, gefetzet wird, anzudeuten, daß die Sache, die darunter begriffen, einen Nachdruck habe; gleich als wenn im Griechifchen vor dem *Adjectivo* der *Articulus ós* gefetzet wird (HG 1730, 268).

Taigi nurodoma, kaip sudaromi įvardžiuotiniai būdvardžiai ir kokia jų funkcija – „šitaip yra pabrėžiamas tuo žodžiu nusakomas dalykas“.

Ruigio ir Milkaus gramatikose paprastųjų ir įvardžiuotinių būdvardžių opozicija dar nusakoma žodžiais: *indefinita* – *definita*, plg.:

Die *adjectiva* nach ihrem *Gradibus* können einem *Substantivo* entweder ohne deffelben eigentlicher Bestimmung beygefüget werden, als: *géras*, *geréfnis* *Žmogùs* ein guter, befferer Mensch, und diefe heiffen *indefinita*: oder bestimmungsweise, als: *geràfis*, *geréfnifis* der, diefer gute, der beffere, alsdenn werden fie *emphatica*, i. e. *definita* oder *demonstrativa* genennet (RG 1747, 45–46; MG 1800, 52).

8. ĮVARDIS. Kleino gramatikoje skiriamos šešios įvardžių rūšys: *parodomieji* (*Demonstrativa*, pvz.: *aš*, *tu*, *jis*, *tas*, *ans*), *santykiniai* (*Relativa*, pvz.: *jis*, *pats*, *ans*, *kurs* arba *kurfai*, *kaškas*), *sangražiniai* (*Reciproca*, pvz.: *fawes*, *fawas*), *klausiamieji* (*Interrogativa*, pvz.: *kas*, *kurfai*,

kieno), savybiniai (*Poffeßiva*, pvz.: *mánas, táwas, fáwas, muſu, juſu*), gimininiai (*Gentilia*, pvz.: *muſiſkas* ir *muſiſkis, juſiſkas* ir *juſiſkis, Manieji, Tawieji, Sawieji*) (*KIG* 1653, 76). Atskirai įvardžių rūšys neap-tariamoms.

Hako gramatikos įvardžių skyriuje teigiama, kad įvardžiai var-tojami vietoj vardažodžių: „*Pronomina*, oder folche Wörter, die an ftatt der *Nominum* gebraucht werden können, find mancherley“ (*HG* 1730, 276). Kaip ir Kleino, skiriamos 6 įvardžių rūšys, nekeičiami jų lotyniški pavadinimai ir eiliškumas (*Demonſtrativa, Relativa, Recipro-ca, Interrogativa, Poffeffiva* [*KIG* 1653, 76 – *Poffeßiva*], *Gentilia*). Hakas nepaaiškina, kad taip įvardžiai skirstomi reikšmės atžvilgiu (plg. *respectu ſignificationis KIG* 1653, 76; *SŠG* 1673, 35).

Hakas (*HG* 1730, 276) gramatikoje trumpai aptaria kiekvieną įvar-džių rūšį, ko nebuvo Kleino gramatikoje, plg.: parodomieji įvardžiai (lot. *Demonſtrativa*) yra tokie, kuriais lyg pirštu į ką parodoma („da-mit man etwas gleichſam mit Fingern zeigen“). Santykiniai įvardžiai (lot. *Relativa*) visada susiję su prieš tai einančiu vardažodžiu („die ſich allezeit auf ein vorhergehendes *Nomen* beziehen“), sangražiniai (lot. *Reciproca*) susiję su greta esančiu arba prieš tai buvusi dalyku („die ſich auf die dabey ſtehende oder vorhergehende Sache beziehen“). Klausiamaisiais įvardžiais (lot. *Interrogativa*) ko nors klausiama („mit welchen man fraget“). Savybiniai įvardžiai (lot. *Poffeffiva*) parodo, kokiam asmeniui daiktas priklauso, plg.: „da anzeigen, wem eine Sache zukomme, ſie kommen her von den *perſonalibus aß, tu, ſawes*“. Gimininiai įvardžiai (lot. *Gentilia*) parodo, iš kur kas nors kilęs arba kokiai tautai priklauso („zeigen an, von wannen oder aus welchem Volck einer ſey“).

Hakas skiria Kleino gramatikoje neminėtus klausiamąjį įvardį *Kokſai* ir gimininį *Muſieji*. Šie įvardžiai taip pat nurodomi Sapūno ir Šulco gramatikoje (*SŠG* 1673, 35). Be to, Hakas, skirtingai nei Kleinas, nepateikia gimininių įvardžių formų *muſiſkas / juſiſkas*. Įvardžiai *Muſiſžkis* ir *Juſiſžkis* minimi dar Sapūno ir Šulco gramatikoje.

Taigi apibendrinant galima pasakyti, kad Hako gramatikos įvar-džių inventorių dažniausiai sutampa tiek su Kleino, tiek su Sapūno ir Šulco gramatikų inventoriumi. Hako gramatika artimesnė pasta-rajai trim atvejais:

- 1) jose skiriamas klausiamasis įvardis *koksai*;
- 2) abiejose gramatikose paminimas gimininis įvardis *mūsieji*;
- 3) šiose gramatikose neminimi gimininiai įvardžiai *mūsiſkas* ir *jūsiſkas* (plg. lentelę).

	KIG 1653, 76	SŠG 1673, 35	HG 1730, 276
Demonstrativa	<i>aß ego, tu tu / ßis hic, tas ifte, ans ille</i>	<i>Afj / Ego. Tu / tu. Sjis / Hic. Tas / ifte. Anfai / & contracte Ans / Ille</i>	<i>aß, tu, ßis, tas, an's</i>
Relativa	<i>jis is / pats ipfe, ans ille, kurs / kurfai qvi, kaskas qvisqvis</i>	<i>Jis / is. Patfai / Ipfe. Anfai / Ille. Kurfai / Kurs / Quis. Kafjiskas / Quisquis</i>	<i>Iis, pat's, ans, kurs, kurfai, kaskas</i>
Reciproca	<i>fawes fui, & fawas fuus</i>	<i>Sawes / Sui. Sawas / Suus</i>	<i>Sawes, fawas</i>
Interrogativa	<i>kas / kurfai / qvis? kieno cujus?</i>	<i>Kas / Kurfai? Quis? Kieno / Cujus. Kokfai / Quis ille?</i>	<i>kas, kurfai, kieno, kokfai</i>
Poffeffiva	<i>mânas meus, tâwas tuus, fâwas fuus, mufu nofter, jufu vefter</i>	<i>Mânas / Meus. Tâwas / Tuus. Sâwas / Suus. Mufu / Nofter. Jufu / Vefter</i>	<i>manas, tawas, fawas, mufû, jufû</i>
Gentilia	<i>mufiskas /& mufiskis noftras, jufiskas & jufiskis veftras, Manieji Mei, Tawieji Tui, Sawieji Sui, die Ihrigen oder Seinigen</i>	<i>Mufifjiskas / Noftras. Jufifjiskas / Veftras. Mufieji / Noftri. Manieji / Mei. Tawieji / Tui. Sawieji / Sui, vel Noftri</i>	<i>Mufifskis, Jufifskis, Mufieji, Manieji, Tawieji, Sawieji</i>

Ruigio ir Milkaus gramatikose taip pat rašoma, kad įvardis gali tekste pakeisti ilgą daugiaskiemėnį daiktavardį *Konstantinopoliečiai*. Vietoj jo, kad nereikėtų kartoti, galima rašyti (sakyti) daug trumpesnį asmeninį įvardį (*Pronominum personalium*) *jie*, (plg. MG 1800, 63). Įvardžių rūšys skiriamos tos pačios. Iš įvardžių pavyzdžių matyti, kad remtasi Hako gramatika. Tik prie santykinių įvardžių (*Relativa*) nepriskirti *ans*, *jis*. Iš anksčiau minėtos pastabos galima manyti, kad bent jau įvardį *jis* Ruigys (o vėliau ir Milkus) laikė asmeniniu, bet atskiros asmeninių įvardžių grupės neskyrė.

9. SKAITVARDIS. Skaitvardžiai Kleino gramatikoje nagrinėjami tik priede po skyrelio „De ANOMALIS SEU HETEROCLITIS“ (KIG 1653, 73–75).

Kleino kompendiume skaitvardžiai taip pat nagrinėjami priede po skyriaus apie vardažodžių giminę „Das vierdte Capittel vom GENERE“. Be to, kompendiume greta lotyniško skaitvardžio pavadinimo duodamas ir jo vokiškas atitikmuo: „die *Numeralia*, oder Zahl-Namen“ (KIC 1654, 43).

Ir Kleino gramatikoje, ir kompendiume skiriamos 5 skaitvardžių rūšys: kiekiniai (*Cardinalia*), kelintiniai (*Ordinalia*), daugybiniai (*Multiplicativa*), proporciniai (*Proportionalia*) ir laiko (*Temporalia*) (KIG 1653, 73–75; KIC 1654, 43–44). Kompendiume apie *Multiplicativa*, *Proportionalia* ir *Temporalia* skaitvardžius nerašoma (duodama nuoroda į gramatiką). Tačiau kaip atskira rūšis išskiriami lietuvių kalbai nebūdingi dalybiniai (*Distributiva*) skaitvardžiai (gramatikoje Kleinas juos mini tik pastaboje [KIG 1653, 74–75]). Be to, kompendiume pirmą kartą aiškinami kiekinių ir kelintinių skaitvardžių reikšmės skirtumai, plg: kiekiniai skaitvardžiai – kuriais paprastai skaičiuojame („welche fchlecht zehlen“), kelintiniai reiškia tam tikrą eilę („welche eine gewiffe Ordnung bedeuten“) (KIC 1654, 43–44).

Sapūno ir Šulco gramatikoje skaitvardžiai pirmiausia skirstomi į būdvardinius ir daiktavardinius („*Numeralia* funt *Adjectiva*, vel *Substantiva*“), o būdvardiniai skaitvardžiai skirstomi į tas pačias rūšis kaip Kleino darbuose (plg. SŠG 1673, 29–31).

Hakas gramatikoje skiria 7 skaitvardžių rūšis. Be Kleino išvardytų (dalybiniai [*distributiva*] skaitvardžiai teikiami trečioje vietoje), Hakas (HG 1730, 275) prie skaitvardžių dar skiria skaitvardiniusrieveiksmius (*Adverbia numeralia*).

Hakas turbūt pirmasis pateikia klausimus, padedančius skirti skaitvardžių rūšis, plg.: I. *Cardinalia* (auf die Frage: *wie viel?*), II. *Ordinalia* (auf die Frage: *der wie vielfte?*), III. *Distributiva* (klausimo neduoda; perrašo pastabas iš KIG ar KIC), VI. [= IV], *Multiplicativa* (auf die Frage: *wie vielfältig?*), V. *Proportionalia* (auf die Frage: *Wie vielmehr als ein anders?*), VI. *Temporalia* (auf die Frage: *Wie alt?*), VII. *Adverbia numeralia* (auf die Frage: *Wie vielmahl?*) (HG 1730, 271–275).

Ruigys taip pat skiria 7 skaitvardžių rūšis. Kelintiniai skaitvardžiai (*Cardinalia*) jo dar vadinami absoliutiniais: „*Cardinalia f. absoluta*“ (RG 1747, 49). Kiekiniai ir kelintiniai skaitvardžiai išskiriami iš kitų tarpo kaip dažniausiai vartojami, plg. „Von diesen haben den vollftändigen Gebrauch die erfteren zwey“ (RG 1747, 49).

Iš Hako Ruigys perima skaitvardžių klausimus. Kai kur pridėdama naujų, pavyzdžiui, prie dalybinių (*Distributiva*) skaitvardžių pridėdamas klausimas *zu wieviel vor jegliches?*; prie daugybinių (*Multiplicativa*) – *vielerley?* oder, aus *wieviel Theilen?*; prie proporcinių (*Proportionalia*) – *Wie vielfach?* (RG 1747, 53).

Ruigio, Milkaus ir Ostermejerio gramatikose skaitvardžių rūšių pavadinimai sutampa. Tačiau skaitvardžių sąrašuose matyti skirtumų. Pridėdama formų, kurių nėra Kleino darbuose. Ostermejerio gramatikoje pirmą kartą atkreipiamas dėmesys į skaitvardžių dary-

bą. Teigiama, kad iš kiekinių daromi visi kiti skaitvardžiai, plg.: „Sind der Stamm von allen übrigen“ (OG 1791, 40). Prie kelintinių skaitvardžių prirašyta tokia pastaba: „Sie find alle *Adjectiua*, und werden, die beyden erften ausgenommen, von den *Cardinalibus* mit einiger Veränderung gemacht“ (OG 1791, 41).

9.1. DALYBINIAI SKAITVARDŽIAI. Kaip ir pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje, Hakas teigia, kad dalybinių (*distributiva*) skaitvardžių lietuvių kalboje nėra. Tačiau vietoj jų vartojami kiekinių skaitvardžių ir prielinksnio *po* junginiai bei žodžiai *kiek*, *kiekvienas*, *alvienas*, plg.:

Es giebt keine *Distributiva* in dieser Sprache, es werden aber an deren Stelle die *Cardinalia* mit Beyfügung der *præpositione po* gebraucht, als *po du* zu zwey, *po tris* zu drey, *po kėturis* zu vier, *po penkis* zu fünf, *po šešis* zu sechs. [et]c. das *Singuli* wird ausgedruckt durch die Wörter *Kiek*, *Kiekwienas*, *Alwienas*: als, wenn man fagen will: ein jeder von uns hat einen Grofchen bekommen; fo heifts auf Litth. *Kiewienas* [sic] *musû po Grąfsi gawo*. it. alle Tage, heift: *Kiek diena*, alle Jahr *Kiek Méta* oder *Kas Méta* (HG 1730, 274).

Ruigys pamini, kad retkarčiais, be konstrukcijos *po* + kelintinis skaitvardis vartojama *ketureis*, *penkieis*, plg.: „zuweilen auch nur fchlechtweg, 3. E. *Wažoja ketureis, penkieis*“ (RG 1747, 53).

Milkaus gramatikoje prie dalybinių (*distributiva*) skaitvardžių jau priskiriami skaitvardžiai *dveji*, *treji*, plg.: „Hieher gehören auch die *Numeralia Dweji, jos* zu 2, *Treji, jos* zu 3, *Ketweri, ros* zu 4, *Penkeri, os* zu 5, *Szešeri, ios* zu 6, *Septineri, ios* zu 7, *Aštūneri, ios* zu 8, *Dewineri, ios* zu 9“ (MG 1800, 61). Tačiau nurodoma, kad tokie skaitvardžiai vartojami retai, plg.: „Sie werden aber felten gebraucht und gehen nach *Wieni, os* im Pl.“ (MG 1800, 61). Kleino gramatikoje skaitvardžiai *dweii*, *treii*, *keturi* buvo skiriami prie kiekinių be kokio nors atskiuro pavadinimo (plg. KIG 1653, 74).

Ostermejeris dalybiniais skaitvardžiams kelia klausimą *3u wie viel?* Pirmiausia dalybiniais vadinami skaitvardžiai nuo 2 iki 9 (t. y. *dveji*, *trėji* ir pan.):

Man findet dergleichen von 2 bis 9, vielleicht auch noch mehrere, als: *dweji, jos* [...]. So fagt man: *dweji eina*, fie gehen paarweise, *trėji, ketweri eina*, fie gehen zu 3, 4 Mann in einer Reihe [...]. Statt diefer *Numeralium* braucht man auch die *Cardinalia* mit der *Præpofition po*, als: *po du, po tris, keturis* (OG 1791, 42).

Konstrukcijas su įvardžiu *kas* ir prieveiksmiu *kiek* Ostermejeris aptaria atskirai:

Bey *Substantiuis* braucht man das *Pronomen kas*, als: *kas Ryt's, kas Met's* – auch *kas Ryt', kas Met', kas Dien'*, jeden Morgen, jedes Jahr, jeden Tag [...]. Auch braucht man das *Adverbium kiek*, als: *kiek diena, nedėle* – alle Tage, alle Wochen (OG 1791, 42).

9.2. DAUGYBINIAI SKAITVARDŽIAI (*MULTIPLICATIVA*). Sapūno ir Šulco gramatikoje duodamos tik formos su priesaga *-opas*, plg. su Kleino gramatika:

KIG 1653, 75	SŠG 1673, 30
<i>wienokas, wieneropas</i>	<i>Wieneropas</i>
<i>dweiokas, dweiopas</i>	<i>Dweiopas</i>
<i>treiokas, treiopas</i>	<i>Treiopas</i>
<i>keturokas, ketweropas</i>	<i>Kètweropas</i>
<i>penkiokas, penkeriopas</i>	<i>Penkeropas</i>

Hako, Ruigio ir Milkaus gramatikose paliekami ir priesagos *-okas* skaitvardžiai, plg.: „Hiebey ift die Endung *okas* oder *ropas* præcedente e.“ (RG 1747, 53; MG 1800, 61). Tačiau pirmoje vietoje teikiami priesagos *-opas* skaitvardžiai, plg. *Wieneropas* auch *wienokas, Dwiejopas (kas), Trejopas (kas)* (HG 1730, 274; RG 1747, 53).

Ostermejeris jau mini, kad skaitvardžiai su priesaga *-okas* daug retesni nei su *-opas*, plg.:

Sie endigen sich alle in *opas, a* [...]. Man rechnet zu diesen auch die in *okas, a*, als: *wienôkas, dwejôkas, trejôkas* [et]c. Sie find aber nicht so gebräuchlich als die vorigen, scheinen auch mehr die Befchaffenheit, als bloße Mannigfaltigkeit anzuzeigen (OG 1791, 43).

9.3. PROPORCINIAI SKAITVARDŽIAI. Ruigys ir Milkus prie skaitvardžių *Wienlinkas, Dwilinkas, Trilinkas* prideda *Dwigubas* 3vejetainį, *Trigubas* (RG 1747, 53; MG 1800, 61). Ostermejeris pabrėžia, kad proporciniai skaitvardžiai daromi ne iš visų skaitvardžių, plg. „Sie endigen sich in *linkas, a*, auch *gubas, a*, und find nicht von allen Zahlen gebräuchlich“ (OG 1791, 43).

9.4. LAIKO SKAITVARDŽIAI (*TEMPORALIA*). KIG 1653, 75 skiriami laiko skaitvardžiai *dweigys, treigys, ketwėrgis, penkėrgis, šešėrgis*.

Hako, Ruigio, Milkaus ir Ostermejerio šie skaitvardžiai interpretuojami taip pat kaip Kleino gramatikoje. Tik Hakas dar prideda formas *Penktadešimtinis*, *Szeštadešimtinis*, plg.: „alfo fage ich: *Penktadešimtinis funffzigjährlig*, *Szeštadešimtinis fechzigjährlig*“ (HG 1730, 275). Ruigio ir Milkaus gramatikose pastarosios formos laikomos retomis:

Diese find entweder *Substant.* als: *Dweigys* [...] oder [...] *Penktadešimtinis funfzigjährlig*, *Szeštadešimtinis fechzigjährlig* [...] (beyderfeits aber kommen selten vor, fondern man sagt lieber: *Jis ſeßiû Métû*, als *Szeſérgis* er iſt ein Sechsjähriger) (RG 1747, 54).

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS. Apžvelgus vardažodžio nagrinėjimą XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos gramatikose, galima daryti keletą išvadų. Nors visos vėlesnės gramatikos rėmėsi pirmąja Danieliaus Kleino gramatika, kiekvienoje iš jų galima rasti savarankiškumo požymių, naujų faktų interpretavimo. Mažiausiai nuo Kleino gramatikos nutolo Hakas, labiausiai – Ostermejeris. Visai tikėtina, kad Hakas rėmėsi ne tik Kleino gramatikomis, bet ir vėliau išėjusia Sapūno ir Šulco gramatika (plg. įvardžių skyrių). Nauju ir gerokai išplėtotu skyriumi Hako gramatikoje galima laikyti skyrių apie kaitymą giminėmis (*Motio*). Hako gramatika yra pagrindinis Ruigio gramatikos šaltinis, o Milkaus gramatika yra beveik nepakeistas Ruigio gramatikos variantas. Kad Ruigys rėmėsi ne tik Hako, bet ir Kleino gramatikomis, rodo panašus giminės kategorijos skyrius. Hakas skyrė dvinarę giminės sistemą, o Ruigys, kaip ir Kleinas, – trinarę. Sapūno ir Šulco gramatikoje naujoviškai aptariama linksnių sistema – skiriama net 10 linksnių; Kleino, Hako, Ruigio ir Milkaus gramatikose jų tik 6: vardininkas, kilmininkas, naudininkas, galininkas, šauksmininkas ir dvejopas (įnagio ir vietos) abliatyvas. Ostermejeris vietoj abliatyvo pateikia 2 linksnius: įnagininką (lot. *instrumentalis*) ir vietininką (lot. *localis*). Sapūno ir Šulco, taip pat Ostermejerio gramatikose linksniuotės skiriamos pagal tai, kokiai giminei daiktavardis priklauso: pirmojoje skiriama 12, o antrojoje – 8 linksniuotės.

Kalbos dalys Mažosios Lietuvos gramatikose skirstomos į kaitomas (nepastovias) ir nekaitomas (pastovias). Tikrinius ir bendrinius daiktavardžius skiria Kleino, Sapūno ir Šulco bei Ostermejerio gramatikos, o Hako, Ruigio ir Milkaus gramatikos neskiria. Giminės nustatymo būdai kiek smulkiau aptariami tik Kleino, Sapūno ir Šulco bei Ostermejerio gramatikose.

Vėlesnėse gramatikose kito terminija; daugėjo kalbos dalių ir jų rūšių apibrėžimų (plg. daiktavardžio, būdvardžio, skaitvardžio apibrėžimus Ruigio gramatikoje, būdvardžių laipsnių, įvardžių rūšių apibūdinimą Hako gramatikoje); daugiau atsižvelgiama į formaliąją gramatinių kategorijų raišką (pvz., Ruigio skiriamas daugiskaitos rodiklis *s*), nustatoma kaitomųjų žodžių nagrinėjimo tvarka (pirma aptariamąs gramatinės kategorijos, paskui kaitybės sistema), koreguojamas įvardžių ir skaitvardžių pavyzdžių inventorių (plg. santykinis įvardžius Hako ir Ruigio gramatikose, dalybinius skaitvardžius Ruigio, Milkaus ir Ostermejerio gramatikose).

Šaltiniai
ir literatūra

- BUCH, TAMARA, 1998 [1974]: „The phonological system of the ‘Metai’ by Christian Donekaitis“, *Tamara Buch. Opuscula Lithuanica*, wydał Wojciech Smoczyński, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 129–278.
- BUCHIENĖ, T[AMARA]; J[ONAS] PALIONIS, 1957: „Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos“, *PLKG* 1957, 9–63.
- EIGMINAS, KAZIMIERAS, 1975: „Sapūno–Šulco gramatika ‘Compendium grammaticae lithvanicae’“, *Mūsų kalba* 3, 9–13.
- EIGMINAS, KAZIMIERAS, 1997: „Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco ‘Compendium Grammaticae Lithvanicae’“, *SŠG* 1997, 9–32.
- HG 1730 – [Frydrichas Vilhelmas Hakas,] [...] Anhang einer kurtzgefaßten Litthauifchen GRAMMATIC Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack / S. S. Theol. Cultore, zur 3eit Docente im Littauifchen Seminario zu Halle. HALLE, Druckts Stephanus Orban, Univerf. Buchdr. [1730].
- KIC 1654 – [Danielius Kleinas,] M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICOGERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littaufchen Sprache / wie man recht Littaufch lefen / ſchreiben und reden ſol. *Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb. Königsberg* / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV. (Faksimilinis leidimas: *PLKG* 1957, 275–394; Emilijaus Kraštinaičio vertimas: 529–610.)
- KIG 1653 – [Danielius Kleinas,] GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & praeviâ Cenfurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmiſſa eft ad Lectorem Præfatio non minùs utilis, quàm neceſſaria. [...] REGIOMONTI, Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χϰι-στογονιάς ϸΙϸ Ιϸϸ. LIII. (Faksimilinis leidimas: *PLKG* 1957, 65–272; Kazimiero Eigmino vertimas: 395–528.)
- LABUTIS, VITAS, 1990: „Sintaksė D. Kleino gramatikoje“, *Baltistica* 26(2), 114–118.
- LABUTIS, VITAS, 2004: „Pirmųjų spausdintų lietuvių kalbos gramatikų sintaksė“, *Archivum Lithuanicum* 6, 51–62.
- MG 1800 – [Kristijonas Gotlybas Milkus,] Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem jüngern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt,

- aber mit starken Zu-
fätzen und neuen Aus-
arbeitungen verbessert
und vermehrt worden
von Christian Gottlieb
Mielcke, Cantor in
Pillkallen. Königsberg,
1800. Druck und Verlag
der Hartungſchen Hof-
buchdruckerey.
- OG 1791 – [Gottfrydas
Ostermejeris,] Neue
Littauifche Grammatik
ans Licht gefteht von
Gottfried Ottermeyer,
der Trempenſchen Ge-
meine Paftore Seniore
und der Königlich=
Deutſchen Gefellſchaft
zu Königsberg Ehren=
Mitglied. Königsberg,
1791. gedruckt bey
G. E. Hartung, Königl.
Preuß. Hofbuchdrucker
und Buchhändler.
- PAKERYS, JURGIS, 2006:
„Priesaginių veiksma-
žodžių daryba Kleino,
Sapūno-Šulco ir Hako
gramatikose“, *Archivum
Lithuanicum* 8, 211–232.
- PAKERYS, JURGIS, 2007:
„Priesaginių veiksma-
žodžių daryba Ruigio,
Ostermejerio ir Milkaus
gramatikose“, *Archivum
Lithuanicum* 9, 183–214.
- PALIONIS, JONAS, 1975:
„Lietuvių kalbos gra-
matikos“, *Mūsų kalba* 3,
3–9.
- PALIONIS, JONAS, 1995:
Lietuvių rašomosios kal-
bos istorija, Vilnius:
Mokslo ir enciklope-
dijų leidykla.
- PAULAIŠKIENĖ, ALDO-
NA, 2006: *Pirmosios lie-
tuvų kalbos gramatikos*,
Vilnius: Gimtasis žodis.
- PLKG 1957 – *Pirmoji lie-
tuvų kalbos gramatika*.
1653 metai, atsakingasis
redaktorius J[onas]
Kruopas, Vilnius: Vals-
tybinė politinės ir
mokslinės literatūros
leidykla, 1957.
- RG 1747 – [Povilas Fryd-
richas Ruigys,] An-
fangsgründe einer Lit-
tauifchen Grammatick,
in ihrem natürlichen
Zusammenhange ent-
worfen von Paul Fried-
rich Ruhig, der Gottes-
gelahrtheit Befliſſenen,
zur Zeit Docenten im
littauifchen Seminario
zu Königsberg. Königs-
berg, druckts und ver-
legts Johann Heinrich
Hartung, 1747.
- SABALIAUSKAS, ALGIRDAS,
1979: *Lietuvių kalbos tyri-
nėjimo istorija iki 1940 m.*,
Vilnius: Mokslo.
- SŠG 1673 – [Kristupas
Sapūnas, Teofilis Šul-
cas,] COMPENDIUM
GRAMATICÆ LITHVA-
NICÆ Theophili Schul-
tzens Past: Cattenov,
REGIOMONTI: Typis
Friderici Reufneri, [...] Aō: 1673.
- SŠG 1997 – *Sapūno ir Šul-
co gramatika*, parengė
Kazimieras Eigminas,
Bonifacas Stundžia, Vil-
nius: Mokslo ir enciklo-
pedijų leidybos institu-
tas, 1997; Kazimiero
Eigmino vertimas.
- ULVYDAS, KAZYS, 2000:
„Nekaitomosios kalbos
dalys pirmosiose lietu-
vių kalbos gramatiko-
se“, *Lietuvių kalbos prie-
veiksmai*, Vilnius: Moks-
lo ir enciklopedijų leidy-
bos institutas, 326–360.
- Universitas lingvarum
Litvoniae in principali
ducatus ejusde[m] dialecto
grammaticis legibus
circumscripſta [...]*, Vil-
nae, 1737. (Faksimilinis
leidimas: *Universitas
lingvarum Litvoniae*, iš
lotynų kalbos vertė ir
įvadą parašė K[azimie-
ras] Eigminas, Vilnius:
Mokslas, 1981.)
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS,
1988: *Lietuvių kalbos is-
torija 3. Senųjų raštų kal-
ba*, Vilnius: Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS,
1990: *Lietuvių kalbos is-
torija 4. Lietuvių kalba
XVIII–XIX a.*, Vilnius:
Mokslas.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS,
2009: „Senųjų lietuvių
kalbos gramatikų duo-
menys ir ano meto tar-
mės“, *Lituanistica* 1–2,
52–57.

Das Nomen in den preußisch-litauischen Grammatiken des 17. und 18. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Der Beitrag widmet sich den Veränderungen in der Beschreibung der Nomina in den preußisch-litauischen Grammatiken des 17. und 18. Jahrhunderts. Untersucht wird die Einteilung und Definition der Nomina, die Behandlung der grammatischen Kategorien und die Klassifizierung der Substantive, Pronomina und Numeralia. Obwohl alle späteren Grammatiken im Wesentlichen der ersten Grammatik Daniel Kleins, der *Grammatica Litvanica*, Königsberg 1653, folgen, kann man in allen auch eigenständige Züge finden, sowohl was die Interpretation grammatischer Fakten und die Einführung neuer Termini und Definitionen betrifft als auch hinsichtlich der Ergänzung und Präzisierung der von Klein formulierten grammatischen Regeln. So werden in der Grammatik von Friedrich Wilhelm Haack (1730) erstmals die Komparation des Adjektive dargestellt sowie die Pronomina in sechs Klassen unterteilt. Die Grammatik von Paul Friedrich Ruhig (1747) definiert den Begriff des Nomens genauer und differenziert die einzelnen Nominalklassen (Substantiv, Adjektiv und Numerales). Die flektierbaren Lexeme werden hier nach folgendem Muster beschrieben: ausgehend von der Bestimmung der grammatischen Kategorie wird das jeweilige Flexionsparadigma dargestellt, mit besonderer Beachtung der formalen Realisierung der Kategorien Numerus und Kasus.

Die Grammatik von Gottfried Ostermeyer (1791) behandelt ausführlich die genusdifferenten Substantive, da dort die Deklinationsklassen, wie auch in der Grammatik von Theophil Schultz (und Christoph Sapphun) (1673), nach dem Genus geschieden werden. Dem Vorbild der Grammatik von Daniel Klein folgt am stärksten die Grammatik von Haack, wohingegen die Grammatik von Ostermeyer die wenigsten Übereinstimmungen mit der Kleinschen Grammatik zeigt. Anhand der verwendeten litauischen Belege wird deutlich, dass die Grammatik von Haack die Hauptquelle für Ruhigs Grammatik bildete und die Grammatik von Mielke (1800) ihrerseits eine kaum veränderte Fassung von Ruhigs Grammatik darstellt.

VILMA ZUBAITIENĖ
Lietuvių kalbos katedra
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius, Lietuva
el. p.: vilma.zubaitiene@takas.lt

Asmenvardžių rodyklė

- Adamonytė, Veronika 227, 229
- Adam, Wolfgang 49, 64
- Adelung, Johann Christoph 191, 201
- Afrodītė 36
- Albrechtas Brandenburgietis 74, 180
- Aleknavičienė, Ona 4, 173, 209, 214, 222, 223, 227, 228, 229
- Ambrasas, Saulius 205, 207, 208, 209, 213
- Amfionas, Jupiterio sūnus 40
- Ammonius, Wolfgang 119, 124
- Aristarchas iš Samotrakės, Homero kritikas 91, 112
- Aristotelis 38, 39
- Arndt, Johann 11, 19, 162
- Arnoldt, Daniel Heinrich 53, 55, 61, 62
- Asklepiadas 39, 40
- Aujezdski, Aleksandr 193
- Bahr, Ernst 48, 61
- Bajarūnienė, Jadvyga 44
- Bammesberger, Alfred 208, 215
- Barniškienė, Sigita 60, 62
- Behmen, H. D. Johan 120, 122, 123
- Behm, Johann 52
- Behrendt žr. Berentas
- Behringer, Wolfgang 59, 64
- Beneš, Optát 68, 193, 201
- Benešovskis, Motiejus (Benešovský, Matouš Philonomus) 68
- Bense, Gertrud 4, 6, 7, 8, 146, 150, 155, 158
- Benzing, Josef 55, 62
- Berentas, Jonas (Behrendt, Johann) 58, 127, 129, 132, 133, 146, 148
- Bermel, Neil 192, 200
- Bezenberger, Adalbert 204, 205, 213
- Biržiška, Mykolas 160, 173
- Biržiška, Vaclovas 128, 140, 149, 156, 159, 160, 162, 173
- Bitneris, Samuelis 227, 229
- Blahoslav, Jan 68
- Bončkutė, Roma 44
- Bornerus, Casparus 182, 188
- Božimovskis, Jonas (Borzymowski, Jan) 160, 174, 227
- Brausch, Gerd 48, 61
- Braziūnas, Vladas 42, 45
- Bretke žr. Bretkūnas
- Bretkūnas, Jonas (Bretke, Johann[es]) 11, 15, 17, 19, 59, 122, 154, 156, 160, 162, 164, 165, 173, 195, 196, 200, 203, 209, 213, 214, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230
- Briquet, Charles-Moïse 15, 17
- Brohm, Silke 8
- Buch, Tamara (Buchienė) 67, 75, 182, 187, 197, 200, 201, 205, 214, 233, 239, 256
- Bukantytė, Eglė 4, 6, 221, 225, 228, 231
- Bürger, Klaus 48, 61
- Carion, Johann 186
- Celestini, Federico 61, 64
- Cezaris, Gajus Julijus (Cæsar, Gaius Julius) 110, 111, 112, 113, 115
- Ciceronas, Markas Tulijus (Cicero, Marcus Tullius) 70, 74, 75, 87, 91, 93, 95, 97, 105, 110, 111, 112, 113, 114, 115
- Citavičiūtė, Liucija 4, 12, 17, 28, 31, 32, 33, 34, 37, 44, 45, 129, 131, 133, 135, 140, 141
- Cluentius, A. 81, 110
- Cromer, Martin 186
- Crueger, Johann 120, 124
- Cudnachovijus, Dovydas Gotfrydas (Zudnachovius, David Gottfried) 128
- Dach, Simon 5, 7, 11, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 182, 183, 184, 187, 188, 189

- Dačickis, Janas Otmaras (Dačický, Jan Otmar) 67
- Dačickis, Jiržis (Dačický, Jiří Jakubův) 67, 68
- Daukša, Mikalojus 161, 164, 165, 173, 183, 189, 196, 227, 229
- de Nebrija, Antonio 191, 201
- Derschau, Bernhard 60, 62
- Devicius, Kasparas (Devitius, Caspar[us]) 36, 37, 42, 44, 46, 55
- Devitius žr. Devicijus
- Dilytė (Staškevičienė), Dalia 36, 44
- Dini, Pietro Umberto 4, 6, 68, 75, 179, 182, 183, 184, 187, 189, 206, 214
- Diringer, David 191, 192, 201
- Diterich, Johann Samuel 128, 136, 140
- Dizelius, Ernest (Dicelijus, Ernestas) 205
- Długosz, Jan (Dlugošas, Jonas) 184, 189
- Donelaitis, Kristijonas 36, 44, 49, 233, 256
- Driesner, Jörg 11
- Drotvinas, Vincentas 204, 208, 214
- Dünnhaupt, Gerhard 50, 62
- Dzoiolas (Ζωϊλος, Zoilus) 36
- Eccardus, Johann[es] Milhusinus Thuringus 119, 123, 124
- Eghardt, Albrecht 11
- Eifler, Chr. 53
- Eifler, Michael 52
- Eigminas, Kazimieras 35, 66, 76, 179, 190, 201, 202, 208, 215, 232, 233, 256, 257
- Eilard, Christoph 53
- Erasmus von Rotterdam (Erazmas Roterdamiensis) 57
- Esperiente, Callimaco 181
- Faber, Johann Baptist 53
- Fabricius, Georg 119, 124
- Fabricius, Jacob 53
- Falkenhahn, Viktor 11, 15, 16, 17, 19, 221, 228, 230
- Ferreri (Ferrerius), Zaccaria(s) 181, 187, 188
- Fischer, Albert Friedrich Wilhelm 119, 120, 123, 124
- Flotwell, Joh[ann] 24
- Fojtková, Olga (Fojtikova, Olga) 4, 5, 7, 66, 77
- Folkmaras, Nikolajus (Volkmarus, Nicolaus) 67
- Forhofas žr. Vorhoff
- Forstreuter, Kurt 48, 61
- Fraenkel, Ernst 154, 155, 156, 225, 228
- Freidhof, Gerd 193, 201
- Friedrich Wilhelm von Brandenburg (Frydrichas Vilhelmas Brandenburgietis) 7, 11, 18, 31, 34
- Fuehrer, Ruth 120, 121, 122, 123
- Gause, Fritz 48, 61
- Geda, Sigitas 42, 45
- Geller, kapitonas 24, 29
- Gellert, Christian Fürchtegott 127, 128
- Gelumbeckaitė, Jolanta 4, 6, 164, 173, 190, 203, 225, 228
- Gerhardtas, Paulius 135
- Gerullis, Georg (Gerulis, Jurgis) 58, 62, 204, 205, 206, 208, 209, 214, 216
- Gessner, Conrad 186
- Girdzijauskas, Juozapas 42, 45, 131, 140, 157
- Glaser, Fabian Ulrich 127, 146, 150, 155
- Glazeris, Fabijonas Ulrichas (Glaser, Fabian Ulrich) 127, 129
- Goffman, Erving 52, 62
- Grimm, Jacob 17, 18
- Grimm, Wilhelm 17, 18
- Große, Wilhelm 127, 136, 140
- Grube, Heinz-Hermann 127, 140
- Guagnini, Alessandro 181, 186
- Gudavičius, Edvardas 11
- Gzel, Petr 68, 193, 201
- Haack, Fried[er]ich Wilhelm (Hakas, Frydrichas Vilhelmas) 8, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258
- Häberlin, Karl Friedrich 17, 18
- Hakas žr. Haack
- Haubold, Johannes 53
- Heller, Monica 192, 200
- Heraklis 113
- Herder, Johann Gottfried 138, 139, 140
- Herodotas 57
- Hilarius 119, 124
- Hoffheinz, Karl Theodor Waldemar 131, 132, 140
- Homerus 36, 39, 91, 112
- Horacius (Quintus Horatius Flaccus) 39, 40, 42, 112, 113
- Hortenzijus (Quintus Hortensius Hortalus) 112
- Huber, Adam z Riesenpachu (Huberis, Adomas) 109
- Hurtelijus, Johannas (Hurtelius, Johann[es]) 59, 122
- Husas, Janas (Hus, Jan) 192, 193, 202
- Huselijus, Albertas (Hušel, Husselius, Albertus) 101, 114
- Jablonskis, Konstantinas 155, 157
- Januszowski, Jan 191, 202
- Jellinek, Max Hermann 191, 201
- Jendorf, Alexander 61, 62
- Jeremijas Roteris (Jeremias Roter) 67, 200, 202

- Jovaišas, Albinas 7, 45, 162, 175, 179, 187
- Judžentis, Artūras 1, 3, 4, 8, 161, 173
- Jung, Frank 61, 62
- Juozapaitis, Saulius 8
- Jupiteris 40, 243
- Jurgutis, Vytautas 202
- Justinianas, Flavijus Anicijus (Justinianus, Flavius Anicius) 110
- Kabašinskaitė, Birutė 149, 156, 222, 229
- Kähler, Ernst 58, 63
- Kaluinienė, Aldona 8
- Kanter, Daniel Christoph 126, 141
- Kaunas, Domas 160, 161, 162, 173
- Keberis, Karolis Gotardas (Keber, Karl Gotthard) 149, 156
- Keil, Ernst-Edmund 182, 187
- Kelch, Friedrich (Kelkis, Pridrikis) 149
- Kelch, Johann Ferdinand (Kelkis, Jonas Ferdinandas) 149
- Kelletat, Alfred 48, 62
- Kepler, Ludwig 53
- Kinderling, Johann Friedrich August 128, 135, 140
- Kleinas, Danielius (Klein, Daniel; Kleinius) 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258
- Klein, Liane 4, 5, 7, 11, 15, 18, 19
- Klopstock, Friedrich Gottlieb 127, 128, 136, 140
- Kluge, Friedemann 200
- Klugmihel, Crispin 52, 53
- Knapski, Grzegorz (Cnapius, Gregorius) 207, 211, 212, 214
- Koch, Eduard Emil 119, 123
- Korolko, Mirosław 45
- Korsakas, Kostas 153, 157, 160, 174, 187
- Koupil, Ondřej 67, 68, 75
- Koženiauskienė, Regina 4, 5, 35, 41, 43, 45, 46, 51, 52, 62, 182, 187
- Krampaitė, Ineta 222, 228
- Kristus, Jėzus 30, 36, 40, 137, 138, 144, 145, 147, 164, 165, 198, 222, 230
- Krollmann, Christian 48, 60, 61, 62
- Kruopas, Jonas 31, 33, 35, 45, 51, 63, 66, 76, 179, 188, 190, 201, 204, 205, 214, 221, 229, 232, 257
- Kubilius, Vytautas 149, 156, 162, 175
- Kühlmann, Wilhelm 50, 55, 62
- Kurschat žr. Kuršaitis
- Kuršaitis, Frydrichas (Kurschat, Friedrich; Kuršaitis) 149, 154, 156
- Kvintilianas, Markas Fabijus (Quintilianus, Marcus Fabius) 186, 211
- Labutis, Vitas 234, 256
- Laigonaitė, Adelė 225, 229
- Lankutis, Jonas 160, 174
- Lapinskas, Saulius 8
- Laucevičius, Edmundas 14, 15, 18
- Lebedys, Jurgis 153, 157, 159, 162, 174, 179, 187
- Ledesma, Jokūbas (Jakub, Jakob) 160, 165
- Lehmann, Hartmut 59, 64
- Leiner, Wolfgang 55, 62
- Lemeškin, Ilja 8, 68, 75
- Lepner, Hiob 60
- Leppachas, Andriejus 130
- Linemann, Albert 52
- Liūdemanas, Vilhelmas Jonas (Lüdemann, Wilhelm Johann) 37
- Ljungerud, Ivar 48, 62
- Lösel, Georg 53
- Lovin žr. Lovynas
- Lovynas, Kristijonas (Christian Lovin) 128, 129, 131
- Lucilius (Liucilijus) 186
- Lučinskienė, Milda 227, 229
- Lüdemann žr. Liūdemanas
- Luther, Martin 58, 63, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 138, 140, 148, 200, 222, 225, 228
- Mačiulytė, Kristina 160, 174
- Marcialis (Marcus Valerius Martialis) 42, 43
- Martinijus, Vilhelmas (Martinus, Wilhelmus) 36, 37, 40, 42, 43, 44, 122, 135
- Mažvydas, Martynas 49, 56, 58, 59, 120, 122, 123, 148, 157, 159, 160, 162, 164, 165, 174, 191, 196, 225
- Meisneris, Motiejus Vilhelmas 130, 131
- Menius, Fridericus 186

- Mentzel, Christian 205, 206, 214
- Michellini, Guido 4, 6, 35, 44, 119, 120, 122, 123, 125, 147, 148, 149, 150, 156, 157, 159, 160, 161, 173, 174, 221, 222, 228, 229, 230
- Miechovietis (Motiejus iš Miechovo, Maciej z Miechowa) 181, 186
- Mielcke žr. Milkus
- Milkus, Kristijonas Goltlybas (Mielcke, Christian Gottlieb) 8, 59, 63, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 148, 153, 154, 157, 233, 234, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257
- Milkus, Petras Goltlybas (Mielcke, Peter Gottlieb) 132
- Minvydas, Samuelis 160, 174, 227, 230
- Mitterbauer, Helga 61, 64
- Mylius, Andreas 52
- Momas (Μώμος, Momus) 36, 37, 42, 43, 46, 134
- Murzynowski, Stanisław 191, 193, 196, 197, 200, 202
- Naktinienė, Gertrūda 174
- Neumann, Friedrich Wilhelm 58, 63
- Niedermann, Max 154, 157
- North, Michael 48, 63
- Nudožeriškis, Laurynas Benediktas (Vavřinec Benedikt z Nudožer, Vavrinec z Nedožier, Laurentius Benedictus Nudožierinus) 4, 5, 7, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 107, 110, 115, 193, 200, 201
- Oesterley, Hermann 51, 64
- Olesch, Reinhold 191, 202
- Ollmann-Kösling, Heinz 15, 18
- Oppenoorth, Ernst 48, 63
- Opitz, Martin 50
- Optát, Beneš (Optatas, Benešas) 68, 193, 201
- Ortelius, Abraham 186
- Osterbergeras, Jurgis 154, 156, 173, 209, 213, 222, 223, 228
- Ostermeyer Gottfried (Ostermejeris, Gotfrydas) 8, 37, 45, 59, 63, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 148, 149, 150, 151, 157, 162, 199, 200, 201, 203, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258
- Ostermejeris žr. Ostermeyer
- Pajėdienė, Jūratė 4, 6, 159, 175, 227, 229
- Pakalka, Kazys 206, 215
- Pakarklis, Povilas 155, 157
- Pakerys, Jurgis 234, 257
- Palionis, Jonas 67, 75, 182, 187, 200, 201, 205, 214, 225, 229, 233, 239, 256, 257
- Parkosz, Jakub 192
- Patiejūnienė, Eglė 42, 45
- Paulauskas, Jonas 174
- Paulauskienė, Aldona 233, 257
- Paulius, apaštalas 40
- Pečys, Kristijonas Mykolas (Christian Michael Poetsch) 131
- Peters, Hinrich 11, 13
- Petkevičius, Ričardas 222, 229
- Petras, apaštalas 40
- Petrokienė, Ritutė 174
- Peucer, Kaspar 186
- Pfister, Christian 59, 64
- Philippi, Rudolf 53, 63
- Philomates (Philomathes), Václav 68, 193, 201
- Piccard, Gerhard 14, 18
- Piccolomini, Enea Silvio, popiežius Pijus II 182
- Pierre de la Ramée (Petrus Ramus, Petras Ramas) 191, 201
- Pisanski, Georg Christoph 53, 60, 63
- Plutarchas 71, 105, 115
- Pociūtė(-Abukevičienė), Dainora 4, 11, 28, 59, 63, 119, 124, 160, 161, 162, 174
- Poliander, Johannes 182, 188
- Praetor, Friedrich 59
- Prātorius, Friedrich (Pretorius, Frydrichas) 127
- Pretorius žr. Prātorius
- Pusch, Jacobus (Pušas, Jokūbas) 36, 37
- Pütter, Johann Stephan 17, 18
- Quandt, Johann Jacob 148
- Raguotienė, Genovaitė 159, 173
- Raguotis, Bronius 159, 173
- Rakauskas, Vytautas 149, 156, 162, 175
- Range, Jochen Dieter 61, 200, 223, 228
- Regė žr. Regge
- Regge, Wilhelm 131
- Rehsa žr. Rėza
- Reichas, Jokūbas (Reich, Jacobus) 36, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 46
- Reiman, Andreas 24, 29
- Reimann, Michael 53
- Reimer, Matthäus 52
- Reinhardi, Zacharias 53
- Reusner, Johann 55, 119, 120, 123, 124
- Rėza, Jonas (Rehsa, Johannes) 43, 195, 196, 200, 202, 203
- Rhetas, Jochimas Jurgis 64, 154, 156
- Rhodium, Theodor 55, 62

- Richovius, Johann (Rikovius, Jonas) 59, 148, 161
- Rimša, Vaidotas 159, 161, 174
- Rinkevičius, Vytautas 161
- Rochow, Eberhardt von 126, 141
- Ročka, Marcelinas 160, 175
- Rosinas, Albertas 215
- Roter, Jeremias (Roteris, Jeremijas) 67, 200, 202
- Rothe, Hans 201
- Rublack, Hans-Christoph 59, 64
- Ruhig, Paul Friedrich (Ruigys, Povilas Frydrichas) 8, 153, 157, 232, 233, 256, 257, 258
- Ruhig, Philipp (Ruigys, Pilypas) 199, 202, 205, 215, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257
- Sabaliauskas, Algirdas 233, 257
- Salys, Antanas (Anton) 154, 157
- Sappuhn žr. Sapūnas
- Sapūnas, Kristupas (Sappuhn, Christoph[orus]) 8, 43, 67, 198, 199, 202, 208, 215, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 248, 250, 252, 254, 255, 256, 257
- Sarbievijus, Motiejus Kazimieras 42
- Saulėnienė, Jovita 48, 63
- Schatz, David Gottlieb 128, 140
- Schiller, Christiane 4, 5, 6, 7, 8, 31, 33, 204, 209, 214, 216
- Schleicher, August 68, 75
- Scholz, Friedrich 200, 201, 223, 228
- Schöne, Albrecht 50, 63
- Schottenloher, Karl 55, 63
- Schramm, Gabriele 55, 63
- Schroeder žr. Šrederis
- Schröpfer, Johann 192, 202
- Schultz, Theophil (Šulcas, Teofilis) 198, 199, 202, 208, 215, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 248, 250, 252, 254, 255, 256, 257, 258
- Schuster, Friedrich Sigismund 148
- Schuster žr. Šusteris
- Schwabe žr. Švoba
- Schwede, Rudolf 148, 149, 157
- Segebrecht, Wulf 48, 50, 63
- Seklucjan, Jan 191, 202
- Seneka, Liucijus Anėjus (Seneca, Lucius Annaeus) 42
- Sengstock, Lazarus (Zengštokas, Lozorius) 59, 60, 122, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 230
- Senn, Alfred 154, 157
- Serafini Amato, Loredana 208, 215
- Sidabraitė, Žavinta 4, 6, 58, 59, 63, 126, 130, 136, 141, 143
- Sirvydas, Konstantinas (Szyrwid; Schirwidius, Constantinus) 6, 8, 196, 204, 205, 206, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216
- Skardžius, Pranas 208, 215
- Slavočinskis, Saliamonas Mozerka (Slawoczynski, Salomon Mozerka) 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229
- Smith, Nancy Susan 67, 76, 193, 201
- Smoczyński, Wojciech 197, 200, 201
- Specht, Franz 204, 215
- Štaškevičienė žr. Dilytė
- Steiner, Uve 127, 141
- Steinhagen, Harald 48, 63
- Stidtschen, Wilhelm 24, 29
- Stobäus, Johann (Johannes Stobæus Grudentinus Borussus) 60, 64, 124
- Stobnica, Johannes 186
- Streitberg, Wilhelm 191, 201
- Strockis, Mindaugas 4, 66, 68, 110
- Stüben, Jens 57, 64
- Stundžia, Bonifacas 202, 208, 215, 232, 257
- Subačius, Giedrius 206, 214
- Šimelpenigis, Adomas Frydrichas (Schimmelpfenig, Adam Friedrich) 127, 128, 136, 141, 148
- Šinkūnas, Mindaugas 159, 161, 173, 174, 175, 200, 202, 222, 227, 229, 230
- Šrederis, Povilas (Schroeder, Paul) 128, 130, 131
- Šulcas, Teofilis (Schulz, Theophil) 8, 198, 199, 202, 208, 215, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 248, 250, 252, 254, 255, 256, 257
- Šusteris, Frydrichas (Schuster, Friedrich Sigismund) 161, 164, 175
- Švoba, Melchioras (Schwabe, Melchiorus; Schwab, Melchior) 37, 122, 127
- Tarpa, Spurius Maecius (Metius) 112
- Telega, Steponas Jaugelis 227, 230
- Teonas (Θέων) 36
- Teschner, Gustav Wilhelm 121, 124
- Thevet, André 181, 188
- Thilo, Valentin d. J. 52
- Tinctorius, Christoph 52
- Tiškevičius, Jurgis 14
- Treichel, Ernst 127, 128, 141
- Trissino, Giovanni Giorgio 191, 202
- Triškaitė, Birutė 206, 215
- Trunz, Erich 49, 64

- Tschackert, Paul 182, 188
 Tümpel, Wilhelm 119, 120, 123
 Ueding, Gert 57, 64
 Ulčínaitė, Eugenija 36, 45, 162, 175, 179, 187
 Ulvydas, Kazys 234, 257
 Ungler, Florian 191, 192, 202
 Urbańczyk, Stanisław 191, 192, 193, 202
 Valentas, Skirmantas 42, 45
 Valla, Lorenzo 183, 188, 189
 Vanagas, Vytautas 149, 156, 162, 175
 Varonas, Markas Terencijus (Varo, Marcus Terentius) 110, 111, 112, 113, 115
 Večerová, Petra 68, 76
 Veit, Patrice 59, 64
 Veleslaviniškis, Danielius Adomas (Daniel Adam z Veleslavína, Danielis Adamus a Veleslavina) 70, 75, 109, 113
 Vilentas, Baltramiejus 225
 Vilnonytė, Valerija 202
 Vislicietis, Jonas 36, 45
 Vitikas, Fridrichas (Wittichius, Fridericus) 36, 37
 Vitkauskas, Vytautas 174
 Voit, Petr 68, 76
 Volfas žr. Wolff
 Volkmaras Nicolajus (Nicolaus Volkmar) 67
 von Jens, Stüben 57, 64
 von Schlieben, Friedrich 12, 17, 20
 von Wiese, Benno 48, 63
 Vorhoff, Johannes (Forhofas, Jonas) 37
 Wackernagel, Philipp 119, 120, 124
 Walter, Axel A. 4, 5, 47, 49, 50, 52, 57, 58, 62, 64, 65, 182, 188
 Wapowski, Biernat 181
 Watts, Richard J. 192, 200
 Weier, Sigismund d. Ä. 52
 Weiße, Michael 127, 136
 Weiss, Wiso 12, 18
 Westphal, Siegrid 49, 64
 Wietor, Hieronym 193
 Wolff, Christian Nikolaus (Volfas, Kristijonas Mikalojus) 128, 129
 Zabarskaitė, Jolanta 68, 75, 174
 Zaborowski, Stanisław 191, 192, 193, 202
 Zabulis, Henrikas 41, 45, 52, 65
 Zengštokas žr. Sengstock
 Ziesemer, Walther 51, 56, 57, 58, 60, 64, 65
 Zigmantas Vaza (Zygmunt III Wasa) 58
 Zinkevičius, Vytautas 159, 173, 174, 175, 222, 227, 228, 229, 230
 Zinkevičius, Zigmas 148, 150, 151, 157, 159, 160, 162, 175, 179, 188, 210, 215, 233, 234, 257
 Ziomek, Jerzy 45
 Zygmunt žr. Zigmantas
 Zubaitienė, Vilma 4, 6, 205, 215, 232, 258
 Zudnachovius žr. Cudnachovijus
 Žilinskaitė, Eglė 227, 229
 Žvilius, Alfonsas 8

Vietovardžių rodyklė

Aulavėnai (Aulenbach, Aulowönnen) 37	Gdanskas (Dancigas, Danzig) 57, 64	Karaliaučius (Regiomons, Königsberg, Kaliningrad) 7, 19, 20, 48, 49, 35, 36, 37,
Berlynas (Berlin) 18, 120, 122, 128, 130, 136, 139, 160, 161, 204, 216	Göttingen 121, 124	39, 43, 49, 50, 51, 53, 55,
Betliejus (Betleem, Bethlehem) 224, 225, 226, 227, 230	Grafschaft Mark 15	57, 60, 61, 62, 63, 64, 119,
Brandenburg 74, 120, 124	Greifswald 5, 11, 19, 127, 141	120, 121, 122, 123, 124, 126,
Brandenburg-Preußen žr. Prūsų Brandenburgas	Großfürstentum Litauen žr. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė	159, 180, 183, 188, 189, 193, 199, 200, 204, 205, 258
Clèves žr. Herzogtum Kleve	Gumbinė (Gumbinnen) 37	Karlsruhe 121, 123
Čekija (Čechy, Regnum Bohemiæ) 66, 67, 74, 75, 76, 77, 83, 110	Halle [an der] Saale 6, 146, 150, 155	Katniava (Kattenau, Catte-
nov) 198, 202, 208, 215, 232, 257
Danzig žr. Gdanskas	Hamburg 51, 120	Kattenau žr. Katniava
Deutschland žr. Vokietija	Herzogtum Jülich 15	Klaipėda (Memel) 5, 6, 37,
Didžioji Lietuva 19, 36, 164, 173, 196, 227	Herzogtum Kleve (Clèves) 15	44, 47, 48, 63, 65, 120,
Domnau [in Ostpreußen] žr. Dumnava	Herzogtum Preußen žr. Prūsijos kunigaikštystė	123, 126, 128, 143, 146,
Dumnava (Domnau [in Ostpreußen]) 15	Holland žr. Olandija	148, 156, 157, 159, 174, 225, 228
Elsaß 14	Innsbruck 14	Klaipėdos kraštas 37
Europa 35, 48, 65, 77, 179, 181, 183, 190	Insternburg žr. Įsrutis 12, 17, 31, 33, 37, 44, 135, 140, 146	Königsberg žr. Karaliaučius
Florenacija (Firenze) 183	Italien žr. Italija	Labguva (Labguwa, Labiau) 195, 200, 223, 228
Frankfurt am Main 203	Italija (Italien) 15	Lenkija (Polen) 15, 66, 191, 197
Frankreich žr. Prancūzija	Izraelis (Izraelius, Israel) 224, 226, 227	Lietuva (Litauen) 7, 8, 14, 15, 18, 19, 48, 60, 62, 65, 227
	Jeruzalė (Jerusalem) 224, 225, 227	Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (Großfürstentum Litauen) 14, 42, 45, 59, 63, 119, 124, 160, 164, 173, 174, 204
	Joneikiškės 131	Litauen žr. Lietuva
	Jurbarkas 128, 131	Löbenicht 53
	Kaliningrad žr. Karaliaučius	Lützen 180
	Kalviai (Kalwen) 11, 20, 22, 28, 29	

Magdeburg 49

Mažoji Lietuva 6, 7, 35, 36, 37, 43, 45, 48, 63, 65, 120, 122, 123, 133, 148, 149, 157, 159, 160, 164, 173, 174, 182, 187, 200, 202, 232, 233, 234, 238, 240, 243, 247, 255

Memel žr. Klaipėda

Miunchenas žr. München

Miunsteris žr. Münster

Moravija (Morava, Marchionatum Moraviae) 83, 110, 114

München (Miunchenas) 17, 18, 49, 50, 57, 63, 64, 120, 127, 140, 141, 193, 200, 201, 223, 228

Münster (Miunsteris) 15, 55, 63

Nėmecký Brod (Teutona Broda) 67, 68, 109

Nybudžiai (Niebudschen) 37

Nudožerai (Nudožery, Nedožery) 66, 67, 76, 77, 193, 201

Olandija (Holland) 15

Ostpreußen žr. Rytų Prūsija

Papelkiai (Popelcken) 146

Parma 120, 123, 125

Piktupėnai (Piktuppenen) 29

Pilkalnis (Pillckallen) 153, 157, 233, 257

Pillckallen žr. Pilkalnis

Polen žr. Lenkija

Pomeranija (Pommern) 55

Pommern žr. Pomeranija

Popelcken žr. Papelkiai

Praha (Praga) 5, 66, 67, 68, 75, 76, 77, 109, 110, 115, 116

Prancūzija (Frankreich) 15, 191

Preußen žr. Prūsija

Preußisch-Litauen žr. Prūsų Lietuva

Prievidza (Prividia) 67, 114

Prūsija (Preußen) 15, 18, 37, 44, 47, 55, 57, 120, 122, 124, 138, 151, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 181, 182, 188, 195

Prūsijos kunigaikštystė (Herzogtum Preußen) 48, 49, 56, 57, 60, 65, 74, 182

Prūsų Brandenburgas (Brandenburg-Preußen) 15

Prūsų Lietuva (Preußisch-Litauen) 45, 59, 63, 119, 124, 152, 158, 205, 206, 213

Raseiniai 14, 15, 19

Rytų Prūsija (Ostpreußen) 15, 18, 19, 49, 59, 64, 180, 200, 201, 225

Rostock 122, 123

Rusija (Rusijos Federacija, Russland) 7, 15

Rusijos Federacija žr. Rusija

Russland žr. Rusija

Salfelden 180

Sarmatija 181

Schweden 15

Silezija (Slezsko) 207

Sionas (Sion) 133, 224

Skaisgiriai (Groß Skaisgiren) 130

Slezsko žr. Silezija

Slovakija 66, 67

Sovetsk žr. Tilžė

Strasbūras žr. Straßburg

Straßburg 14

Stuttgart 14, 18, 48, 50, 51, 58, 62, 63, 64, 119, 123

Sūduva 182

Suomija 121, 124

Šiauliai 14

Švedija žr. Schweden

Tėbai 40

Tilžė (Tilsit, Tilse; Sovetsk) 7, 11, 12, 15, 19, 20, 30, 31, 32, 42, 48, 49, 55, 57, 131, 159, 180, 194, 203, 205

Torunė (Toruń) 58, 160, 161

Trempai (Trempen) 59, 63, 129, 131, 140, 141, 149, 157, 199, 201, 232, 257

Uherský Brod (Hunnea Broda) 67

Vakarų Prūsija (Westpreußen) 48, 53, 57, 63, 64, 120, 123

Valtarkiemis (Walterkehmen) 37, 153, 157, 199, 202, 205, 214

Verdainė 37, 42

Vidurio Europa 190

Vilnius 11, 14, 18, 31, 33, 44, 45, 119, 120, 122, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 133, 140, 141, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 173, 174, 175, 179, 182, 187, 188, 190, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 223, 225, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 257, 258

Vokietija (Deutschland) 19, 33, 48, 53, 59, 61, 62, 64, 121, 190, 193, 203, 216, 231

Wroclavas (Wrocław) 45, 53

Walterkehmen žr. Valtarkiemis

Weimar 138, 139, 140

Westpreußen žr. Vakarų Prūsija

Wittenberg (Wittemberg) 49, 122

Wrocław žr. Wroclavas

Žatec 67

Žemaičiai (Žemaiten) 14

Žiliai (Szillen, Schillen) 131

Kl-54 **Danielius** Kleinas ir jo epocha / Lietuvių kalbos institutas ; [parengė Artūras Judžentis]. – Vilnius : Vilniaus universitetas, 2010. – 267 p.: iliustr. – (Bibliotheca Archivi Lithuanici, ISSN 1648-3294; 9)

Tekstas liet., vok. – Santr. ang., liet., vok. – Kn. taip pat: Pratarmė (liet.) / Artūras Judžentis, p. 7–8. – Bibliogr. str. pab. ir išnašose.

ISBN 978-9955-33-658-7

Knygoje skelbiami nauji Danieliaus Kleino (1609–1666) gramatikų, giesmyno ir maldyno tyrimai. Pirmą kartą publikuojamas jo 1654 metų laiškas kunigaikščiui Friedrichui Wilhelmui von Brandenburgui ir *Grammatica Litvanica* prakalboje minimos Lauryno Benedikto Nudožeriškio (Laurentius Benedictus Nudozierinus) 1603 metų čekų kalbos gramatikos *Grammaticae Bohemicae* [...] *libri duo* pratarmė.

UDK 821.172(092)

Danielius Kleinas ir jo epocha

Straipsnių rinkinys

Dailininkas Alfonsas Žvilius

Kalbos redaktorė Aldona Kaluinienė

Maketavo Saulius Juozapaitis

2010 12 10. Tiražas 300 egz.
Išleido Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, LT-01513, Vilnius
Spausdino UAB Petro ofsetas,
Žalgirio g. 90, LT-09303, Vilnius

